

TEREZÍNSKÉ

ČÍSLO
ROK

4

1974

LISTY

■ ПАМЯТИК ТЕРЕЗИН ■ Gedenkstätte Theresienstadt ■ Monument Terezín ■ Memoríál Terezín ■

OBSAH:

Péče státu o Památník Terezín (Maxmilián Pergler)	1
Příspěvek k otázce struktury věšňů Malé pevnosti (přípravo dok. odd. Památníku Terezín)	4
Terezín v roce 1945 (Jindra Jarošová)	17
Pracovní komanda Litoměřice (Marie Trhlinová)	27
Básník vězněný nacisty v Malé pevnosti (Joža Mikula)	59
Zamyšlení nad dílem Karla Štípla (Věra Soukupová)	73
Resumé	81

Na druhé straně obálky:

J. Kytles: Karel Štípl připravuje na Malé pevnosti náčrt pro stavbu památníku obětem Terezína.

Na třetí straně obálky:

J. Kytles: Scéna z cely č. 12. Karel Štípl při modelování.

TEREZINSKÉ LISTY

Sborník Památníku Terezín

Pro Památník Terezín

vydala Severočeské nakladatelství
v roce 1974 jako svou 275. publikaci.

Redakční rada: Václav Novák,
Miroslav Kryl, Libuše Krylová,
Marie Tihliňová.

Obálka a grafická úprava Přemysl Straka.

Odpovědný redaktor Oldřich Škrbel.

Technický redaktor Václav Daněš.

AA 10,51 (text 9,35, přílohy 0,96), VA 10,74.

Vytiskla Severograf, n. p., Most.

Náklad 1000 výtisků. Stran 100.

Tematická skupina 02/43.

Cena výtisku 9,- Kčs.

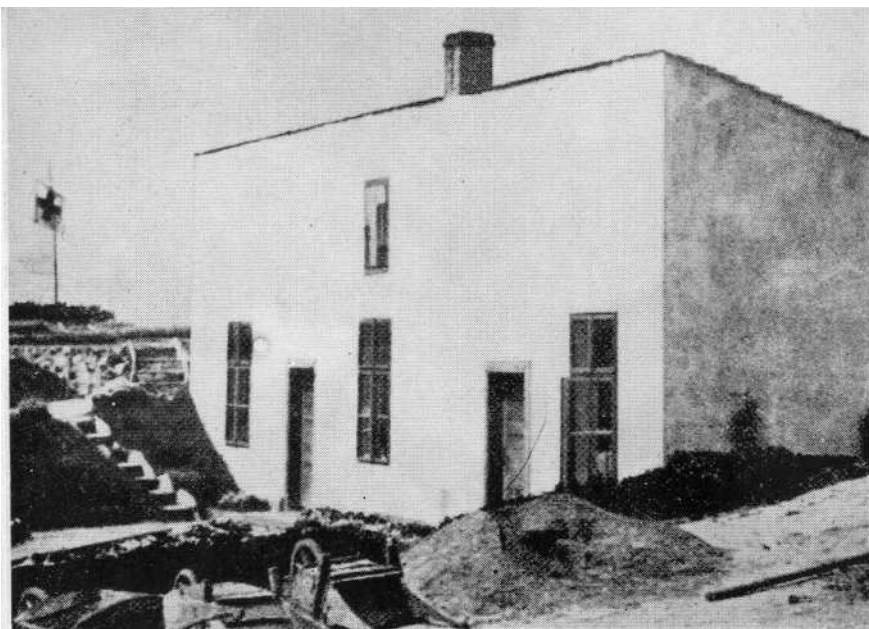

Před odjezdem repatriačního vlaku

Vozy Červeného kříže v bývalém koncentračním táboře Terezín, tzv. ghettu

Vlajka Červeného kříže nad Malou pevností

Skupina českých a sovětských lékařů a ošetřovatelek

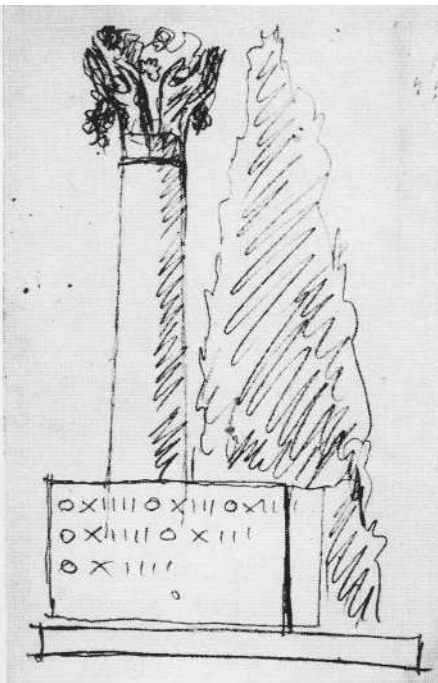

Ivan Javor

Zdenka Lachmannová

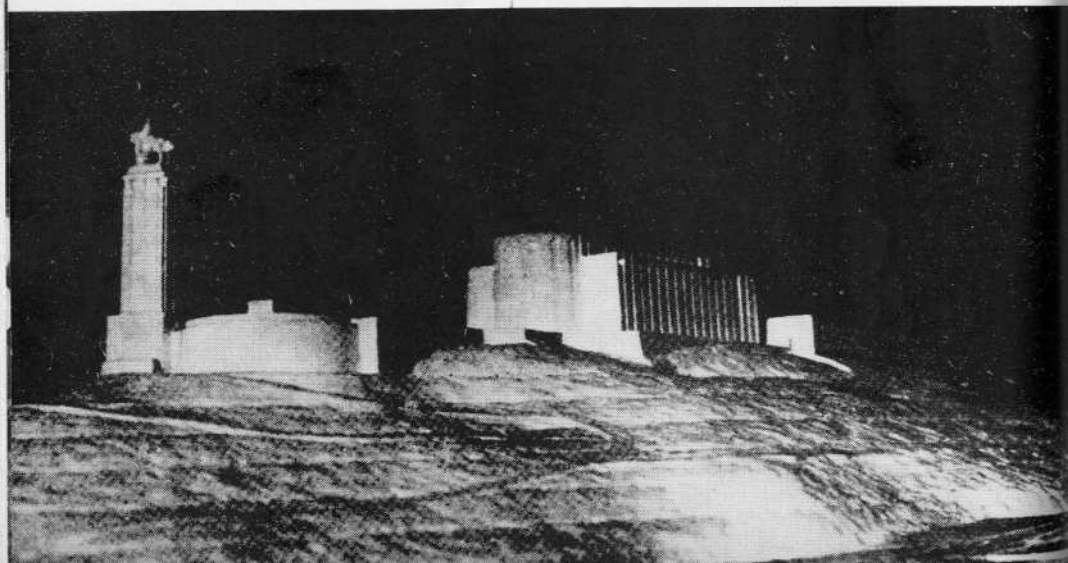

Karel Stípl:
Kresba sloupu pro památník v Terezíně

Civilní portrét Karla Stípla

Karel Stípl: Návrh Památníku osvobození na Žižkově, 1923

M A X M I L I Á N P E R G L E R

P Ě Č E S T Á T U

o Památník Terezín

Teror, který doprovázel vládu hitlerovských nacistů po téměř celé Evropě, zanechal krvavé stopy. Nacisté je sami nestačili zahladit. Postarali se o to jejich třídní a ideové bratři, kteří se ujali vlády v jednotlivých zemích Evropy po nich, jinde tomu napomohla lidská nevědomost a chamtivost. Tak zmizely četné barákové lágry i u nás, když z jejich materiálu vznikaly různé sklady, chlěvy a jiná zařízení. V případě Terezína tomu bylo jinak.

Jedinečnost Památníku Terezín není jen v jeho mimořádné funkci v době okupace, ale i v jeho architektonické zvláštnosti, která přispěla k jeho zachování v téměř stejné podobě, v jaké jej užívali nacisté. To platí hlavně o Malé pevnosti, která byla policejní věznicí gestapa a jíž prošla velká část našeho domácího odboje, pokud padla do rukou fašistů. Ghetto, které sloužilo k soustředování židovského obyvatelstva před transporty do likvidačních lágrů, bylo umístěno v městě Terezín. Budovy jsou sice zachovány téměř beze změn, město však bylo vráceno původnímu účelu. Rekonstrukce původního prostředí bude úkolem připravovaného Muzea ghetta. Podzemní továrna Richard v Litoměřicích, která je rovněž součástí Památníku Terezín, slouží jinému účelu a přístupné je pouze bývalé táborové krematorium.

Kromě uvedených tří hlavních částí — upomínajících na utrpení vězňů celkem 26 národů — byly upraveny i komplexy židovského hřbitova a s ním souvisejícího krematoria a byla vybudována Alej národů, kde občané sprátených i cizích států uctívají památku svých mučedníků. V sousedství byl pietně upraven prostor hřbitova ruských zajatců z první světové války. Před dokončením je památné místo na břehu Ohře, kde nacisté naházeli do vody přes 22 000 uren s popelem umučených.

Před branami Malé pevnosti je Národní hřbitov, kde vedle společných hrobů je 2396 hrobů jednotlivců. Zde se každoročně v květnu konají mírové manifestace, jichž se zúčastňují desetitisíce občanů z celé republiky i ze zahraničí. Velká bývá účast mládeže a pionýři skládají u hrobů obětí slib věrnosti revolučnímu odkazu protifašistických idejí.

Nad péčí státu o údržbu a využití Památníku Terezín se sklánějí v úctě a obdivu především ti, kteří jeho zdmi prošli, naši i zahraniční vězňové. Údržba a úprava velkých komplexů budov, hřbitovů a parků, výstavních síní, archívů, techniky a dalších zařízení vyžadují mimořádné úsilí.

Od dubna do října 1972 navštívilo Památník přes čtvrt miliónu osob, z toho značná

část návštěvníků byla ze zahraničí — z tábora socialismu i ze Západu. Další desetitisíce lidí se zúčastnily mírové manifestace, navštívily četné výstavy v Terezíně, zhlédly filmy a vyslechly přednášky. Problematikou Tereziána se tak zabývalo 46 000 žáků a studentů. Památník je jednak výstrahou, jednak školou proletářského internacionalismu, antifašismu, socialistického vlastenectví.

Ústřední výbor SPB udělil Památníku Terezián čestnou medaili „Zasloužilý bojovník proti fašismu I. stupně“. ÚV obránců míru udělil městu Terezián čestný titul „Město obránců míru“. Své uznání i poděkování zaslal i židovský komitét pro Terezián ve Vídni. Vyjádřil své uznání vládě ČSR i Severočeskému KNV v Ústí nad Labem, který podle usnesení vlády Památník řídí a spravuje.

Rada SKNV vytvořila pro sledování usnesení vlády komisi pro Památník Terezián. Její složení vytváří optimální předpoklady pro operativní řízení složitých otázek při realizaci vládního usnesení. Město Terezián je na rozdíl od všech našich měst sevřeno hradbami a nemá možnost dalšího růstu. Přesto je nezbytné vytvářet podmínky např. pro zaparkování vozidel tisíců návštěvníků, kteří denně do Památníku přicházejí, pro jejich občerstvení, informování, v budoucnu i pro ubytování. Úpravy pietních míst vyžadovaly pochopení řady orgánů i občanů při odstranění různých budov, skladišť, zahrádek. Velké pochopení a pomoc byly nezbytné u vojenských orgánů, ale i u místních obyvatel, jak při uvolňování potřebných prostor, tak při velké brigádnické pomoci. Proto jsou v komisi rady SKNV zastoupeni odpovědní pracovníci ministerstva kultury ČSR, ONV a MěstNV, vojenských orgánů a Památníku Terezián. Komise těsně spolupracuje s SPB, s NF, s ÚV OM atd.

Stát v r. 1972 určil v rozpočtu přes 10 miliónů Kčs na provoz Památníku, jen v roce 1972 věnoval vedle uvedeného rozpočtu přes 7 miliónů Kčs na investice a stavební práce.

Přes 50 pracovníků Památníku Terezián a další desítky sezónních průvodců pečují nejen o výpravy a delegace — většina oficiálních delegací, které navštíví Severočeský kraj, přichází uctít do Tereziána památku umučených bojovníků — ale i o jeho údržbu, která je pro svůj rozsah velmi obtížná.

Památník Terezián je institucí, která soustřeďuje doklady a dokumenty o životě a boji vězňů v Malé pevnosti, tereziánském ghettu a dalších koncentračních táborech na našem území v letech 1938—1945. Stranícký odboj zpracovává Ústav marxismu-leninismu, zahraniční odboj Vojenský historický ústav ministerstva národní obrany. Spolupráce mezi uvedenými institucemi, archívy i historickými ústavy je mimořádně odpovědná. Dokumenty soustředěné v Tereziáně dosvědčí účast v odboji uchazečům, žádajícím o uznání podle vyhlášky 255. Z tohoto hlediska je nutno chápat i úlohu dokumentačního oddělení.

Historické oddělení stojí před úkolem vydat monografii o Památníku Terezián, kterou nám je dodnes historická věda dlužna. Kromě dílčích publikací a několika propagačních průvodců nebyla problematika Tereziána dosud souhrnně zpracována. Je to jen další důkaz o přístupu pravicových oportunistů, kteří se v minulosti zabývali vším možným, ale na základní problematiku existence národa, na jeho boj a pokrokové tradice čas neměli. Památník tímto úkolem plní i hlavní závěr Říjnového pléna ÚV KSČ k ideologii: Při soustavném boji s ideologií pravicového oportunismu formovat profil nového socialistického člověka. Při realizaci druhé části této úlohy pamatujeme především na mladého občana, na dorůstající pokolení. Jemu hlavně musí sloužit Památník jako výstraha, aby se nacismus a vůbec éra vykořisťovatelů nikdy do naší vlasti nevrátily. I tomu slouží systém Kultura mládeži, v jehož rámci se ve spolupráci se školami v celém Severočeském kraji připravuje školní mládež ve věku od 14 do 19 let k návštěvě Památníku. Jde o doplnění školního učiva názorným poznáním.

Proto Památník Terezián zajišťuje před prohlídkou objektů pro žáky, učně a studenty promítání dokumentárních filmů a výklad základních faktů, nezbytných pro pochopení exkurze. Proto připravuje a vydá pro všechny školy v kraji metodický materiál, který je určen učitelům k orientaci i k prohlubování učiva. Proto organizuje pro školy

putovní výstavy o Terezínu, rozesílá filmy a vysílá lektory. Tak se za jediný rok seznámilo s Terezínem na 46 000 žáků a studentů. Tyto úkoly plní osvětové oddělení, které pečuje i o úroveň průvodců. Bývalý velvyslanec SSSR s. Červoněnkó, který Památník neoficiálně navštívil, vyslovil průvodcům za výklad dík a uznání.

Technické oddělení pečuje o údržbu zařízení, o hřbitovní a sadové plochy rozlehlých areálů na řadě vzdálených míst. Jejich úroveň musí odpovídat a odpovídá vysokým nárokům piety a významu Památníku. Kolektiv pracovníků celého Památníku Terezín pracuje obětavě a s iniciativou. Byl proto vyznamenán titulem „Kolektiv 50. výročí založení KSČ“.

Rada Severočeského KNV prováděla 30. října 1973 kontrolu, jak je plněno usnesení vlády o Památníku Terezín. Uložila přitom přepracovat harmonogram dalších úkolů s orientací na tyto hlavní expozice:

1. expozici komunistického odboje,
2. expozici národního utrpení na celém území ČSR,
3. expozici 26 národů, které v Terezíně trpěly. Využít přitom zkušeností památníku v Ravensbrücku [v NDR], který vyřešil potřebnou expozici přímo v celách bývalé věznice,
4. vojensko historickou expozici k dokumentaci historických etap Malé i velké pevnosti,
5. expozici, která ukáže veřejnosti, jak se soudobý sionismus nepoučil z osudu židů, likvidovaných nacisty. Tuto expozici situovat stejně jako ostatní vpředu uvedené do jedné z volných cel v Malé pevnosti.

Rada SKNV zaujala i stanovisko k ideovému obsahu připravované dominanty města Terezína, která má vyjádřit jeho mírové poslání nositele medaile Obránců míru, a dominanty Národního hřbitova, která má vyjadřovat boj revolucionářů.

Zůstaneme věrni odkazu, který vyjádřil jeden z vězňů Malé terezínské pevnosti v roce 1942, mladý básník, komunist Ivan Javor:

*„Díky, že jsem mohl být jedním z mnoha;
našel jsem svou víru, ztratil jsem boha.
Dík za to, že teď v ruce svírám granát,
vrhnu jej před sebe — uskoč — sutiny budou padat!“*

Sutiny padají, Terezín varuje.

Příspěvek k otázce struktury vězňů Malé pevnosti Terezín v letech 1944-45

Vážným problémem, před nímž stojí všichni badatelé zabývající se dějinami koncentračního tábora na Malé pevnosti v Terezíně, je získávání statistických údajů o vězňích tohoto koncentračního tábora. Nacisté zničili v Terezíně před koncem okupace téměř všechny spisový materiál a také převážnou část vězeňské kartotéky. Tím byly likvidovány dokumenty, na jejichž základě by bylo možno zpracovat statistiku vězňů Malé pevnosti. Z nedostatku materiálu úřední povahy se proto všechny dosavadní práce při odhadech počtu vězňů, úmrtí, poprav apod. opírají především o výpovědi bývalých terezínských vězňů, hlavně těch, kteří pracovali v kanceláři jako písaři, vedli evidenci vězňů a získali tak přehled o pohybu vězňů na Malé pevnosti alespoň v době, kdy byli sami věznění.

Dalším pramenem pro statistiku věz-

ňů byly výpovědi bývalých terezínských dozorců, především velitele pevnosti, válečného zločince Heinricha Jöckela před mimořádným lidovým soudem v Litoměřicích.¹⁾ Ve všech těchto případech jde ovšem o prameny subjektivní povahy, přínášející údaje jen dílčí a platné pro určitý časový úsek. V případech výpovědí dozorců a hlavně Jöckla je nutno brát v úvahu i možnost určitého zkreslení (počtu mrtvých, poprav apod.), protože byli při vyšetřování svých zločinů vedeni snahou zmenšit svou vinu. Přesto se však podařilo na základě těchto údajů dospět k pravděpodobnému odhadu počtu vězňů, kteří prošli během okupace Malou pevností, 32—35 tisíc osob. Tento odhad je dnes obecně přijímán a zdá se, že nebude ani v budoucnu podstatně měněn.

Pro vědecké zpracování dějin Malé pevnosti Terezín v období okupace však

rozhodně nestačí odhad — byť i velmi pravděpodobný — celkového počtu vězňů.

Bylo by třeba znát strukturu vězňů, podíl mužů a žen, věkové rozvrstvení, sociální složení, příčiny zatčení a důvody ukončení věznění na Malé pevnosti (propuštění, odeslání do koncentračního tábora, do věznice, úmrtí apod.). O to se žádná dosavadní práce nepokusila. Je to pochopitelné, protože ani vzpomínky bývalých terezínských vězňů, ani výpovědi terezínských dozorců nepřinášely takové údaje, aby se o ně bylo možno opřít při zpracování třeba jen dílčí práce o složení vězňů na Malé pevnosti. Bylo jasné, že k takové studii lze přistoupit jen na základě materiálu úřední povahy, respektive statistických záznamů pořizovaných tajně některými z vězňů a kápů.

Jeden takový velmi cenný pramen se podařilo v r. 1972 pracovníkům Památníku Terezín zpracovat. Ve Státním ústředním archivu v Praze ve sbírce „Okupační vězeňské spisy“ se zachovaly seznamy zatčených osob, dodaných do pankrácké věznice gestapa v letech 1944—1945.²⁾

Seznamy jsou ve třech knihách a bylo jich již v minulosti využíváno badateli zabývajícími se dějinami okupace, ale pro zpracování dějin Terezína jich zatím použito nebylo.

Jde přitom o pramen skutečně mimořádného významu. Pražská úřadovna gestapa byla řídicí institucí pro celé Čechy, jí byly podřízeny pobočné služebny v Plzni, Klatovech, Mladé Boleslavi, Jičíně, Pardubicích, Německém Brodě, Hradci Králové, Kolíně, Českých Budějovicích, Táboře, Benešově u Prahy. Do pankrácké věznice gestapa přicházeli zatčení odpůrci nacismu z Prahy a okolí (tzn. z oblasti přímého působení pražského gestapa), ale i transporty vězňů z pobočných služeben gestapa.

V dochovaných vězeňských knihách pankrácké věznice gestapa jsou záznamy asi o 13 000 vězňích, kteří přišli na Pankrác v době od 6. ledna 1944 do konce války. U každého z vězňů je uvedeno jméno a příjmení, data narození, zaměstnání, bydliště, náboženství, stav, příčina zatčení (ta však, jak ukážeme dále, není uvedena u všech zatčených), datum a ho-

dina příchodu do pankrácké věznice a datum a hodina transportu do jiného vězeňského zařízení, propuštění nebo úmrtí.

Pro nás jsou nejdůležitější údaje týkající se Terezína. Malá pevnost Terezín nebyla pražským gestapem považována za samostatnou instituci, ale jen za pobočku pankrácké věznice, proto bychom také — až na malé výjimky — nenašli údaj o odeslání do Terezína v rubrice o ukončení vazby v pankrácké věznici (kam byl zapisován odchod do koncentračních táborů a věznic v říši). Osoby odeslané do Terezína byly i nadále vedeny v evidenci pankrácké věznice gestapa. Pro odeslání do Terezína není v „Seznamech zatčených“ rubrika, ale zkratkou (Th nebo Tr), většinou psanou červeně, a datem transportu (opět většinou červeně) bylo vyznačováno přemístění vězně do Terezína.

Pokud byl vězeň předvolán do Prahy k novému výslechu, není tato skutečnost ve vězeňských knihách zaznamenána, naopak tomu nové odeslání do Terezína ano. (U některých vězňů jsou proto 2—3 zápisy o odeslání do Terezína). Protože vězeňové přemístění do Terezína zůstávali i dále v evidenci pankrácké věznice, je v „Seznamech“ zaznamenán i jejich další osud v Terezíně (propuštění, úmrtí, transport do některého z koncentračních táborů atd.).

Poznámky o odeslání do Terezína jsou v „Seznamech zatčených“ poměrně velmi časté. Pracovníci Památníku Terezín vypsali v r. 1972 údaje o všech vězňích, kteří byli z Pankráce přesunuti do Terezína. Získali jsme tak údaje o 5520 vězňích, tedy dosud nejrozsáhlejší soubor podkladů pro statistiku terezínských vězňů. Údaje se týkají osob zatčených jednak přímo pražským gestapem, jednak pobočkami v ostatních místech v Čechách (jen naprosto výjimečně na Moravě), které byly do Terezína posílány prostřednictvím pražského gestapa. Transporty poslané do Terezína přímo mimopražskými pobočkami gestapa nejsou pochopitelně v tomto prameni zachyceny.

„Seznamy zatčených“ jsou prameny spolehlivými. Omyly a opomenutí nejsou

tak časté, aby zkreslily celkový obraz [zmíníme se o nich dále]. Časté je sice komolení českých příjmení, jmen obcí apod., ale to jsou závady, které nehrají při statistickém zpracování roli.

Uvedli jsme výše, že zpracováním známých v „Seznamech zatčených“ jsme získali údaje asi o 5500 věznicích terezínské Malé pevnosti. Odhadujeme, že v letech 1944—1945 prošlo Malou pevností asi 14 000 vězňů.⁵⁾ Vězňové, o nichž jsme získali v „Seznamech“ údaje, představují tedy asi 39 % všech vězňů Malé pevnosti v letech 1944—1945, což je vzorek jistě dostatečně veliký.

Pokusíme se tedy v dalším textu vyvodit z údajů „Seznamů zatčených“ některé závěry o struktuře vězňů terezínské Malé pevnosti. Údaje o procentech se budou — pokud není jinak uvedeno — týkat našeho vzorku.

Relativně velmi jednoduché je zodpovězení otázky o poměru početního zastoupení mužů a žen mezi vězni Malé pevnosti. Ze vzpomínek bývalých vězňů vyplývá, že značnou převahu mezi osobami vězněnými na Malé pevnosti měli muži. K témuž závěru dospíváme také srovnáním počtu cel, na nichž byli vězněni muži a ženy. Pochopitelně nebyl na základě těchto zjištění možný přesnější odhad podílu mužů a žen na celkovém počtu vězněných.

To umožňuje teprve zpracování údajů „Seznamů zatčených“. Podle nich bylo z vězňů Malé pevnosti Terezín v letech 1944—1945 84,05 % mužů a 15,95 % žen. Tento poměr se v letech 1944—1945 podstatně neměnil. V první polovině r. 1944 byl podíl žen 14,11 %, ve druhém pololetí 1944 stoupl na 17,33 %, ale v r. 1945 (v lednu až dubnu 1944) klesl opět na 15,63 procenta. Neprojevuje se tedy výrazná tendence vzestupu nebo naopak poklesu podílu žen mezi vězni Malé pevnosti.

Početní poměr obou pohlaví mezi vězni Malé pevnosti nás nepřekvapí. Převaha mužů mezi politickými vězni vyplývala z jejich většího zapojení ve veřejném životě před nacistickou okupací a v důsledku toho i většího zapojení do odbojové činnosti v době okupace (tím však nemíním snižovat významnou účast našich žen v odboji). Rolí hrálo i to, že část

žen (matek s malými dětmi) nebyla zapojena do pracovního procesu.

Co se týče věkového složení vězňů Malé pevnosti, tvořili jak mezi muži, tak mezi ženami víc než ¾ většinu lidí ve věku od 20 do 50 let. Přitom nejsilnější skupinou byli 20—29letí (u mužů jich bylo téměř 30 % ze všech vězňů - mužů, z žen dokonce přes 30 %). Poměrně silná skupina byli vězňové mladší než 20 let (u mužů asi 9,5 %, u žen asi 12 %). Většinou šlo o vězně 18- a 19leté, výjimečně mladší než 18 let.

Dostí vysoký byl také počet vězňů ve věku 50—59 let (u mužů asi 10,5 %, u žen asi 9 %). Naproti tomu bylo v Terezíně vězněno jen málo osob starších než 60 let (asi 3 % mezi muži a něco přes 3 % mezi ženami). Byli tedy v terezínské Malé pevnosti vězněni převážně lidé v produktivním věku, v plném rozmachu duševních i fyzických sil. Převahu mezi vězni měla mladší generace. Vždyť mezi vězni - muži bylo téměř 40 % a mezi ženami dokonce přes 40 % vězňů mladších než 30 let. K této skutečnosti bude nutné přihlížet v každé práci, která se bude zabývat úmrtností v Malé pevnosti Terezín.

Jsmo přesvědčeni, že podíl obou pohlaví a věkové složení byly zhruba stejné i v transportech, které přicházely do Malé pevnosti přímo z mimopražských služeben gestapa (v našem vzorku jsou již částečně mimopražské transporty zachyceny). Platí to ovšem pro vězně, kteří přicházeli do Malé pevnosti v letech 1944 až 1945. Rozhodně ne pro první údobí existence Malé pevnosti, kdy, jak známo, zde ženy nebyly vůbec.

Na Malé pevnosti se setkáváme také s osobami, které byly podle norimberských zákonů považovány za židy. V blízkosti Malé pevnosti Terezín — ve městě Terezíně — vybudovali nacisté v letech 1941—1942 koncentrační tábor pro židy, tzv. ghetto Terezín: tam přicházeli židé z rasových důvodů. Naproti tomu na Malou pevnost byli deportováni židé za různá provinění, především proti barbarickým rasovým zákonům. V našem vzorku tvořili židé něco přes 6 % všech vězňů. Nejvíce jich bylo na Malou pevnost posláno ve druhém pololetí r. 1944 (8 %

věžňů). V prvním pololetí r. 1944 a v roce 1945 byl jejich počet nižší.

Naše zjištění jsou v tomto směru spolehlivá, protože v „Seznamech“ zatčených je celkem důsledně uváděno, že jde o žida nebo míšence (ti nejsou do výše uvedeného počtu procent zahrnuti). Jen v několika málo případech je zápis v tomto směru neurčitý. Složitější je však otázka, zda tento podíl osob považovaných podle norimberských zákonů za židy, by platil pro všechny transporty do Terezína v letech 1944—1945. Tuto otázku nemůžeme zatím spolehlivě zodpovědět.

Na jedné straně je jasná skutečnost, že v Praze bylo před okupací soustředěno relativně mnoho židů a dalo by se tedy předpokládat, že v transportech z venkova bylo židů méně než v transportech z Prahy, na druhé straně však byl počet židů na Malé pevnosti zvyšován příchozem osob vězňených do té doby v jiných koncentračních táborech, především v Osvětimi. K řešení této otázky bude nutné studium dalších materiálů.

Závažná je nesporně otázka národnostního složení vězňů Malé pevnosti. Její řešení však není snadné. „Seznamy zatčených“ neuvádějí vůbec národnost a ne vždy a důsledně státní příslušnost. U říšských příslušníků uvádějí zkratku DR (Deutsches Reich), někdy také RD. U těchto osob můžeme předpokládat německou národnost. Je sice pravda, že říšskou státní příslušnost získali v roce 1938 také Češi usadí delší dobu v pohraničí, kteří neoptovali. Je však pravděpodobné, že v případech poslání do Terezína se nejedná o Čechy z pohraničí odtrženého v r. 1938, protože tam kompetence pražského gestapa nesahala (řídící služebna gestapa měla pro pohraničí sídlo v Líberci). Pokud některé služebny gestapa v odtrženém pohraničí posílaly vězně do Terezína (nejčastěji to byla úřadovna v Litoměřicích, ale v r. 1944 přišly na Malou pevnost velké transporty z odtrženého území severní Moravy a Slezska), přicházely tyto transporty přímo a nikoli přes Pankrác. Problém je však v tom, že v některých případech zapisovatel toto označení (DR) zřejmě zapomněl. Tam, kde se zdálo nesporné (např. osoba německého jména

i příjmení, rodiště v Německu, trestaný pro vyhýbání se branné povinnosti), jsme zařadili vězně mezi občany německé národnosti. To však bylo možné jen v několika málo případech, protože jinak nelze použít v prostoru našich zemí jmen osob (mnozí Češi měli jména německá a naopak Němci jména česká) ani místa narození (vzhledem ke značné migraci v období kapitalismu) jako kritéria národnostní příslušnosti. Přes tyto výhrady je možno říci, že ani připočtením některých osob, u nichž jsem německou národnost nemohl zjistit, by se počet Němců na Malé pevnosti Terezín nijak podstatně nezvýšil. Státní příslušnost je uváděna většinou u válečných zajatců a nasazených dělníků. Lze podle ní většinou usoudit na národní příslušnost.

V transportech poslaných pražským gestapem nebo jeho prostřednictvím v letech 1944—1945 do Terezína bylo asi 7,5 % osob jiné než české národnosti. Do tohoto počtu jsme nezahrnuli osoby považované podle norimberských zákonů za židy, které jsme uvedli výše. Mezi nimi byly nesporně některé osoby německé národnosti (dostí velká část židů v českých zemích se i za I. republiky k této národnosti hlásila). To však není ze zápisů v „Seznamech zatčených“ zjištělné.

Do terezínských pevností pak přicházeli i židé z jiných zemí. Ovšem ani jejich národnost není možno bezpečně zjistit. Proto jsme je také zahrnuli do zvláštní skupiny (i pro jejich odlišné postavení v Malé pevnosti). Počet osob cizí národnosti (hlavně německé) by se přičtením osob židovského původu o něco zvýšil.

Počet osob jiné než české národnosti v Malé pevnosti v průběhu let 1944—1945 stoupal. V první polovině r. 1944 jich bylo v transportech z Prahy do Terezína asi 2,3 %, ve druhé polovině 1944 zhruba 4,3 % a v r. 1945 již přes 14 %. Tento rychlý vzestup byl způsoben tím, že do Malé pevnosti byli ve větší míře posíláni váleční zajatci uprchlí ze zajateckých táborů.

Již z předchozího textu vyplývá, že do Terezína byli posíláni pro různá provinění také Němci. [Bylo to často pro různé prohřešky v úřadě, ale někdy také pro poli-

tické delikty.) Většinou to byli Němci pracující v protektorátě, ale někdy také Němci, kteří z říše přijeli do protektorátu ilegálně. Němců však bylo v protektorátě málo, zaujímali většinou privilegované postavení, a proto jejich počet na Malé pevnosti byl relativně malý. V transportech v r. 1944—1945 tvořili necelá 2 %.

Nelze ani předpokládat, že by do Malé pevnosti byli ve větší míře posíláni váleční zajatci a nasazení dělníci. Na území protektorátu nebyly zajatecké tábory, ani zde nacisté nenasazovali do práce cizí dělníky. Pražské gestapo a jeho pobočky postihovaly ty válečné zajatce a nasazené dělníky, kteří uprchli ze svého tábora a byli zadrženi na území protektorátu. Mnozí z nich pak přicházeli do Terezína.

Relativně početnou skupinu tvořili sovětské občany. Nejvíce mezi nimi bylo válečných zajatců (v říjnu 1944 až v dubnu 1945 jich poslalo pražské gestapo do Terezína 135). Jinak to byli převážně do říše nasazení dělníci. V letech 1944—1945 bylo mezi skupinou námi sledovanou přes 3 % sovětských vězňů. Tvořili nejpočetnější skupinu vězňů jiné než české národnosti.

Mezi válečnými zajatci bylo v námi sledovaných transportech několik desítek anglických zajatců a menší skupiny nebo jednotlivci z Belgie, Francie, Itálie, Jugoslávie, Rumunska, Slovenska a tehdejších anglických kolonií a dominí (z Austrálie, Kanady, Kypru, Palestiny, Nového Zélandu). Mezi nasazenými dělníky, vězněnými v Terezíně, byli vedle skupiny sovětských občanů také jednotlivci z Belgie, Francie, Holandska, Itálie, Polska a Slovenska. Věznění zde také byli jednotlivci z Maďarska.

I když — jak jsme výše uvedli — nebylo možné u všech osob národnostní příslušnost spolehlivě zjistit a je pravděpodobné, že by se průzkumem některých nejasných případů mohla uvedená čísla poněkud změnit, je jasné, že drtivou většinu vězňů Malé pevnosti tvořili Češi. Podíl příslušníků jiných národů byl tady zřejmě v letech 1944—1945 menší než 10 %, a to nejen u vězňů našeho vzorku, ale u všech vězňů Malé pevnosti, protože nelze předpokládat, že by v transportech

poslaných přímo pobočkami gestapa mimo Prahu byl podíl osob jiné než české národnosti vyšší. Pro léta před r. 1944 pak předpokládáme, že byl tento podíl nižší, protože s postupujícím rozkladem nacistické říše se zvyšoval počet příslušníků jiných národů, prchájcích ze zajateckých a pracovních táborů.

Velmi závažná je pro nás otázka sociální příslušnosti vězňů terezínské Malé pevnosti. V „Seznamech zatčených“ je u každého vězně udáváno jeho zaměstnání. Přesto jsme se neodvážili ukázat na základě těchto údajů sociální složení vězňů. Prvním — ovšem ne nejdůležitějším — nedostatkem je, že zápisy nerozlišují důsledně mezi samostatnými řemeslníky a dělníky (např. z údaje zámečnick nelze určit, zda jde o dělníka nebo živnostníka). Závažnější je skutečnost, že v „Seznamech zatčených“ je většinou udáno zaměstnání, které měl perzekvovaný v době zatčení. V r. 1944 a 1945 však velká část českého národa vykonávala zaměstnání jiné než své původní. Tisíce živnostníků, úředníků, studentů byly nasazeny na manuální práce. Jiná zaměstnání vykonávali českoslovenští důstojníci (v těchto případech je někdy, ne však vždy, udáno původní povolání). Za této situace by nutně vznikl zkreslený obraz sociální struktury vězňů. Proto jsme od zpracování této otázky ve své studii upustili. Neznamená to však rozhodně podcenění tohoto problému, který bude nesporně nutno řešit. Je však třeba získat další prameny a teprve pak bude možno spolehlivěji tuto otázku zodpovědět.

Snad ze všeho nejvíce nás zajímá odpověď na otázku, z jakých důvodů posílalo gestapo do Terezína vězně. Je obecně známo, že v koncentračních táborech v říši byli vedle odpůrců nacismu věznění také příslušníci spodiny lidské společnosti — zloději, lupiči, podvodníci, pachatelé mravnostních deliktů, notoričtí zahaleči apod. Jejich vystupování v koncentračních táborech se podstatně lišilo od chování politických vězňů. Pokud zastávali funkce kápů, byli postrachem vězňů a překónávali mnohdy svou krutostí dozorce. Považujeme proto podíl jednotlivých skupin vězňů v Terezíně za jednu ze zá-

kladních otázek historické práce o Malé pevnosti.

„Seznamy zatčených“ jsou celkem dobrým a spolehlivým pramenem pro statistický přehled příčin zatčení. U všech osob (s výjimkou těch, které přišly na Pankrác transportem z poboček gestapa, a těch, které byly deportovány z věznic v říši) udávají důvod zatčení (opomenutí jsou v tomto ohledu naprosto výjimečná). Důvody jsou velmi rozmanité, v „Seznamech“ je jich uváděno několik desítek. Někdy (ale ne často) nejsou jednoznačné a připouštějí dvojný výklad. Tyto nedostatky však nejsou takového rázu, aby znemožnily pokus o podání přehledu vězňů podle příčin zatčení. Některé závěry budou přece jen hypotetické.

Při zpracování této problematiky jsme museli pochopitelně tříšit příčin zatčení soustředít do několika větších skupin.

Do první skupiny jsme zařadili činy, u nichž lze předpokládat, že šlo o uvědomělou účast v organizovaném boji proti nacismu, tedy o činnost, kterou z našeho hlediska hodnotíme nejvýše. Pochopitelně i v této skupině byly značné rozdíly. Někteří byli vězněni pro deštrující odbojovou činnost, která působila nacistům značné škody, jiní se podíleli na přípravách vystoupení v době pádu nacistů a někteří jen přispívali na rodiny zatčených.

Míru účasti v protinacistickém boji nelze ze strohého zápisu ve vězeňské knize určit. Přesto však můžeme říci, že šlo vesměs o osoby, které svou organizovanou činností — ať již závažnějšího rozsahu nebo jen drobnou — bojovaly proti okupantům.⁴⁾

Takováto činnost je výslovně udávána v „Seznamech zatčených“ u 19,3 % osob. V rámci této skupiny byly početně silně zastoupeny osoby zatčené pro práci v ilegální KSČ; tvořily asi 28 % vězňů, u nichž je jako příčina zatčení uvedena organizovaná odbojová činnost (resp. jeden z důvodů zatčení, který jsme zařadili mezi organizovanou odbojovou činnost). Častým důvodem zatčení byla příprava k k velezradě (resp. podezření z přípravy k velezradě) a říši nepřátelská činnost. Naposledy uvedený důvod zatčení zahrnujeme mezi organizovanou odbojovou čin-

nost proto, že často bylo z této příčiny zatčeno několik osob nebo celé skupiny z jednoho místa (nebo jeho okolí), což svědčí o určité organizaci, a i údaj je sbírce vzpomínek v Památníku Terezín je alespoň v některých případech potvrzeno, že šlo o organizovanou odbojovou činnost. (Naproti tomu říši nepřátelské chování, postoj apod. zařazujeme mezi individuální projevy nesouhlasu s nacistickým režimem.) Naprosto výjimečně je udávána jako příčina zatčení pomoc válečným zajatcům. Je to pochopitelné, protože na území protektorátu nebyly zřizovány zajatecké tábory. Pokud Češi pomáhali válečným zajatcům v odtrženém pohraničí nebo v říši, nebyli trestáni pražským gestapem a jeho pobočkami, ale služebnami gestapa v říši. Ty pak neposílaly většinou své vězně do Terezína, ale do jiných věznic a koncentračních táborů. Češi v protektorátu mohli pomáhat jen těm válečným zajatcům, kteří uprchli ze zajateckých táborů a dostali se na svém útěku na české území.

Podobně také v malém počtu případů je uváděna pomoc partyzánům nebo přímo činnost v partyzánské jednotce. To vyplývá z toho, že v obvodu přímé působnosti pražského gestapa (tj. v Praze a v jejím okolí) nebyly pro partyzánskou činnost vhodné podmínky a tato činnost byla proto relativně slabá. Zřejmě jiná by byla situace v transportech z oblastí Českomoravské vrchoviny, Brd apod.

Výše uvedený podíl osob zatčených pro organizovanou odbojovou činnost — zhruba 1/5 všech vězňů — nevystihuje však skutečný stav. Asi 16,5 % vězňů, poslaných v letech 1944—1945 do Terezína přes pankráckou věznici gestapa, tvořily osoby deportované ze služeben gestapa mimo Prahu. U nich — jak jsme již uvedli dříve — nebyl v „Seznamech zatčených“ důvod zatčení udáván. Je tedy nutno pokusit se o odpověď na otázku, jaké bylo složení vězňů těchto transportů, co se příčiny zatčení týče. K řešení — třeba hypotetickému — nám mohou pomoci zprávy o dalším osudu těchto vězňů. V r. 1944 jich byla drtivá většina deportována do věznic v říši (kde očekávali řízení před nacistickými soudy). Z ostatních zápisů

v „Seznamech zatčených“ vyplývá, že do věznic v říši byly z Terezína posílány osoby pro organizovanou odbojovou činnost. V r. 1945 nebyli sice věžňové z transportů z poboček gestapa posíláni do věznic. (Nebylo to možné vzhledem k dopravním potížím a postupnému obsazování říšského území spojeneckými vojsky. Věžňové zůstávali v Terezíně.) Není však důvod předpokládat, že se změnilo složení vězňů. Můžeme se tedy domnívat, že věžňové posílání přes Pankrác mimopražskými služebnami gestapa, byli zatčeni vesměs pro organizovanou odbojovou činnost.

Další skupinu vězňů, u nichž není (nebo většinou není) uveden důvod zatčení, jsou věžňové, kteří byli deportováni do Terezína z káznic v říši po odpykání soudem uloženého trestu. Nebyli většinou propuštěni, ale z Terezína byli posíláni do některého koncentračního tábora nebo byli vězněni na Malé pevnosti do konce války. Uvedli jsme si již výše, že do věznic v říši byli posíláni lidé pro organizovanou odbojovou činnost. Můžeme tedy věžně, kteří přišli z káznic v říši (šlo o 7,5 % osob), zařadit do skupiny odbojových pracovníků.

Přičtením osob poslaných do Terezína transporty z mimopražských služeben gestapa (ale prostřednictvím pražského gestapa) a deportovaných do Terezína z káznic v říši k těm, u nichž je v příčinách zatčení uvedená některá z forem odbojové činnosti, zvýší se podíl této skupiny na našem vzorku vězňů na 43 %. Toto naše zjištění dokládá rozhodující postavení odbojových pracovníků mezi vězni Malé pevnosti.

Uvedli jsem již, že mezi těmi případy, kde gestapo uvedlo jako příčinu zatčení organizovanou odbojovou činnost, je asi 28 % příslušníků komunistického odboje. Můžeme předpokládat, že podobný poměr by byl i mezi vězni poslanými do Terezína mimopražskými služebnami gestapa přes pankráckou věznici. A přibližně stejný podíl měli pravděpodobně komunisté i mezi vězni poslanými do Terezína z káznic v říši. Za těchto předpokladů by příslušníci komunistického odboje tvořili asi 12 % všech terezínských vězňů uvedených v „Seznamech zatčených“.

Tento náš odhad dokládá značný podíl komunistů mezi vězni Malé pevnosti v letech 1944—1945. Je zároveň jakýmsi odrazem síly komunistického odboje v našich zemích.

Přesto se však domníváme, že ani tento poměrně vysoký odhad nevystihuje plně skutečnost. Je známo, že gestapo odlišovalo při zatýkání komunisty, v nichž vidělo své nejnebezpečnější odpůrce, od ostatních politických vězňů. Zatýkáni odbojoví pracovníci však věděli, že v případě zjištění příslušnosti ke komunistickému odboji je čeká přísnější trest a mnohdy i krutější zacházení. Proto se snažili svou příslušnost ke komunistickému odboji zatajit. Nebylo to pochopitelně možné u starých členů strany, předválečných funkcionářů, které gestapo znalo.

V letech 1944—1945 pracovalo však v komunistickém odboji mnoho soudruhů, kteří před válkou nebyli členy strany. Byli to jednak mladí lidé, kteří se před Mnichovem ještě neúčastnili výrazněji politického života, jednak lidé, kteří byli před válkou příslušníky jiných politických stran nebo nebyli politicky organizováni. Obdiv k hrdinně bojujícímu Sovětskému svazu, statečný a nekompromisní postoj komunistů vůči nacismu a poznání, že osvobozený stát bude nutno budovat na jiných základech, než měla buržoazní republika, je přivedly na pozice komunismu. Mnozí z nich pracovali z pověření ilegální KSČ také v organizacích budovaných na široké základně Národní fronty. Proto také u některých z nich gestapo příslušnost ke komunistickému odboji nezjistilo. Tito členové ilegální KSČ jsou pak uváděni mezi těmi, kdož připravovali velezradu, byli členy ilegálních národních výborů apod. Alespoň v některých případech lze tuto skutečnost ze „Seznamu zatčených“ prokázat.

Byl tedy podíl komunistů mezi vězni v sledovaném vzorku zřejmě vyšší, než jsme uvedli. Odhadnout míru zkreslení, které vzniklo tím, že gestapo příslušnost ke KSČ neprokázalo, však není zatím možné. K tomuto odhadu budeme moci přikročit až po zpracování dalších materiálů.

Zřejmě blízko skupině organizova-

ných odbojových pracovníků byli váleční zajatci (převážně sovětští), kteří uprchli ze zajateckých táborů. Bylo jich v transportech, kterými se zabýváme, asi 4,2 %.

Asi 1 % vězňů bylo na Malou pevnost Terezín posláno pro nebezpečí zastírání stop (Verdunklungsgefahr). Tento údaj je dosti neurčitý. Šlo jistě do značné míry o politické pracovníky, ale zastírání stop se mohlo týkat i činnosti jiné. Vzhledem k tomu, že šlo o skutečně malou skupinu, nebude třeba ji ani v budoucnu hlouběji analyzovat.

Nesporně musíme mezi politické vězně (ne ovšem odbojové pracovníky) zařadit rukojmí. Byly to osoby, u nichž nacistické orgány nezjistily žádnou činnost proti říši, ale které podle jejich názoru představovaly určité potenciální nebezpečí. V r. 1944 byla největší akce tohoto druhu provedena 28. 8. 1944, těsně před propuknutím Slovenského národního povstání. Nacisté ji nazvali akcí „Gitter“, tedy stejně jako zatýkání v r. 1939. Do terezínských Malé pevnosti bylo z Pankráce deportováno přes 70 taktó zatčených osob (většinou ještě koncem srpna) a tvořily asi 1,4 % námi sledované skupiny vězňů.

Několik osob bylo do Terezína posláno v letech 1944—45 v tzv. E-akci (příbuzní československých emigrantů). Vězně zde bylo i několik osob pro vyhánění se branné povinnosti a dezerci z armády (Němci), dezerci z vládního vojska apod. Šlo však jen o jednotlivce a jejich podíl na celkovém počtu vězňů je zanedbatelný. Mnohem více bylo těch, kdož byli deportováni do Terezína pro individuální projevy nesouhlasu s nacistickým režimem.⁵⁾ Šlo o osoby, které se sice neúčastnily organizovaného protinacistického odboje (nebo jim tato činnost nebyla gestapem prokázána), ale svým postojem projevívaly svůj odpor k nacismu. V našem vzorku tvořili tito vězňové téměř 4 %.

Menší počet vězňů byl do Malé pevnosti předán německými soudy v protektorátě (především tzv. Amtgerichtem; byla to nejnižší soudní instituce, která soudila drobnější přestupky a přečiny) a výjimečně také protektorátními policejními orgány. Šlo pravděpodobně o osoby, kte-

ré se dopustily přestupků různého druhu, část z nich, zřejmě méně významných přestupků politických. Na sledovaných transportech se tito vězni podíleli asi 2,3 %.

Skupiny, o nichž jsme dosud mluvili, můžeme zařadit buď plně, nebo částečně (zastírání stop, osoby předané německými soudy) mezi politické vězně. Političtí vězňové měli tedy zřejmě mezi vězni Malé pevnosti Terezín převahu.

Jejich podíl v letech 1944—45 mezi vězni poslanými pražským gestapem nebo jeho prostřednictvím můžeme odhadnout na 50—55 %. Domníváme se, že skutečností bude blíže horní hranice odhadu, protože lze předpokládat převahu politických provinění i mezi osobami deportovanými do Terezína pro zastírání stop nebo od soudů. Političtí vězňové — jak vyplývá z četných vzpomínek bývalých vězňů — byli také rozhodujícím činitelem při tvoření zárodků vězeňské samosprávy a i jinak se výrazně projevovali v životě vězňů Malé pevnosti.

Další skupinou mezi vězni byli ti, kdož byli do Terezína poslání z rasových důvodů nebo pro podporu židů. Uvedli jsme si již výše, že židé přicházeli na Malou pevnost především pro porušení nacistických nařízení pro židy.⁶⁾ V transportech, které jsme v našem přehledu podchytili, jich bylo asi 4,5 %. Další židé byli zatčeni pro jiná provinění (např. několik pro účast v organizovaném protinacistickém odboji) a někteří pro útěk z transportů z Osvětimi. Pro podporu židů bylo v týchž transportech do Terezína 2,2 procenta vězňů. Také podpora osob považovaných podle norimberských zákonů za židy měla různé formy. Poměrně hodně bylo těch, kteří pomohli židům ukrýt jejich majetek, jiní jim pomáhali překonat těžká údobí svým přátelským chováním (ačkoliv to bylo nacistickými nařízeními přísně zakázáno), ale někteří riskovali dokonce svůj život tím, že ukrývali ilegálně žijící židy.

Značný byl počet osob, které byly do Terezína poslány pro různé pracovní přestupky, pro lajdáckou práci, porušení pracovní smlouvy, sabotáž v práci, nenastoupení nebo útěk z pracovního nasazení

apod. Tito vězňové tvořili 29,5 % všech vězňů poslaných do Terezína v letech 1944—45. (Týká se samozřejmě vzorku, který sledujeme.)

Jde tedy o skupinu velmi početnou, a musíme se jí proto alespoň stručně zabývat.

Někteří autoři dosud vyšlých prací o Malé pevnosti Terezín zaujímalí k této skupině vězňů záporný postoj. Viděli v nich notorické flákače, prakticky téměř asociální elementy.⁷⁾ Jsme přesvědčeni, že tento pohled je jednostranný. Je obecně známo, že cílem nacistů bylo udržet po celou dobu okupace válečnou výrobu v našich zemích na vysoké úrovni. Naproti tomu odbojoví pracovníci se snažili tuto výrobu narušovat, snižovat ji, vyrábět zmetky nebo dokonce ničit výrobní zařízení. Výzvy zahraničního československého rozhlasu volaly po celou dobu okupace po snižování výroby (heslo „Pracuj pomalu“) a jejím narušování. V četných případech byly tedy pracovní přestupky, lajdácká práce, vysoký počet zmetků, narušování pracovních smluv, útěk z nasazení v říši určitým projevem odporu proti nacismu. Vyplyvaly ze snahy oslabit nacistickou zbrojní výrobu, urychlit tak konec války. Šlo nesporně o nižší formu odbojové činnosti, než byla uvědomělá organizovaná odbojová činnost. Zřejmě převládaly živelné formy (i když pravděpodobně v některých případech určitá organizovanost nebo alespoň dohoda mezi několika osobami byla). Nemíníme ovšem tvrdit, že mezi terezínskými vězni, kteří byli trestáni pro pracovní přestupky, nebyli žádní lidé štítící se práce. Zahrnout však do této kategorie všechny vězněné pro pracovní přestupky by bylo nesprávné.

Naprostu zanedbatelný byl podíl vězňů deportovaných do Terezína pro hospodářské přestupky⁸⁾ (černý obchod a podobně). Tvořili jen asi 1,3 % vězňů z našich transportů. A ještě méně bylo těch, kteří byli do Terezína poslání pro mravnostní delikty (homosexuálové, soulož s Němkou, hanobení rasy apod.) a pachatelů tzv. „sprostých“ (nebo kriminálních) zločinů (krádež, loupež atd.). Dohromady netvořili ani 1 % vězňů. Něco přes 1 % vězňů přišlo do Terezína z jiných

koncentračních táborů (hlavně koncem války). Zbytek — něco přes 4 % — jsme nemohli do tohoto přehledu zařadit do žádné z výše uvedených skupin.⁹⁾

Ze „Seznamu zatčených“ pankrácké věznice gestapa vyplývá tedy závěr, že drtivou většinu vězňů terezínské Malé pevnosti tvořily osoby vězněné z politických, rasových a pracovních důvodů. Na rozdíl od jiných koncentračních táborů zde nebyla početnější skupina šmelinářů, mravnostních delikventů a kriminálních zločinců. Plným právem tedy můžeme hodnotit terezínskou Malou pevnost jako koncentrační tábor pro politické odpůrce nacismu.

Je pravděpodobné, že struktura vězňů podle příčin zatčení, zjištěná u sledovaného vzorku, odpovídá zhruba struktuře všech vězňů Malé pevnosti v letech 1944—1945.

Jiná však byla zřejmě situace v letech 1940—1942. V prvních letech války nedocházelo hned k uzavírání závodů, které nebyly důležité pro válku a k masovému nasazování do zbrojního průmyslu. Teprve po přepadení Sovětského svazu a hlavně pak po porážce u Stalingradu se snažili nacisté zmobilizovat všechny pracovní síly pro zbrojní průmysl. Byly rušeny živnostenské provozovny, uzavírány některé průmyslové závody atd. Zaměstnanci těchto podniků byli nasazováni do výroby důležité pro další vedení války. Tam byli posláni i studenti středních škol, ženy z domácnosti, nasazování úředníci atd. Stále stoupající počet Čechů byl deportován na nucené práce do říše. S rostoucím počtem nasazených se zvyšoval také počet těch, kdož byli gestapem stíháni pro pracovní přestupky.

Můžeme tedy předpokládat, že v letech 1940—1942 byl podíl osob vězněných na Malé pevnosti pro pracovní přestupky podstatně nižší než v letech 1944—1945.

Objekt Malé pevnosti Terezín byl použit pražským gestapem v r. 1940 jako pobočka gestapáckého vězení v Praze-Pankráci. Většinou tam byli umístěni vězňové po skončení vyšetřování gestapem do doby transportů do koncentračního tábora nebo do věznic v říši. Již z toho je jasné, že Malá pevnost byla průchozím

vězením, v němž vězni nezůstávali dlouho. Je tedy pro veškeré studie o Malé pevnosti v době okupace závažnou otázkou, jak dlouho zde byly perzekvované osoby vězněny.

I k této otázce nám poskytují „Seznamy zatčených“ cenný materiál, pochopitelně ovšem jen pro léta 1944 a 1945. Ovšem využití těchto velmi důležitých údajů přináší i některé problémy.

Zmínili jsme se již o tom, že v „Seznamech zatčených“ je sice údaj o transportu do Terezína, ale nikoliv již o odjezdu zpět na Pankrác. Je však uvedeno datum transportu do jiných koncentračních táborů, věznic, propuštění nebo úmrtí. Lze předpokládat, že vězňové byli v Terezíně až do doby deportace do koncentračních táborů a věznic [potvrzují nám to i vzpomínky bývalých vězňů, kteří mluví většinou o tom, že odjžděli do koncentračních táborů a věznic v říši přímo z Terezína], nebo nejvýše byli přemístěni na den nebo dva před odjezdem na Pankrác. Můžeme tedy datum dalšího transportu (nebo propuštění) považovat se zanedbatelnou měrou nepřesností za datum ukončení věznění v Terezíně.

Složitější je situace u těch osob, které mají uveden transport do Terezína 2X nebo 3X, tj. u osob, které byly povolány k dodatečným výslechům gestapem (někdy byly tyto výslechy prováděny přímo v Terezíně). Z materiálů, které jsme měli zatím k dispozici, nelze stanovit dobu, po kterou byl ten který vězeň na Pankráci. Budeme proto považovat dobu věznění v Terezíně za nepřerušenu i u těch osob, které byly převáženy k výslechům do Prahy. Jejich počet nebyl tak veliký, abychom tím výrazně změnili celkový obraz délky pobytu jednotlivých vězňů na Malé pevnosti.

Velmi by nás zajímal počet osob, které zůstaly v Terezíně delší dobu — půl roku, rok nebo až do konce války. Bohužel — údaje v „Seznamu zatčených“ jsou právě u poslední skupiny velmi problematické. Závěr, že vězeň byl na Malé pevnosti až do konce války, můžeme dělat z toho, že v rubrice, kde bylo v „Seznamech zatčených“ zaznamenáváno ukončení věznění a jeho důvod, je nevyplněné

místo. Nelze však na tomto základě říci bezpečně, že vězeň byl v Terezíně do konce války. Jednak — jak již víme — nebylo přemístění z Terezína zpět na Pankrác v „Seznamech zatčených“ zaznamenáváno, jednak nelze vyloučit opomenutí písaře. Srovnáváním některých údajů „Seznamu zatčených“ se zbytkem vězeňské kartotéky Malé pevnosti jsme se přesvědčili, že k těmto opomenutím (i když ne ve velkém počtu případů) skutečně docházelo. Proto také v našem dalším přehledu o délce věznění bude nejméně spolehlivým údaj o počtu těch, kteří byli v Terezíně až do konce.

Předkládaný příspěvek by měl přispět k řešení otázky struktury vězňů Malé pevnosti v období okupace vůbec. Co se týče délky věznění, bude tento přínos vůbec nejproblematičtější. Poměry na konci války se výrazně odlišovaly od dřívějších let. Ke konci r. 1944 se omezují možnosti transportů vězňů do koncentračních táborů a věznic v říši. Proto zůstávali vězňové Malé pevnosti v Terezíně déle než dříve. Z období, které sledujeme, bude tedy pro celkovou situaci na Malé pevnosti po celou dobu existence nacistického vězení nejtypičtější stav v 1. polovině r. 1944.

Z vězňů poslaných do Terezína námi sledovanými transporty v letech 1944 až 1945 jich bylo vězněno dobu kratší než 14 dnů 3,7 %, 2—3 týdny 6,8 %, 3 týdny až 1 měsíc 12,7 %, 1—2 měsíce 24,4 %, 2—3 měsíce 10,6 %, 3—4 měsíce 5,7 %, přes 4 měsíce 5,2 %, až do osvobození 26,4 %.

Neurčitá je délka věznění ve 4,5 % případů (opomenutí a chyby v zápisech, váleční zajatci předáni do Terezína, u nichž nebyl ve většině případů další osud a odchod z Terezína zaznamenán).

Podstatně jiný obraz nám však poskytují transporty příšle v 1. polovině r. 1944. Z nich bylo vězněno v Malé pevnosti méně než 14 dnů 3,5 % osob, 2—3 týdny 8,5 %, 3 týdny až 1 měsíc 13,1 %, 1—2 měsíce 36,5 %, 2—3 měsíce 11,3 %, 3—4 měsíce 11,4 %, přes 4 měsíce 12,8 %, do konce války 2,6 %. Neurčitá je délka věznění jen u 0,3 %. Ve druhém pololetí 1944 se již podstatně zvyšoval podíl těch, kteří

byli v Terezíně vězněni až do konce války (důvody jsme si uvedli výše), který tvořil 15,5 %. Z těch, kteří přišli na Malou pevnost v roce 1945, zůstaly do konce asi 2/3 (naš přehled však nepostihuje ty, kteří byli propuštěni po 20. dubnu — toto propuštění není v „Seznamech zatčených“ zaznamenáno). U těch, kteří přišli na Malou pevnost v r. 1945 odpadaly pochopitelně skupiny s větší délkou věznění v Terezíně.

Uvedli jsme si již výše, že zřejmě „normálnímu“ stavu (tj. stavu, kdy v Terezíně čekali vězňové, u nichž bylo skončeno vyšetřování, na další transport) je nejbližší situace v první polovině r. 1944. Z ní by vyplývalo, že přes 60 % vězňů bylo na Malé pevnosti vězněno méně než 2 měsíce. To potvrzuje naši představu o průchozí věznici. Na druhé straně není však zanedbatelný ani počet těch, kteří zůstali v Terezíně delší dobu — 5, 6, 7, 8 i více měsíců. Bude třeba získat a zpracovat další pramenný materiál, abychom zdůvodnili, proč relativně dosti velká část vězňů zůstávala v Terezíně poměrně dlouho a nebyla transportována pryč (v době, kdy transporty pravidelně odcházely). V některých případech šlo pravděpodobně o kvalifikované řemeslníky, na jejichž udržení mělo velitelství pevnosti zájem.

Z toho, že terezínská Malá pevnost byla průchozím vězením, vyplývá nutnost zabývat se otázkou dalšího osudu terezínských vězňů. Tím, kam z Malé pevnosti odcházeli — pokud nebyli utýráni, popraveni na Malé pevnosti nebo nezemřeli na následky epidemií a podvýživy. Hlubšímu rozboru materiálů v tomto ohledu se budeme věnovat v článku v příštím čísle Terezínských listů. V naší studii se omezíme jen na několik stručných závěrů.

Počet osob, které zemřely přímo na Malé pevnosti, je podle námi sledovaného pramene poměrně nízký — asi 4,3 % vězňů. Je však nutno vzít v úvahu, že poslední záznam o úmrtí je ve vězeňských knihách Pankráce datován 20. dubnem 1945 a že po tomto datu stoupala hrozivě epidemie skvrnitého tyfu, která si vyžádala stovky obětí, a že ještě 2. května 1945 došlo na Malé pevnosti k masové

popravě, při níž bylo zavražděno přes 50 osob. Dále u většiny válečných zajatců je v „Seznamu zatčených“ zaznamenáno pouze předání do Terezína, nikoliv jejich další osud. Přitom víme, že sovětsí zajatci byli na Malé pevnosti vystaveni krutější perzekuci než ostatní vězňové, že do Terezína přicházeli ztýráni ze zajateckých táborů a že v důsledku toho byla mezi nimi značná úmrtnost. Je nutno tedy předpokládat, že čísla zjištěná podle „Seznamu zatčených“ nevystihují skutečnou úmrtnost, která byla na Malé pevnosti — zvláště na konci války — podstatně vyšší. Pokusit se o přesnější zjištění počtu zemřelých na Malé pevnosti je úkol, který bude nutno řešit na základě rozsáhlejšího pramenného materiálu.

Jak jsme uváděli výše, přicházeli na Malou pevnost většinou vězňové v plném rozmachu fyzických sil (vyplývá to z věkového složení vězňů). Přírozená úmrtnost by u nich byla nepatrná. Lze tedy převážnou část úmrtí připsat na vrub popravám, týrání a neúnosným životním podmínkám na Malé pevnosti.

Nejhorší bylo na Malé pevnosti postavení židů. V četných vzpomínkách se mluví o jejich bestialním ubíjení dozorcí. Jejich velká úmrtnost je jasná i ze „Seznamu zatčených“. Z těch židů, kteří byli poslání do Terezína přes Pankrác v letech 1944—1945, jich zahynula v Malé pevnosti téměř jedna třetina.

Početnou část vězňů tvořili ti, kdož byli po určité době propuštěni. Bylo to téměř 24 % sledovaných vězňů ve vybraném vzorku. Z nich 70 % byly osoby vězněné pro pracovní přestupky. Političtí vězňové byli propuštěni jen výjimečně, a to ještě většinou jen ti, kdož byli do Terezína předáni nacistickými soudy 1. instance (Amtsgericht). Pro ty, kteří byli poslání do Terezína pro pracovní přestupky, byla Malá pevnost trestním pracovním táborem a délka věznění byla stanovena gestapem.

V letech 1944—45 se stále zvyšoval podíl vězňů, kteří zůstávali v Terezíně až do konce, protože odpadla možnost transportů do koncentračních táborů a věznic. O síle této skupiny jsme mluvili již dříve.

Malý počet tvořili vězňové, kteří byli předáni z Malé pevnosti německým soudům nižší instance a služebním gestapa.

Naproti tomu byla značná část vězňů z Terezína poslána do věznic v říši, v ojedinělých případech v protektorátu nebo v odtrženém pohraničí. Z celkového počtu terezínských vězňů uvedených v „Seznamech zatčených“ bylo do věznic posláno 17,2 %. Tento podíl však neodpovídá situaci v letech 1941—44, protože je zkrácen tím, že vězňové, kteří přišli do Terezína transporty v r. 1945, nemohli již být do věznic odesláni. V r. 1944 je tento podíl podstatně vyšší — v 1. pololetí 1944 — 26,7 %, v druhém 21,6 % [u transportů příšlých do Terezína koncem r. 1944 se již projevovale nemožnost odeslání do věznic v říši].

Do věznic v říši byli posíláni vězňové, jejichž provinění byla z hlediska gestapa prokázána a kteří měli být souzeni nacistickými soudy. Nejvíce terezínských vězňů bylo deportováno do Gollnova, Cvikova, Norimberku, Budyšina a Drážďan, mnohem méně do Amberku, Bernau, Lipska. Jednotlivci byli transportováni i do některých dalších věznic.

O něco početnější byla skupina vězňů, posílaných z Terezína do koncentračních táborů. I mezi těmito vězni měli drtivou převahu političtí vězňové, ale do koncentračních táborů byli deportováni i někteří, kteří se dopustili pracovních nebo i jiných přečinů.

Z osob poslaných do Terezína námi sledovanými transporty v r. 1944 a 1945 jich bylo posláno do koncentračních táborů asi 20,8 %. Přitom — tak, jak jsme se o tom zmínili při transportech do věznic — byl i zde podíl osob poslaných do koncentračních táborů v r. 1944 podstatně vyšší (v 1. pololetí 30,4 %, ve druhém 26,4 %). V první polovině roku 1944 odcházelo nejvíce vězňů z Terezína do Buchenwaldu, dále Flossenbürgu, Osvětimi (židé a „ostarbeiťi“), Ravensbrücku a Dachau. Jen menší skupiny nebo jednotlivci byli deportováni do Sachsenhausenu, Gross-Rosenu, Mauthausenu a jediný do Bergen-Belsenu. Pro transporty poslané do Terezína ve 2. polovině r. 1944 byl již nejdůležitějším cílem Flossenbürg

a jen málo vězňů bylo deportováno do Buchenwaldu. [Ostatní koncentrační tábory si udržely zhruba stejné postavení.] Vězňové z transportů příšlých do Terezína v r. 1945 byli posláni již jen do dvou koncentračních táborů — do Flossenbürgu [poslední transport z Terezína do Flossenbürgu byl 10. dubna 1945] a menší počet vězňů do Mauthausenu [poslední transport 20. 3. 1945]. Ostatní koncentrační tábory byly již osvobozeny nebo nové vězně nepřijímaly.

Z předchozího textu vyplývá závěr, že drtivá většina politických vězňů byla z Terezína deportována do věznic v říši a do koncentračních táborů.

Poslední otázka, o které se ještě zmíníme, je růst počtu vězňů na Malé pevnosti v době, o které jedná tato studie. Podle odhadů, které máme zatím k dispozici (vzpomínky bývalých vězňů a výpovědi dozorců), stoupal počet vězňů na Malé pevnosti z asi 2000 na začátku r. 1944 na téměř 6000 v dubnu 1945. Pokusíme se zodpovědět otázku, čím byl tento vzestup způsoben.

Transporty, podchycenými v „Seznamu zatčených“, bylo v r. 1944 deportováno do Terezína v 1. čtvrtletí 646 vězňů, ve druhém 898, ve třetím 976 a ve čtvrtém 1320 vězňů. Počet vězňů uvedený v prvním čtvrtletí je nesrovnatelný s dalšími údobími. V „Seznamech zatčených“ jsou — jak jsme již uvedli — zápisy o osobách, které přišly do věznic pražského gestapa na Pankráci od 6. ledna. V transportech do Terezína v 1. čtvrtletí 1944 však byli nesporně vězňové, kteří byli zatčeni dříve, na konci r. 1943 nebo v prvních dnech r. 1944.

Proto číslo pro 1. čtvrtletí je nutně neúplné. Ale i srovnání 2., 3. a 4. čtvrtletí nám ukazuje vzestup počtu vězňů posílaných do Terezína. Tento růst je zvláště výrazný ve 4. čtvrtletí. Pokračuje i v r. 1945, kdy za necelé 4 měsíce [poslední v „Seznamech“ zaznamenaný transport z Pankráce do Terezína odešel 24. dubna 1945] bylo do Terezína deportováno 1644 osob, tedy jen o něco méně než za 2. a 3. čtvrtletí r. 1944 dohromady.

Prvním důvodem růstu počtu vězňů v Malé pevnosti Terezín byl tedy zvýše-

ný počet osob deportovaných do Terezína. Jsme však přesvědčeni, že to nebyl důvod hlavní. Ten vidíme v tom, že na sklonku roku 1944 a v r. 1945 odpadala stále více možnost odeslat vězně z Terezína do koncentračních táborů a do věznic v říši. Uvedli jsme výše, jak podíl vězňů, odcházejících transporty z Terezína, v r. 1944 a 1945 klesal. Tyto dva faktory vedly ke známému hroznému přeplnění Malé pevnosti, jehož důsledkem byla jedna z největších epidemií, které kdy naše země postihly — epidemie skvrnitého tyfu. Nacisté nezajistili pro přeplněnou věznici minimální hygienické podmínky a nepřikročili k propuštění — z jejich hlediska — lehčích vězňů. Katastrofální důsledky tohoto nelidského přístupu jsou obecně známy a nejsou již problémem, který bychom chtěli v tomto článku sledovat.

Naše studie je prvním pokusem o dílčí řešení problému složení vězňů Malé pevnosti Terezín. Je zpracována na základě jediného pramene, který přes svůj nesporný význam nepostihuje všechny vězně terezínské Malé pevnosti, a to ani v údobí let 1944—45. Proto také mnohé naše závěry jsou hypotetické. Bohužel však nemáme zatím k dispozici podobné prameny z jiných služeben (s výjimkou táboreského gestapa) a je jen mizivá naděje, že by se je podařilo v budoucnu objevit. Byly převážně zničeny nacisty na sklonku války. Další zpřesnění našich závěrů můžeme očekávat teprve po zpracování zbytku vězeňské kartotéky Malé pevnosti ve Státním archivu v Litoměřicích (jde však o torzo příliš malé a těžko lze předpokládat, že na jeho základě bude možný výrazný krok dopředu) a především subjektivních údajů odbojových pracovníků v jejich žádostech o přiznání osvědčení podle zákona 255/46.

¹⁾ StA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 1200/46; kopie Památník Terezín; sbírka mikrofilmů č. 8.

²⁾ SÚAR Praha; Okupační vězeňské spisy, C II; Seznamy zatčených č. 22 781—27 380; 6. 1.

1944—28. 6. 1944, D III dtto; č. 27 381—32 280; 29. 6. 1944—8. 12. 1944; E IV, č. 32 381—35 721; 8. 12. 1944—4. 5. 1945.

³⁾ Odhad proveden na základě zbytku vězeňské kartotéky, uložené ve Státním archivu v Litoměřicích.

⁴⁾ Do této skupiny zařazujeme činnost v ilegální KSČ, přípravu k velezradě, členství v odbojové skupině, práci v ilegálních národních výborech, zamýšlený vstup do české legie nebo do partyzánských jednotek, partyzánská činnost, podpora nepřátel říše a ukryvání ilegálně žijících osob, činnost jako nepřátelský agent a podpora nepřátelských agentů, ukryvání zbraní, vystavování dokladů ilegálně žijícím osobám, podpora politických vězňů, rozšiřování letáků, říší nepřátelská činnost, sabotáže, špionáž, pomoc válečným zajatcům.

⁵⁾ Mezi individuální projevy odporu proti nacismu jsme zařadili: protiněmecké a protinacistické výroky (včetně výroků proti vůdci, složkám NSDAP, wehrmachtu atd.), poslech cizího rozhlasu a šíření jeho zpráv (nebo šíření z jiného pramene získaných zpráv o úspěších spojenců, porážkách nacistického Německa, hrůzném nakládání s vězni, zajatci, obyvatelstvem obsazených zemí apod.), říší nepřátelské chování, arrogantní chování proti různým nacistickým orgánům, násilný útok na říšského Němce apod.

⁶⁾ Také v tomto případě byla míra provinění rozdílná. Nejčastěji je uváděno porušení předpisů pro židy bez bližšího určení, někde nenošení židovské hvězdy, ale také ilegální pobyt žida, respektive podpora ilegálně žijících židů židy. Je pravděpodobné, že v některých případech použilo gestapo drobného překročení nařízení pro židy (a bylo prakticky nemožné, aby je osoba židovského původu dodržela) jako záminku k perzekuci židů.

⁷⁾ Srovnej např.: B. Čurda-Lipovský: Terezínské katakomby, Praha 1946.

⁸⁾ Do skupiny hospodářských přestupků nezahrnujeme porušování hospodářských předpisů pro židy (zařazujeme je mezi porušení předpisů pro židy), protože jde přece jen o činy jiné povahy.

⁹⁾ Jako příklady bychom uvedli: zneužití úřední moci, vydávání se za úředníka gestapa, obtěžování úřadů, řemeslné vykládání karet, falešné obvinění, pomoc při potratu, opilství atd.

**Připravili pracovníci
dokumentačního oddělení
Památníku Terezín.**

TEREZÍN V ROCE 1945

JINDRA JAROŠOVÁ

Slovo úvodem

Tato studie se snaží zachytit v hlavních rysech průběh osvobození obou koncentračních táborů na území Terezína, především Malé pevnosti. Je přirozené, že líčení se zabývá především událostmi přímo v Terezíně a ani rozsah studie neumožňuje sledovat tyto události ve stálé konfrontaci jak s vývojem na frontě, tak nakonec i v revoluční Praze, přestože tyto události situaci v Terezíně nejen ovlivňovaly, ale přímo spoluvrchovaly. Jakkoli se po pádu Berlína a po smrti Hitlera počítalo nacistické panství v tzv. protektorátě už jen na dny, dávalo Schörnerovo miliónové vojenské uskupení, pevně usazené v Čechách, okupantům možnost do poslední chvíle ovládat situaci. Z toho důvodu také Česká pomocná akce mohla zahájit svou činnost v Terezíně pouze se souhlasem nacistického vedení v Praze i v Terezíně. A je mimo veškerou pochybnost, že k tomuto souhlasu byli nacističtí pohlaváři donuceni pouze drtivým postupem spojeneckých vojsk v nitru Německa a především Rudé armády, která 2. května dobyla Berlín. Tímto konstatováním ani v nejmenším nezmenšujeme nesmírnou osobní odvalu a iniciativu obětavých organizátorů a účastníků pomocné lékařské akce.

Do konce roku 1944 zůstaly nakažlivé choroby na Malé pevnosti (dále MP), díky sebezákladní vězňů samých a díky úsilí vězňů-lékařů, většinou omezeny na jednotlivé případy. I když se některé z nich v určitých obdobích rozšířily více (např. růže, záškrť ap.), můžeme o první skutečné epidemii v MP hovořit teprve v souvislosti s propuknutím úplavice, která se zde objevila na podzim 1944.

V březnu 1945 pak byla do MP zavlčena z podzemní továrny Richard, kde pracovalo přes 1000 vězňů z MP, nákaza skvrnitého tyfu. Přes veškeré úsilí vězňů-lékařů, především doc. Syllaby, dr. Nejezchleba, Šrámka, Poňky, Oroňského, Vápeníka a dalších, ale i policejního lékaře pro MP dr. Krönerta, nepodařilo se podchytit epidemii hned v začátku. Vedlejší lékař H. Jöckel neumožnil lékařům včasné rozpoznání nemoci, takže dlouho předpokládali, že se jedná o tyfus břišní. I později, když už měli podezření, že by mohlo jít o skvrnivku, narážely všechny snahy o zvládnutí epidemie na Jöcklovu neoblomnost, s níž všechna doporučená opatření odmítal.¹⁾

V memorandu z 25. 4. 1945 žádali MUDr. Syllaba a dr. Krönert především hromadné propuštění dosud nenakažených vězňů, zejména žen, mezi nimiž se neobjevil ani jediný případ tyfu.²⁾ K propouštění nepřikročil Jöckel ani tehdy, když prakticky stejný rozkaz dostal 27. 4. 1945 i od šéfa Hlavního říšského bezpečnostního úřadu dr. Ernsta Kaltenbrunnera.³⁾ Není vyloučeno, že právě proto, aby to nevypadalo jako kapitulace před vězni.

Je tedy zřejmé, že i kdyby lékaři na MP hned zpočátku bezpečně poznali, že jde o skvrnivku, nemohli by nic dělat. Ostatně polský odborník na skvrnitý tyfus dr. Oroňski, vedoucí lékař na 4. dvoře, vyslovil hned v březnu přesvědčení, že jde o tuto chorobu, a byl za to ztýrán a zbaven své funkce. Vedoucím lékařem 4. dvora se stal dr. Poňka, který zde obětavě pracoval až do konce. 30. dubna sice proběhlo v MP očkování, to však už nemohlo pomoci, neboť epidemie propukla v plné síle.⁴⁾

Bylo čím dále jasnější, že pomoc musí přijít zvenčí. A tak když byla 1. května propuštěna skupina tuberkulózních vězňů, mezi nimiž byli i dr. Karel Novák, kápo 1. dvora, a M. Charvát, hlavní kápo, oba odcházeli s pověřením zorganizovat pro MP za každou cenu pomoc. K tomuto propuštění asi 200 osob byl nucen Jöckel na naléhání vězňů-lékařů a hlavně dr. Krönerta přivolit, avšak stále je odkládal a teprve na zásah dozorce Hohause k propuštění skutečně došlo.

1. května pozdě večer dorazili K. Novák a M. Charvát do Prahy, 2. května ráno se vydali shánět pomoc pro Terezín. M. Charvát zajistil na ministerstvu dopravy autobusy a pohonné hmoty. K. Novák jednal na zemském ústavu a na městském fyzikátu pražském. Všude byli pomoci nakloněni, avšak potřebovali oficiální příkaz, „titul“. Proto se rozjeli do sídla Červeného kříže, kde zjistili, že zde je pomocná akce pro Terezín již dokonale připravena, čekalo se jen na konec války. K dřívějšímu zásahu byl i zde zapotřebí oficiální důvod.

V poledne se Novák s Charvátém vydali do Zdravotního ústavu k dr. Raškovi. MUDr. J. Raška provedl právě toho dne dopoledne rozbor asi 96 vzorků krve, jež mu byly zaslány z Hradce Králové, kde pracovala skupina vězňů z MP. Vyšetření prokázala jasnou skvrnivku, a protože vzorky byly do ústavu zaslány úřední cestou, byl „titul“ na světě.⁵⁾

Plán byl jednoduchý: dr. Raška pojedje na základě hradeckých zkoušek do pevnosti, tam zjistí epidemii skvrnivky, sepíše o tom zprávu, tu předá úřední cestou MČK a ten převzme na jejím základě Malou pevnost pod svou ochranu, jako již po 20. dubnu 1945 převzal „ghetto“ Terezín. Dr. Raška se spojil s okresním lékařem v Roudnici a rozjel se na MP. Jöckel nebyl přítomen, mluvil tedy pouze s jeho zástupci. Prohlásil, že v pevnosti je epidemie skvrnitého tyfu, a tvrdě žádal, aby jeho pomocné akci bylo umožněno začít s protiepidemiologickou prací. Nakonec mu bylo povoleno navštívit 1. dvůr, marodku a krápníkový revír. Přestože na 4. dvůr se nedostal, i to málo, co mohl vidět, dostatečně ilustrovalo zoufalou situaci na MP. Při návratu z 1. dvora spatřil dr. Raška vozy s těly právě popravených vězňů, obětí největší hromadné popravy na MP, která byla uskutečněna ještě 2. 5. přes výslovný zákaz Kaltenbrunnera.

3. května velmi brzy ráno provedl Raška na místě rozbor 18 vzorků krve a u 16 z nich zjistil skvrnivku. Krátce na to ho H. Jöckel z pevnosti vyzval. Raška se okamžitě vydal za P. Dunantem, zástupcem MČK v Terezíně. Zde nakonec po obtížném celodenním jednání s dr. Rudem, zplnomocněncem K. H. Franka, který ještě telefonicky s K. H. Frankem konzultoval, velitelem MP H. Jöckelem, velitelem terezínského „gheta“ Rahmem a Dunantovým tajemníkem získal dr. Raška povolení zahájit pod hlavičkou MČK záchranné práce v Malé pevnosti. Z terezínského velitelství odjel dr. Raška přímo do Prahy, do ústavu, kde zmobilizoval všechny pracovníky, a v pátek 4. května vyjela z Prahy na pomoc Terezínu záchranná kolona.⁶⁾

Počátky této akce však sahají mnohem dále. Už v roce 1944 v rámci příprav na konec války vypracovala s pověřením ilegálního ÚV KSČ skupina předních pražských pokrokových lékařů návrh na organizaci lékařské péče v nové republice. Osvobození některých východních koncentračních táborů, zejména Osvětimi, však ukázalo, jaká nebezpečí jsou z lékařského hlediska spojena s jejich likvidací. A tak byl dr. Raška, přední pražský epidemiolog, pověřen přípravou a provedením protiepidemiologických opatření pro poslední fázi války.

Vlastní Česká pomocná akce (dále CPA) pro Terezín byla připravována od dubna 1945 pod vedením MUDr. Boh. Budína. Po spojení všech složek revolučního hnutí v ilegální Česko národní radu (dále ČNR), se k ČNR připojili i pokrokoví lékaři a pokračovali ve své přípravné práci pod hlavičkou zdravotně sociální komise ČNR. Předsedou této komise byl zprvu MUDr. B. Budín. 5. května dr. Budín padl v pražském povstání a funkci převzal dosavadní místopředseda prof. Konopík.

Kromě této největší pomocné výpravy se spontánně organizovaly na různých místech, hlavně v Praze, další akce ve prospěch Terezína.⁷⁾

Jednu z nich organizovala Božena Hrubešová z Prahy. Za okupace pracovala v ilegální skupině Bartoš. Rada důstojníků z této skupiny však byla zatčena a uvězněna na MP. B. Hrubešová se snažila dosáhnout jejich propuštění přes Červený kříž. 30. dubna mluvila v Terezíně s Dunantem, který jí řekl, že ke vstupu do MP je nutná legitimace MČK. V Thunovské ulici obdržela B. Hrubešová 3. května brzy ráno legitimaci MČK a doporučující list od zástupce Švýcarského červeného kříže v Praze Mantandanta pro P. Dunanta. Odtud odjela přímo do Terezína, kde jí P. Dunant legitimaci podepsal. Zároveň však B. Hrubešová zjistila, že nikdo z MP propuštěn být nemůže, protože je tam tyfová epidemie. Odpoledne pevnost krátce navštívila. Když se vracela zpět do Prahy, věděla již, co MP především potřebuje.⁸⁾ A tak celý pátek 4. května sháněla dietní potraviny.

Téhož dne 4. května přijela do MP výprava CPA pod vedením dr. Karpíška, doc. Kunce a doc. Maška. Výpravu tvořili lékaři, laboratorní pracovníci ze zdravotního ústavu, desinfektoři, 50 absolventek ošetřovatelské školy na Bulovce a další dobrovolné sestry.

Prvním úkolem byla evakuace žen z MP. Vězeňkyně byly ještě pod stráží SS převedeny do koncentračního tábora ve městě Terezíně, tzv. ghetta. Pro potřeby MP byla v Terezíně uvolněna a připravena nejprve tzv. Sudetská a později Podmokelská kasárna.

Vedení výpravy mělo od ČNR plné moci jak pro MP, tak i pro tzv. ghetto. Vzhledem k vážnosti situace byl dr. Raška určen vedením CPA jakožto velitel.

5. května dostaly události velmi rychlý spád. Spontánně vznikla pomocná výprava pro MP v Roudnici,⁹⁾ s níž byl dr. Raška již od 2. 5. ve styku. Přípravy začaly hned 3. 5. jako odpověď na zprávu o masové popravě více než 50 lidí na MP.

K 9. hodině ráno dorazil traktor s přívěsným vozem plným dek a prostěradel k převozu vězňů k MP. Vozidlo muselo zůstat venku a Jakub Svoboda, duše celé akce, a Jaroslav Svoboda, druhý z pětičlenné výpravy, se vydali do pevnosti. Měli pouze průvodní list od dr. Studničky, zástupce okresního hejtmána v Roudnici, vydaný na základě toho, že před válkou spadl Terezín po stránce lékařské a hygienické péče pod Roudnici a hejtman měl právo do terezínských poměrů zasahovat.

Podařilo se jim nakonec dostat se na 1. dvůr a mluvit v kanceláři s H. Jöcklem. Jöckel odmítl jejich žádost o umožnění rozmluvy s dr. Raškou a nakonec ve chvíli, kdy se je Jöckel chystal vyhodit, ozval se telefon, na který velitel pevnosti od rána čekal. Byla to odpověď dr. Schulzeho z Prahy, kterého se Jöckel ptal, zda může vpustit lékaře na 4. dvůr. Schulze žádal, aby Jöckel nikoho na 4. dvůr nepouštěl, dokud se on sám do pevnosti nedostaví. Avšak události se už vyvíjely jinak. Schulze nepřišel, telefonické spojení bylo přerušeno, dozorcí se již chystali k útěku. A tak se lékaři nakonec dostali na 4. dvůr na vlastní pěst.

Po delším pátrání, mj. i v „ghettu“, nakonec oba Svobodové dr. Rašku v MP našli a sdělili mu, že co nevidět přijede z Roudnice zdravotnická kolona. Dr. Raška tuto pomoc uvítal, ale odmítl vydat souhlas k převozu vězňů z MP do Roudnice, dokud neprojdou povinnou karanténou. Slíbená lékařská pomoc skutečně přijela, avšak vzápětí se musela vrátit, protože Roudnice byla mezitím bombardována a postrádala lékaře na ošetřování raněných.

Před 9. hod. ráno 5. května vyjela z Prahy B. Hrubešová v doprovodu JUDr. Z. Hovorky. Vezli dietní potraviny, koňak a zdravotnický materiál, který poskytl primář Wagner a prof. Tománek z vinohradské nemocnice. Bednu lékařského materiálu věnovala i nemocnice Pod Petřínem. Ve chvíli, kdy se auto vydávalo na cestu, začaly se již v ulicích ozývat první výstřely Pražského povstání.

Do MP, kam přijeli patrně krátce po odjezdu Roudnických, byli po předložení legitimace MČK bez průtahů vpuštěni. B. Hrubešová pomáhala otvírat cely na 1. dvoře a povzbuzovala vězně, aby vydrželi, že v Praze je revoluce a v nejbližších hodinách bude konec. Pod silným dojmem okamžiku, na který čekali mnozí celá léta, začali věžňové na celách zpívat hymnu.

Mezitím vyjednávali zástupci s Jöckelem o pokojném předání věznice. Aby nebyli věžňové vystaveni útokům prchajících německých jednotek, žádali, aby Jöckel podepsal prohlášení, že předání věznice proběhlo klidně. Jöckel nakonec podepsal, ale později se ukázalo, že mnohem bezpečnější ochranou před nacistickými hordami byla žlutá vlajka, která vlála jako výstraha již dva dny nad bránou MP.

To, co se zjevilo zrakům lékařů, když konečně vnikli na 4. dvůr, předčilo svou hrůzností všechna očekávání.

Hromady mrtvých těl, mnohá již v rozkladu, mezi nimi těla ještě dýchající, lidé ležící na místě, kde slabostí klesli. Všude špína, na celách několikacentimetrová vrstva fekálií a v tomto prostředí leželi nemocní věžňové, často v bezvědomí. Doc. Syllaba z marodky se spolu s ostatními obětavě ujal těžké práce na tomto neohroženějším, ale i nejnebezpečnějším místě MP. B. Hrubešovou, která sem rovněž vběhla, avšak bez ochranného oblečení, do dvora nepustil.

Večer asi v 7 hodin se dali němečtí dozorcí na útěk z MP, zároveň uprchli i Němci z tzv. terezínského gheta.

Krátce nato, asi v 21 hod., se ustavil v MP Národní revoluční výbor věžňů, jehož členové vytvořili vězeňskou samosprávu: správcem tábora se stal St. Franc, velitelem 1. dvora A. Tomeš, velitelem 4. dvora J. Průša, velitelem stráže a pořádkové policie inž. S. Pecák, likvidátorem efektu M. Soukup (po odchodu J. Novotného), správcem 1. karanténní nemocnice MP J. Zika, správcem skladiště a zajištěného materiálu skladu SS J. Poustecký. Zároveň byl vydán denní rozkaz č. 1 na den 6. května 1945, který podrobně stanovil organizační zásady postupné likvidace MP.¹⁰⁾

Od chvíle, kdy uprchli Němci, mohli se lékaři soustředit už plně na boj s epidemií. Jejich snaha však narážela na každém kroku na celou řadu potíží. Potraviny dodávali lidé z okolních vesnic, byl však nedostatek prádla, šatstva, čistících prostředků, nádobí, ale i lékařského materiálu, protože přísun z Prahy byl revolucí přerušen. 6., 7. ani 8. května se jezdit nedalo.

Postup záchranných prací ztěžoval od samého počátku katastrofální nedostatek vody. V pátek 4. května přestala téci úplně. Tehdy zasáhla obětavě skupina hasičů-věžňů z města Terežína. V noci ze 3. na 4. 5. likvidovali požár západních baráků v „ghettu“. Ráno v 7.30 hod. se vrátili a dověděli se o situaci v MP. Na příkaz P. Dunanta odjelo šest dobrovolníků ihned s požárním autem a dvěma plnými cisternami s pitnou vodou do zamořené pevnosti. Velitel oddílu byl sice Jöckelem zfackován, ale vozy byly nakonec do MP vpuštěny. Bylo nutno naplnit rezervoáry nad šancemi. A tak motorovou stříkačkou přečerpávali vodu z cisteren do nádrží. Tímto primitivním způsobem byla zajišťována pitná voda až do 12. května, kdy byla evakuace věžňů z MP ukončena.¹¹⁾

Především však byli zapotřebí lidé: nejen lékaři, ale i pomocný personál, ošetřovatelky. Mnozí z těch, kteří přijeli plni vůle pomáhat, v hrůze uprchli, když spatřili strašlivé podmínky v pevnosti. Našli se, jako vždy v podobných situacích, i jedinci, kteří přijížděli čisté z vypočítavosti, ze ziskuchtivosti. Ačkoli to byly výjimky, nesmírně ostatním ztěžovali práci.

Přes všechny tyto potíže práce na MP úspěšně pokračovala. Věžňové schopní převozu byli ihned po odvšivení převáděni do gheta, odtud pak převáženi do nemocnice v Roudnici nebo do Prahy, zde hlavně do karanténní stanice v Sokolské ulici, do Masarykových domovů v Krči nebo na Bulovku.

Pro ty, jejichž zdravotní stav nedovoloval převoz, byla ve dnech 6. a 7. 5. zřízena improvizovaná nemocnice v budově bývalých kasáren SS na MP.

Jestliže se situace na MP pomalu, ale přece den ze dne zlepšovala, a do 11. 5.¹²⁾ byla MP v podstatě lékařsky zvládnuta, stávala se naopak situace v „ghettu“ každým dnem hroživější.

Až do 20. 4. 1945 byly zdravotní podmínky uvnitř ghetta únosné. Bylo zde 17 000 internovaných, takže 40 případů různých infekčních chorob (nebyl mezi nimi ani jediný případ tyfu) byl stav, který nevybočoval nijak z mezí normálu. K dispozici bylo 450 lůžek pro nemocné a 1000 lůžek pro přestárlé ve starobincích. K 20. 4. 1945 pracovalo v ghettu 178 lékařů a 348 sester.¹³⁾

Od 20. 4. však začaly do Terezína proudit evakuační transporty z celé řady koncentračních táborů v Německu.

Ve dnech 20. 4. – 6. 5. přibýlo do ghetta na 13 000 těchto vězňů. Počet obyvatel ghetta se tak skoro zdvojnásobil. Navíc se jednalo většinou o lidi, kteří byli silně zavšivení, špinaví, nemocní, nakažení celou řadou infekčních chorob. Především však byli natolik podvyživení a zesláblí, že nebyli s to sami se o sebe postarat. Většina z nich navíc nutně potřebovala odbornou lékařskou péči. Přitom většinu z oněch 17 000 původních vězňů ghetta tvořili starší či staří lidé, sami potřebující péči. Mladí byli z větší části odvezeni s podzimními transporty v r. 1944 do Osvětimi.¹⁴⁾

Bylo třeba řešit celou řadu problémů. Především museli být tito vězňové někam umístěni. Němci dali do 48 hodin vyklidit Hamburská a Drážďanská kasárna, která však mohla pojmout maximálně 8500 lidí. Uvolnění dalších budov Němci striktně odmítli. Za těchto podmínek nešlo dodržet zásadu, kterou lékaři prosazovali, totiž zajistit za každou cenu izolaci těchto zavšivených a infikovaných transportů od zdravých vězňů ghetta. Navíc lidé z těchto transportů byli již pološílení prožitým utrpením, zdivočelí, nedala se od nich v žádném případě očekávat dobrou disciplínu. Zároveň bylo třeba dbát, aby se tito lidé nedostali k jídlu, které pro ně mohlo znamenat smrt, protože dávky dietních potravin jim musely být jen pozvolna zvyšovány pod přísným lékařským dohledem.

Drtivá většina těchto ubožáků potřebovala lékařskou péči, ovšem vzhledem k tomu, že došlo přes všechnu snahu lékařů k promíchání nemocných se zdravými a v Terezíně následkem toho vypukl koncem dubna skvrnitý tyfus, byly možnosti lékařů omezovány rostoucími úkoly.

K tomu všemu přistoupil i faktor psychologický. Terezínské vězně zachvátil pochopitelný strach z nákazy, hrůza ze smrti na samém prahu svobody. A tak řada z nich ztratila jakékoli zábrany diktované rozumem a bez ohledu na všechno se dávali na útěk z tábora.

Za této situace v městě Terezíně bylo nejdůležitějším úkolem důkladné odvšivení, neboť jen tak se mohlo zastavit šíření nákazy. Za první dva dny bylo odvšiveno na 1600 lidí, pracovalo se nepřetržitě dnem i nocí. Město bylo však tak přeplněno, že se nedalo zabránit opětnému zavšivení některých vězňů. Po převlečení byli tito lidé stěhováni do západních baráků.

Je tragickým paradoxem, že tak touzebně očekávaný odchod Němců znamenal za těchto okolností nesporné zhoršení celkové situace. Mnozí z vězňů totiž dosud váhali s útekem jen ze strachu před Němci. Dokud zde byly stráže, byl útek stále spojen se značným rizikem. Odchodem esesáků tyto obavy padly a útky se začaly hodinu od hodiny množit. Lidé, žijící celá léta v útlaku a nesvobodě, ve stálém strachu o život, odmítali jakákoli další omezování. Mnohdy nebyli již s to hodnotit situaci zcela soudně.

Katastrofu dovršil evakuační transport, který do Terezína dorazil 6. května. Vězňové jeli tři týdny v otevřených vagoněch, z toho 12 dní bez potravy. Z přibližně 1300 lidí bylo 67 mrtvých a několik set umírajících, 237 dalších krátce po příjezdu zemřelo.¹⁵⁾

Všichni tito vězňové byli zavšivení, mnozí nakaženi tyfem a jinými infekčními nemocemi. Navíc v transportu byli shromážděni vězňové mnoha národností a zvládnutí situace tudíž komplikovaly i jazykové bariéry. Nově přichozí vězňové byli nouzově ubytováni v jižních barácích. Sovětští vězňové, pokud byli po zdravotní stránce v relativně dobrém stavu, odjeli na vlastní žádost po nezbytném hygienickém ošetření do Prahy, kde se zúčastnili revolučních bojů.

Protože bylo především třeba uvolnit ubytovací prostory, začalo se pod přísným lékařským dozorem 7. května s organizovaným propouštěním odvěšivených vězňů z Čech a Moravy.

Propouštění se však nemohlo stát všelékem. Terezín potřeboval materiální pomoc zvenčí a hlavně – lidi. Útěky se množily, touha po svobodě, po blízkých, které mnozí léta neviděli, u cizinců navíc přirozená touha po vlasti, to vše bylo silnější než pocit odpovědnosti a kázně. Ani neustálé přestřelky kolem Terezína, kudy prchaly k hranicím německé jednotky, je nedokázaly zadržet.

7. května kritická situace vyvrcholila. V noci ze 6. na 7. 5. totiž uprchlo z tábora větší množství lidí, kteří se rozešli po okolních vesnicích, kde je obyvatelstvo v nejlepším úmyslu hostilo a poskytovalo jim ubytování. Tragickou dohrou bylo rozšíření skvrnitého tyfu i mezi civilní obyvatelstvo.

Když proběhly Terezínem zvěsti, že přibude ještě dalších 3000 vězňů z Litoměřic, bylo jasné, že je nutno jednat. Terezín nutně potřeboval materiální pomoc a pořádkové síly, které by umožnily zvládnout obrovskou akci organizačně.

V té době již bojující Praha připravovala pro Terezín novou výpravu. 7. května v 17.50 hod. se ozvala z čs. rozhlasu výzva zdravotně sociální komise ČNR k lékařům, sestřím ČČK, sociálním pracovnícům a ostatním, kdo jsou ochotni pomoci, aby se urychleně přihlásili k odjezdu do Terezína s výpravou, kterou organizuje Lékařský dům v Sokolské ulici.¹⁶⁾

Mezi těmi, kteří se na tuto výzvu v Lékařském domě u zdravotní tajemnice Vlasty Matušové přihlásili, byl i Karel Šebek, který se už 5. 5. na výzvu z rozhlasu přihlásil do služeb Národní gardy. K. Šebek byl pověřen organizací nové výpravy do Terezína.¹⁷⁾

Vedle Lékařského domu sídlilo velitelství našich vojsk, které vyjednávalo s K. H. Frankem. K. H. Frank však odepřel sanitní koloně zaručit bezpečný průjezd do Terezína s odůvodněním, že prchající Němci již nejsou organizovanou armádou.

Na konto pomoci Terezínu se scházela i finanční pomoc. Již dříve darovala pro tyto účely Zemská banka 100 000 Kčs a slíbila pro případ potřeby další subvenci. Po rozhlasové výzvě poskytly i ostatní banky částky kolem 50 000–100 000 Kčs, jež byly použity především na nákup nezbytných potřeb pro repatriované vězně.

Tato nová pomocná akce pro Terezín byla výsledkem spolupráce celé řady organizací ČČK, MČK, Charity, Československého turistů aj. Organizační štáb sídlil v Lékařském domě. V akci bylo zapojeno na 200 dobrovolných pracovníků; měli k dispozici asi 20 nákladních aut, několik osobních automobilů a 3 autobusy. Mezi těmi, kdo v Lékařském domě připravovali pomoc Terezínu, byla i manželka dr. J. Rašky.

7. května večer začali do Lékařského domu přicházet i četní dárci s peněžními příspěvky, ale i šatstvem, prádlem, dekami, léky, potravinami apod. Obětavost lidí byla nesmírná. Praha bojovala, stavěla barikády, obvazovala své raněné, odnášela padlé a přitom organizovala pomocnou výpravu pro terezínské vězně. Na ulicích se střílelo, a přece po nich lidé chodili s dary pro Terezín.

Ve sběrné akci bylo třeba pokračovat. Lékařský dům nestačil na všechno sám. A tak když se B. Hrubešová dostavila 8. května do sídla ČNR, dostala zde lístek pro rozhlas, s příkazem doručit ho a zajistit odvysílání. U rozhlasu se toho dne večer ještě střílelo, lístek se jí však podařilo odevzdat.

Druhého dne, 9. května ráno, vyrazily z Prahy na sever dvě kolony. Jednou byla pomocná akce Lékařského domu, kterou vedl K. Šebek. Tvořilo ji asi 20 nákladních a osobních automobilů. S touto výzvou jeli i lékaři, sestry a pomocný personál. Zároveň vezli materiál všeho druhu, jednak z darů, které se v Lékařském domě shromáždily ze 7. a 8. května, jednak ze zabavených německých bytů. Polovina z těchto věcí přišla do města Terezína, polovina do MP. Na MP se K. Šebek seznámil mj. s MUC. Brůčkem a sestrou Fajcovou, kteří neúnavně ošetřovali nejhůře postižené vězně. Oba zaplatili svou nesmírnou obětavost životem.

Druhou výpravu vedla B. Hrubešová. S JUDr. Z. Hovorkou vezli do Terezína náklad, na který tam netrpělivě čekali: mýdlový prášek a mýdla všeho druhu v ceně více než 11 000 korun, které věnovala B. Hrubešová ze svých prostředků.

V době, kdy byly obě výpravy v Terezíně, ozvala se z pražského rozhlasu ve 12.05 hod. výzva Československého ústředního svazu dopravy ke všem majitelům nákladních a osobních aut, aby se dostavili k Lékařskému domu v Sokolské ulici k rozvážení obvazového materiálu a léčiv, k dopravě lékařů do Terezína. Zároveň bylo oznámeno, že „sběrna léčiv, oděvů, prádla atd. pro zdravotnickou akci v Terezíně je u paní Hrubešové, Praha XII, Mánesova ulice“. Ve 13.05 a 13.15 hod. byla zpráva opakována.¹⁸⁾

Když se B. Hrubešová toho dne vrátila z Terezína, stála přede dveřmi jejího bytu již dlouhá fronta.

A tak 10. květnem počínaje, jezdila pak Hrubešová a dr. Hovorka s věcmi ze sběrné akce do Terezína denně. Jezdilo vždy několik nákladních aut, jednou dokonce i celá cisterna mléka. Ještě večer 9. května vyrazila z Prahy další dvě auta s léčivy a potravinami. Byl to výsledek sběrné akce žen z Bubenče, kterou zorganizovala L. Charvátová, jejíž syn patrně na MP zemřel. O půlnoci výprava vedená L. Charvátovou dojela do Terezína.¹⁹⁾

Rozhlasová výzva nezapůsobila pouze v Praze. Rozsáhlá sběrná akce proběhla rovněž v Poděbradech. Nebyla to náhoda. Vždyť právě z Poděbrad přišly do MP v r. 1943 a 1945 dva velké transporty vězňů. (Byli to právě poděbradští lékaři dr. Seiler, dr. Filip a dr. Kryšpín, kteří značně rozšířili a zlepšili lékařskou péči o vězně na MP, když zde byli v roce 1943 vězněni.)

Poděbradští odevzdávali pro Terezín oděvy, prádlo, léky, potraviny, hlásili se dobrovolníci z řad lékařů a zdravotníků. Mnozí z nich, především MUDr. Bouz a sestra Jarolimová, v Terezíně zůstali. Do organizování výpravy se zapojili studenti, skauti, Liga proti tuberkulóze, ČČK, Okresní péče o mládež a jiné organizace.

9. května 1945 v půl deváté ráno vyjel z Poděbrad autobus s léčivy. Výpravu vedl František Krupička. Dojeli však pouze do Roudnice, kam byli v té době již posíláni vězňové po karanténě, aby se odlehčilo přeplněnému Terezínu. Bylo z nich vybráno 28 lidí z Poděbradska, a ti byli převezeni do Poděbrad, kde se péče o ně ujal MUDr. Kryšpín.

Další výpravy z Poděbrad do Terezína následovaly 11., 13., 22. a 25. května. Každá z těchto pěti výprav vezla do Terezína potraviny, léčiva a jiné potřeby; zpět pak převáželi propuštěné vězně, kteří byli ubytováni v penziónu Grado a jimž byla poskytnuta největší možná lékařská péče. Celkem bylo do Poděbrad převezeno 122 osob.²⁰⁾

Mezitím však došlo v Terezíně k závažným změnám. Protože za současného stavu bylo vyloučeno zajistit udržení karantény, rozhodl se dr. Raška požádat o pomoc Sovětskou armádu. V 1 hodinu v noci ze 7. na 8. 5. požádal proto dr. Raška P. Dunanta, který měl k dispozici automobil, aby s ním jel ráno vstříc Sovětské armádě. Dunant slíbil a pozval dr. Rašku na 8. hodinu ráno k sobě. Tam mu oficiálně oznámil, že úderem osmé hodiny je jeho poslání v Terezíně jako zástupce MČK u konce, protože válka osmou hodinou ráno oficiálně skončila. Kanonáda z nacistických tanků, která v tu chvíli rozdrncela okenní skla, tvořila k tomuto prohlášení prapodivnou zvukovou kulisu. Poté Paul Dunant předal dr. Raškovi písemný dokument, jímž mu odevzdal všechny plné moci a řízení věci v Terezíně. Nakonec P. Dunant prohlásil, že s Raškou a jeho spolupracovníkem doc. Kuncem pojedí vstříc Rudé armádě jako soukromá osoba.

Po osmé hodině ráno se vydali na cestu do Německa, museli však neustále zastavovat, protože na komunikace, po nichž v panice prchaly německé hordy, takřka nepřetržitě nalétávala sovětská letadla. Když v Sasku narazili na záseky a minová pole, byli nuceni se vrátit do Terezína.

Krátce na to Paul Dunant z Terezína odjel. Večer dorazily do města špičky Koněvých tankových armád I. ukrajinského frontu. Teprve v tomto okamžiku byli terezínští vězňové skutečně svobodni. S předvojem této armády, která tudy projížděla na pomoc Praze, odjel dr. Raška žádat do Prahy o ozbrojené zajištění terezínské karantény a o lékařskou pomoc Rudé armády. Kolem 5. či 6. hodiny ráno dosáhly sovětské tanky Prahy. A spolu s nimi i automobil dr. Rašky a doc. Kunce.

10. května se dr. Raška setkal v sídle ČNR znovu s Paulem Dunantem, právě propuštěným z vazby, v níž se octl za ukrývání dr. Rudela a 14 dalších nacistických prominentů

z okruhu K. H. Franka v místnostech MČK v Thunovské ulici. P. Dunant nabízel Raškovi léčiva a zdravotnický materiál za 2 milióny korun, bude-li Rudel propuštěn, nebo alespoň nebude-li popraven. Dr. Raška i ČNR pochopitelně odmítli. Ještě téhož dne odjel Paul Dunant do Paříže.

Těsně po Dunantově odjezdu – ještě 10. května – přijel do Prahy s československou vládou jiný zástupce MČK: Georges Dunant, který Paula Dunanta vůbec neznal(!)²¹⁾

Mezitím se však paní Raškové podařilo vybojovat to, co Terezín potřeboval nejvíce. Prostřednictvím předsedy vlády Z. Fierlingera se dostala ke generálplukovníkovi Rybalkovi. Vylíčila mu situaci v Terezíně a výsledkem bylo, že 13. května bylo vysláno do Terezína 5 sovětských armádních nemocnic se vším vybavením i ošetřujícím personálem. Mezi sovětskými lékaři byla též celá řada epidemiologů s bohatými zkušenostmi a praxí.

V té době již zásluhou českých lékařů byla MP v podstatě vyklizena. Každý nemocný ležel již na improvizovaném, ale čistém lůžku, odšívěn a vykoupán. Na MP zůstávaly v té době již pouze těžké případy, neschopné převozu. Ostatní byli postupně převezeni do provizorních nemocnic v Terezíně, které však zdaleka nemohly takové množství pacientů pojmout.

Byl nejen nedostatek místa, vybavení a zařízení, ale především vlastního lékařského a zdravotnického personálu. Celá akce byla připravována na pomoc Malé pevnosti, vypuknutí epidemie v městě Terezíně se neočekávalo. Možnosti ČPA byly nutně omezené a na zvládnutí akce takového rozsahu nemohly přes všechnu snahu v žádném případě stačit vlastními silami. Průběžně byli sice propouštěni čeští vězňové, kteří prošli karanténou, avšak teprve po příjezdu pěti sovětských armádních nemocnic o kapacitě 5000 lůžek bylo možno přistoupit k izolaci pacientů s různými infekčními chorobami, což bylo dosud nemožné. Nemocní skvrnivkou byli umístěni v západních barácích a v sokolovně, jižní baráky byly vyhrazeny pro nemocné dysenterii, „Ženijni“ kasárna sloužila jako interní oddělení a v Sudetských kasárnách byli hlavně rekonvalescenti.

Byla rovněž provedena systematická prohlídka všech bývalých vězňů a byli izolováni nejen všichni nemocní, ale i podezřelí z onemocnění. Sovětskou zdravotní kolonu tvořilo 340 zdravotníků, 53 lékařů, ošetřovatelky a pomocný personál. Epidemiologickou skupinu vedl major dr. Hernštejn, jehož později vystřídal doc. dr. D. N. Kaljužnyj, nemocniční skupinu pak doc. dr. M. Sofronov. Sovětské lékaři a zdravotníci byli vedeni snahou co nejrychleji a co neúčinněji nemocným pomoci. Když viděli nedostatek pracovních sil v Terezíně, neváhali vedle své odborné lékařské práce provádět i ty nejhrubší práce – drhnout podlahy, čistit baráky apod.²²⁾

Třídění nemocných bylo ukončeno 19. května. V té době byl již také překonán i kulminační bod tyfové epidemie. Od této chvíle byl skvrnitý tyfus, až na přechodné zvýšení počtu nemocných kolem 25. 5., trvale na ústupu. Nepočítáme-li nemocné z MP, bylo zjištěno v Terezíně od vypuknutí tyfu 2192 případů, to jsou ovšem pouze případy jasné skvrnivky. V mnoha případech nebyla skvrnivka v počátcích poznána, někteří lidé zemřeli dříve, než mohl být druh nemoci rozpoznán. Jiní se zase uzdravili, aniž se zjistilo, jakou chorobou trpěli.²³⁾

Ještě 16. 5. připadalo na jednoho lékaře až 700 nemocných. Mnozí lékaři byli přepracováni až k vysílení, nutně potřebovali vystřídat. V té době bylo vysílání dalších lékařů přechodně zastaveno po dobu jednání mezi Pomocnou akcí ČNR a sovětskými lékaři, kteří přebrali řízení Terezína i koncentračního tábora v Litoměřicích. Vojenským velitelem Terezína se stal major M. A. Kuzmin, který zajistil úplné uzavření Terezína a zamezil tak šíření nákazy do okolí.

Lékaři pracovali takřka nadlidsky, beze spánku, bez odpočinku. Pak se jejich řady rozmnožily příchodem zdravotníků a zdravotnic z Anglie. Byli to čeští a slovenští emigranti, kteří v Anglii absolvovali lékařské kursy. Část jich byla shozena za Slovenského národního povstání na slovenské území, druhá výprava, kterou tvořilo asi 25–27 členů, přistála 8. června v Plzni, 9. června již začali pracovat v Terezíně a působili zde až do konce, tedy do srpna 1945.²⁴⁾

V té době byly již pravidelně vypravovány repatriční vlaky. Takřka každý druhý den vyjžděly do všech koutů Evropy, neboť v Terezíně se příjezdem evakuačních transportů shromáždili příslušníci 18 národností z více než 30 států. V čele smíšené rusko-české repatriční komise, která zahájila svou činnost ve středu 23. května 1945,²⁵⁾ stál dr. Josef Laufer.

13. června 1945 mohly sovětské zdravotní kolony ukončit svou práci v Terezíně.

Do konce července opustila Terezín většina vězňů obou bývalých terezínských koncentračních táborů. Zbytek nemocných, kteří ještě nemohli být propuštěni domů, byl umístěn do nemocnice v Litoměřicích nebo předán na doléčení do sanatorií či ozdravoven.

Nacisté nám zanechali v Terezíně kruté dědictví. Tyfová epidemie v Malé pevnosti a v bývalém „ghettu“ Terezín nejenže si vyžádala stovky obětí na lidských životech ještě v době, kdy celá Evropa již oslavovala svobodu, ale nevyhnutelné uzavření „sídlště“ a jeho přeměna v obrovskou nemocnici znemožnilo okamžitě propustit domů ostatní, často těžce nemocné vězně, z nichž mnozí zemřeli, protože se nemohli začít včas léčit.

Číslo, byť neúplná, jsou otřesná. Jen od 21. dubna 1945 do konce června zemřelo v Terezíně 1566 osob, z toho 502 na skvrnitý tyfus.²⁶⁾ V tomto počtu nejsou zahrnuti ti, u nichž tyfus propukl až po návratu domů, rovněž tak v něm nejsou zahrnuty oběti z MP, kde pouze od 1. března do 17. května 1945 zemřelo 735 lidí.²⁷⁾

Je neuvěřitelné, jakých výkonů byli dobrovolníci z řad lékařů, sester a ostatního ošetřovacího personálu, i bývalí vězňové-lékaři, kteří zde z vlastního rozhodnutí zůstali, schopni za tak mimořádně těžkých podmínek. Tím větší úctu a obdiv českých zdravotníků a bývalých vězňů samotných si získali svým nezměrným pracovním úsilím všichni členové sovětské zdravotnické kolony.

Prof. Karpišek, sám jeden z nejobětavějších, o zdejších poměrech píše prof. Konopikovi, předsedovi sociálně zdravotní komise ČNR:

„... Personál, jak jsem ti psal, je dvojího rázu. Celkem mezi lékaři, mediky a sestrami z povolání jsou většinou vynikající pracovníci a jejich obětavost je opravdu bez mezí. Pracují 16–17 hodin denně. Zvláště vrchní sestry (Fajcová, Lutorská, Konupčíková aj.) jsou prostě zázraky. Jako všude, je i u nás zvl. mezi tzv. pomocným personálem a dobrovolníky řada neschopných, ale ti udělali toho zmatku jen málo. Že se všelijaké klepy o chlastu atd. týkají právě těchto lidí, kteří také chodili v bílých pláštích a dávali si říkat doktore, to ti nemusím zdůrazňovat. Jen bych podotkl, že pracovní podmínky byly, jak ti Raška poví, tak zlé, že jen nenapravitelní idealisté a blázni, jako je tady většina nás, to mohou táhnout dál. (...)²⁸⁾“

Ne, nebylo to bez problémů. A ani nemohlo být. Avšak ty desítky a desítky „idealistů a bláznů“, které hnalo jen nezměrné nadšení a obětavost, učinily zázrak. Největší epidemii, jakou naše země pamatují od dob středověku, dokázali i za tak výjimečných okolností a za tak těžkých podmínek nejen lokalizovat, ale i zvládnout. Není ovšem pochyb o tom, že rozhodující podíl na konečné likvidaci tyfové epidemie v Terezíně má zdravotní a zásobovací služba Rudé armády.

A tak na místě, které nacisté vyvolili jako stanici na cestě smrti, byla svedena nelibostná bitva ve jménu života. Byla to bitva vítězná, vyžádala si však své oběti. 60 lékařů, ošetřovatelek a zdravotníků,²⁹⁾ kteří v Terezíně zemřeli při dobrovolném výkonu své služby, patří mezi poslední padlé největší a nejkrutější války všech dob.

POZNÁMKY:

- 1) Archiv PT, *Kleine Festung*, K6/inv. č. 54
- 2) Archiv PT, sbírka vzpomínek, vzp. č. 2
- 3) Archiv PT, *Kleine Festung*, K6/inv. č. 28, str. 71
- 4) Archiv PT, sbírka vzpomínek, vzp. č. 2, 351, 154, 211, 803, 701 aj.
- 5) Archiv PT, sbírka vzpomínek vzp. č. 850
- 6) Archiv PT, sbírka pozůstalostí, K9/inv. č. 146
- 7) *tamtéž*
- 8) Archiv PT, sbírka vzpomínek, nezařazeno
- 9) Archiv PT, sbírka vzpomínek č. 21
- 10) Archiv Ústavu marxismu-leninismu ÚV KSČ, fond prof. Konopíka.
- 11) Pracovník ČSPO, č. 1970, čl. Z posledních dnů terezinské věznice před 25 lety.
- 12) Archiv PT, sbírka vzpomínek, vzp. č. 2
- 13) Archiv PT, sbírka pozůstalostí, K9/1946. Dr. Raška zde uvádí 170 lékařů, 350 sester, 70 desinfektorů a 360 pomocných sil.
- 14) M. Kárný uvádí, že ve dnech 20. 4 — 22. 4. přišlo asi 10 000 vězňů, od 22. 4. — 6. 5. následoval zbytek asi 4000 vězňů.
Dr. Raška uvádí, že od 20. — 29. 4. přišlo 12 647 osob, z toho v prvních dnech 8592 osob. (Archiv PT, sbírka pozůstalostí, K9/inv. č. 146)
- 15) Dr. Raška uvádí, že v tomto transportu bylo 16 000 vězňů Archiv PT K9/inv. č. 146). M. Kárný uvádí „na 13 000“ osob.
V oficiálním potvrzení o přijetí transportu počet vězňů uveden není. (Archiv PT, sbírka pozůstalostí, K9/ inv. č. 146). Zároveň se v tomto potvrzení mluví o 3 mrtvých, dr. Raška i M. Kárný uvádějí 67 mrtvých (viz výše citované prameny).
- 16) Vladimír Ježek: *Voláme všechny*, Praha 1966, str. 168
- 17) Archiv PT, sbírka vzpomínek, nezařazeno
- 18) Vladimír Ježek: cit. dílo, str. 228, 230
- 19) Archiv Ústavu marxismu-leninismu, fond prof. Konopíka
- 20) Archiv PT, sbírka vzpomínek, vzp. č. 83
- 21) Archiv PT, sbírka pozůstalostí, K9/inv. č. 146
- 22) K. Lagus, J. Polák: *Město za mřížemi*. Praha 1964, str. 280 — 284
- 23) Archiv PT, sbírka pozůstalostí, K9/inv. č. 146
- 24) Archiv PT, sbírka vzpomínek, č. 1133
- 25) *Spobodné slovo*, 23. května 1945
- 26) Archiv PT, sbírka pozůstalostí, K9/inv. č. 146
- 27) Archiv PT, sbírka pozůstalostí, K9/inv. č. 146
- 28) Archiv Ústavu marxismu-leninismu, fond prof. Konopíka
- 29) Archiv PT, sbírka pozůstalostí, K9/inv. č. 146

PRACOVNÍ KOMANDO LITOMĚŘICE

MARIE TRHLÍNOVÁ

V posledních letech vzrostl zájem veřejnosti o podzemní továrnu Richard u Litoměřic a v souvislosti s tím se obracela pozornost publicistů i odborníků také ke koncentračnímu táboru v Litoměřicích. Velmi stručný přehled jeho historie podává brožura J. Krivského a M. Křížkové „Richard – podzemní továrna a koncentrační tábor v Litoměřicích“. Autoři shromáždili údaje o době vzniku a likvidaci tábora a sestavili tabulky přijíždějících a odjíždějících transportů,¹⁾ které lze upřesňovat jen v nepatrných detailech. Podařilo se jim také ve zkratce zachytit i další důležitá fakta (ubytování, charakter práce v dole), ale obraz vývoje tábora a životních podmínek v něm suplují citáty vzpomínek bývalých vězňů. Vážnou překážkou pro monografické zpracování dějin tohoto tábora je nedostatek původních pramenů úřední proveniencce. V archívech zůstalo uchováno jen několik transportních listin a nevelké množství dalších dokumentů, ale nejdůležitější listinné materiály, úřední agenda táborového vedení (rozkazy velitelů, seznamy funkcionářů SS, záznamy táborových událostí) byly pravděpodobně zničeny před rozpuštěním tábora. Zůstávají především svědectví bývalých vězňů a pamětníků, zapsaná po více než 20 letech. Tato svědectví jsou většinou věcným vyprávěním, časovým odstupem oproštěným od bezprostředního emocionálního zaujetí přímých účastníků. Jsou i psychologickými a sociologickými výpověďmi o schopnostech adaptace lidské mentality, schopností a vlastností v mezích životních situacích. Jejich prostřednictvím je možné spíše pochopit než poznat. Konkrétní události, život vězňů a vývoj koncentračního tábora jako určitého jevu vystupují pouze v nepřesných konturách.

Ani náš příspěvek si neklade nárok na vyčerpávající zpracování celé historie koncentračního tábora v Litoměřicích. V minulých číslech Terezínských listů jsme se pokusili začlenit vznik podzemní továrny u Litoměřic do historického kontextu r. 1944, neboť budování podzemních objektů bylo výrazem vojenské a ekonomické situace Německa, a věnovali jsme se výrobní náplni podzemní továrny. Tentokrát jsme sledovali zejména charakteristické znaky pracovních komand, tj. vlastně koncentračních táborů, vznikajících u nových podzemních staveb a důležitých průmyslových podniků. Interpretaci nově zjištěných faktů jsme podřídili tomuto záměru.

1. Pracovní komanda – nový typ koncentračních táborů

Koncentrační tábory jako celek i ve svých jednotlivých konkrétních podobách prodělaly v období více než desetileté existence značný kvalitativní vývoj. Původním cílem koncentračních táborů měla být převýchova a internace, ale ve stále větší míře se prosazoval

a v praxi prováděl úmysl fyzické likvidace přímých a potenciálních nepřátel nacistického státu a nacistického totalitního systému. Od počátku války, a zejména po napadení Sovětského svazu, se koncentrační tábory staly místy, kde vražedná mašinérie vykonavatelů nacistické moci pohlcovala stovky a tisíce obětí. Ve vyhlazovacích táborech na obsazeném území východního Polska, v Chelmu, Treblince, Belzecu a Sobiboru nacházeli smrt největší váleční zajatci, polské civilní obyvatelstvo a tisíce občanů mnoha evropských národů, kteří byli na základě norimberských rasistických zákonů označeni za židy. Tábory v Chelmu a Treblince vznikly na podzim 1941, v Belzecu a Sobiboru na jaře 1942. V r. 1942 byl v těchto táborech usmrčen největší počet obětí. V březnu téhož roku se stala cílem židovských transportů i Osvětim.²¹ Také ostatní vězňové všech koncentračních táborů byli bezohledně vražděni nejhroznějšími způsoby. (Zahynuly stovky českých vězňů, kteří byli v této době dopraveni do Mauthausenu.)²²

Je možné říci, že v době, kdy nacisté nejdůkladněji realizovali své záměry, jejichž cílem bylo vyhlazení celých národů, existovaly už nepřekonatelné překážky jejich dokončení. Po zhroutilí iluzí o bleskovém zničení Sovětského svazu bylo Německo postaveno před nutnost připravit se na dlouhotrvající válku, zajistit chod německého průmyslu a výrobu v zemědělství a zvládnout zásobování fronty válečným materiálem. Úbytek německých pracovních sil, který vznikl v důsledku mobilizace pro frontu, měl být nahrazen nuceným nasazením zahraničních dělníků z okupovaných částí Evropy do výroby.⁴⁾ Nedostatek pracovních sil začal vystupovat jako varovná hrozba budoucnosti.

Kamenolomy ve Flossenbürgu, Mauthausenu, Gross-Rosenu stále pohlcovaly lidské životy, vězňové umírali, byli zabíjeni z nejnepatrnějších příčin. Funkce koncentračních táborů se však měla změnit. Pro nacistické vedení se staly rezervoárem nejlevnější pracovní síly, jakou si lze představit. „Koncentrační tábory sice neprestaly být místy politického pronásledování, ale dostávaly (v drakonické a diskriminující podobě) formu pracovního nasazení.“⁵⁾ Hospodářské zájmy působily na změnu samotných principů řízení koncentračních táborů. Snahy o vyhubení „nežádoucích“ skupin obyvatelstva, především židů, vycházející ze samé podstaty nacistické ideologie a politiky, se paradoxně vylučovaly se současným úsilím změnit koncentrační tábory v arzenál pracovních sil. (Realizace směrnic označovaných nacisty jako „konečné řešení židovské otázky“ však ekonomickým zájmům nikdy neustoupila.) Říšský velitel SS Himmler musel připustit, že pro vytvoření donucovacího systému, který má primárně sloužit hospodářským úkolům, je nezbytná změna základů řízení.

Změna ve významu a funkci koncentračních táborů se projevila v převedení inspekce koncentračních táborů z příslušnosti hlavního úřadu SS (SS-Führungshauptamt) do příslušnosti hlavní hospodářské správy SS (Wirtschaftsverwaltungshauptamt). Ve zprávě o reorganizaci řízení koncentračních táborů z 20. 4. 1942, kterou podal vedoucí hospodářské správy (WVHA) SS-Obergruppenführer O. Pohl Himmlerovi, je pregnantně vyjádřené odůvodnění: „1. Vzhledem k zřejmé změně skladby koncentračních táborů, kterou způsobila válka, a se zřetelem na práci vězňů se úkoly v základě změnil. Zajišťování vězňů z pouhých bezpečnostních, výchovných nebo preventivních důvodů není již v popředí. Těžiště se přesunulo na stránku hospodářskou. Mobilizace všech vězeňských sil napřed pro válečné úkoly (stupňování zbrojení) a později pro úkoly mírové stává se důležitější. 2. Z tohoto poznatku vyplývají různá opatření, která postupně převedou koncentrační tábory z jejich dřívější jednostranně politické formy na organizaci odpovídající hospodářským úkolům.“⁶⁾

Pohl poukazoval už v r. 1942 na to, že někteří dozorcí (jmenuje funkce Blockführer a Rapportführer) neuznávají důležitost pracovního nasazení a působí spíše proti němu.⁷⁾ Pohlvi šlo především o zlepšení ubytovacích a hygienických podmínek a o snížení úmrtnosti v táborech. Tyto požadavky jsou vyjádřeny v jeho nařízení z 28. 11. 1942: „Není nejlepším lékařem v koncentračním táboře ten, kdo si myslí, že musí vyniknout nesmírnou tvrdostí, ale ten, kdo udržuje pokud možno nejvyšší pracovní schopnost dohledem a střídáním lidí na jednotlivých pracovištích... Říšský vůdce SS nařídil, že úmrtnost se musí bezpodmínečně snížit.“⁸⁾ Na počátku roku 1943 byly tyto požadavky dále zdůrazněny dodatkem o osobní odpovědnosti velitele tábora za snížení úmrtnosti.⁹⁾

Uskutečňování ekonomických cílů za použití vězeňských pracovních sil vedlo na druhé straně k „racionalizaci“ přístupu k jednotlivým skupinám vězňů, jež měla právě tak hrůznou podobu jako dřívější systematické ubíjení. Ve stejné době, kdy se mluvilo o snížení úmrtnosti, dostali lékaři v táborech příkazy k usmrcování nemocných a vysílených vězňů.¹⁰⁾ Tento prostředek, kterým se měla zvýšit práce schopnost tábora, znamenal pro jedny naději, pro druhé bezprostřední ohrožení: poskytoval naději mladým a zdravým vězňům a zároveň omezoval možnosti starších a nemocných. Dosavadní mechanismus usmrcování však do určité míry pokračoval a kápové a strážní ubíjeli vězně až do posledních válečných dnů. V r. 1944 si stěžoval W. Schieber, vedoucí úřadu zbrojního zásobování Speerova ministerstva (Rüstungslieferungsamt), na chování nižších orgánů SS, které svým přístupem k vězňům „maří výrobní úsilí.“¹¹⁾ Také bývalý velitel osvětivského tábora R. Höss vypověděl, že v některých případech byli jednotliví členové strážního personálu postaveni před soud za nedovolené trestání a týrání vězňů.¹²⁾

O novém způsobu začlenění koncentračních táborů (nařízení H. Himmlera z 14. 3. 1942) bylo rozhodnuto v době, kdy proběhla také podstatná reorganizace v řízení pracovního nasazení a zbrojní výroby. Dne 21. 3. jmenoval Hitler dosavadního župního vedoucího v Durynsku F. Sauckela zmocněncem pro pracovní nasazení. Také vytvoření centrálního ministerstva pro zbrojení v čele s A. Speerem mělo s oběma předchozími událostmi přímou spojitost.¹³⁾

Rok 1942 znamenal významný mezník ve válečném vývoji a konec „bleskové války“ si vyžádal důležité korekce vnitřní hospodářské politiky Německa. Do válečné výroby byli zařazeni zahraniční dělníci z okupovaných území Evropy, váleční zajatci a vězňové koncentračních táborů.

Významný posun od uplatňování diskriminujících národnostních hledisek k uznání ekonomické nutnosti se projevil také např. v zacházení se sovětskými válečnými zajatci. Původní rozhodnutí o tom, že budou izolováni v zajateckých táborech, bylo změněno a už v r. 1941 byli také oni využíváni – za krutých podmínek – jako náhrada za úbytek německých pracovních sil.¹⁴⁾

Během války se měnil poměr, ve kterém německá průmyslová výroba využívala jednotlivé druhy nucené práce.¹⁵⁾ Představitelé různých státních institucí a mocenských sfér kladli (podle osobních zájmů) různý důraz na využití zahraničních dělníků v protikladu k pracovnímu využití vězňů. Říšský velitel SS Himmler byl přesvědčen, že mocenskými prostředky lze dosáhnout významného podílu na pracovním nasazení, a snažil se uplatnit v průmyslu co největší počet vězňů. Ministr pro zbrojení Speer naopak kritizoval běžnou praxi posledního období – převádění civilních dělníků do koncentračních táborů za nepatrné přestupky: „Vůdce byl upozorněn na to, že policie pochyťá měsíčně celkem 30 000 až 40 000 dělníků nebo válečných zajatců, kteří utíkají z různých pracovišť. To pro mne není únosné, neboť jde z větší části o odborné nebo zaučené síly, které je třeba co nejrychleji vrátit jejich původnímu povolání.“¹⁶⁾ Rozhodujícím faktorem byla válečná a hospodářská situace Německa, která se stále zhoršovala. V letech 1942–43 převažovalo pracovní nasazení zahraničních dělníků. Počet zahraničních dělníků, pracujících v německé průmyslové výrobě v těchto letech, rychle vzrůstal.¹⁷⁾ Od r. 1942 se ale zároveň počalo zmenšovat Němci obsazené území a tím se omezovaly možnosti dalšího přísunu pracovních sil, zatímco němečtí kvalifikovaní dělníci naopak odcházeli na frontu. V r. 1944 už se stalo využívání vězeňských pracovních sil v průmyslu pro německý stát nezbytnou nutností.

Při zvýšeném využívání vězňů v průmyslové výrobě se změnila i podoba koncentračních táborů. V některých případech byla část výroby umístěna přímo v objektu tábora (v Buchenwaldu měla např. výrobu výmarská firma Gustloff,¹⁸⁾ jindy byli vězňové denně dopravováni do podniků v blízkém okolí. Stále větší množství vězňů pracovalo na výstavbě a v provozu zvláště důležitých odvětví, přičemž rozhodujícím hlediskem byla právě závažnost podniku a nikoli blízkost koncentračního tábora. Tam, kde to okolnosti vyžadovaly, vznikaly nové tábory přímo na místě pracovního nasazení: „Jestliže byly vzdálenosti veliké nebo si to vyžádaly specifické podmínky práce v továrnách, byla tato (pracovní – pozn. M. T.) ko-

manda oddělena a byl zřízen venkovní tábor (Aussenlager), ale organizačně zůstala tato komanda spojena s kmenovým táborem (Stammlager).¹⁹⁾ Vytvořil se tak nový typ koncentračního tábora (pracovní komanda), jež se od původních kmenových táborů v některých rysech lišil. Od r. 1943 počet pracovních komand rychle rostl. 5. 4. 1944 hlásil O. Pohl Himmlerovi existenci 20 kmenových koncentračních táborů a 165 pracovních komand. Další pracovní nasazení proběhlo v následujících týdnech (duben–červenec 1944) v souvislosti s „přemístěním“ výroby do podzemních továren.²⁰⁾

Jedním z prvních koncentračních táborů, zřízených pro potřebu výrobního podniku, byl koncentrační tábor, známý také pod názvem Osvětim III (později název shrnoval i ostatní pobočky osvětimského tábora), „Buna“. Již v r. 1941 jednali zástupci IG Farben o založení nového závodu, který bude využívat pracovní síly osvětimských vězňů. V rozhovorech generálního zmočněnce pro otázky chemické výroby firmy IG Farben profesora Karla Kraucha s Himmlerem, se jednalo o organizaci výstavby továrny a způsobu pracovního nasazení vězňů. Zástupce firmy trval na tom, aby stavbu továrny provedlo místní civilní obyvatelstvo za dozoru kvalifikovaných německých dělníků. Vězňové měli pracovat jen ve výrobě. Himmler naopak prosazoval spoluúčast vězňů na stavebních pracích.²¹⁾ Jednání skončilo kompromisním řešením, které se později praktikovalo při vzniku velké části pobočných koncentračních táborů – pracovních komand. Stavební práce prováděli vězňové koncentračního tábora pod dohledem německých civilních dělníků. Na území Německa, Rakouska a tzv. Sudet byli na výstavbu nových průmyslových podniků posíláni také totálně nasazení dělníci. Zatímco při výstavbě chemického kombinátu firmy IG Farben („Buna-Werke“) můžeme považovat Himmlerův zájem na této formě jako prosazování vlastního vlivu, stal se později daný způsob jedinou možností.

Celé tzv. pracovní nasazení vězňů ve venkovských koncentračních táborech bylo řízeno hlavní hospodářskou správou SS. Podnik, který žádal o přidělení vězeňských pracovních sil, se musel prostřednictvím příslušného zbrojního komanda v dané oblasti²²⁾ obrátit na úřad D II (nasazení vězňů – Häftlingseinsatz) hlavní hospodářské správy. Úřad D II pak opět prostřednictvím ministerstva zbrojení zjišťoval důležitost a naléhavost předpokládaného podniku. Jestliže byl návrh schválen, přezkoumal místo zástupce úřadu D II. Přezkoumání podniky navrhovaných míst bylo prováděno s rozdílnou přísností a pečlivostí. Bývalý velitel osvětimského tábora R. Höss ve svých vzpomínkách uvedl, že u větších a významnějších podniků místo přezkoumal osobně vedoucí úřadu D II, SS-Standartenführer Maurer. Kladně rozhodnutí potvrzoval velitel hlavní hospodářské správy O. Pohl a některé firmy dokonce dosáhly povolení teprve po odvolání k Himmlerovi.²³⁾

Tento důkladný postup nebyl zachovávan v dalším období, kdy požadavků podniků neustále přibývalo a počet pracovních táborů lavinovitě vzrůstal. V běžné praxi měl přezkoumání ubytovacích a zdravotních podmínek a dalších okolností, jež bychom mohli nazvat „politickou únosností“ místa, na kterém měl nový koncentrační tábor stát, provádět velitel pracovního nasazení (Arbeitseinsatzführer) budoucího tábora. Ani tato podmínka se vždy nedodržovala a inspekce prováděli zcela nezavěšené lidi z vedení kmenového tábora.²⁴⁾ Stejně tak stále více ustupovalo do pozadí kritérium politické únosnosti.

V zimě 1944–45 jednal například pražský úřad Speerova ministerstva o převzetí některých plánovaných objektů na území protektorátu úřadem ing. Kammlera. Šlo v podstatě o použití vězeňských pracovních sil a vybudování dalšího pracovního komanda některého koncentračního tábora. Podzemní prostory měly být budovány východně od Brna, téměř na moravsko-slovenských hranicích, kde německý policejní aparát bojoval s partyzánskými skupinami. Před r. 1944 bylo schválení podobných návrhů nemožné. Státní ministr pro Čechy a Moravu K. H. Frank vyslovil sice během jednání zásadní připomínky (požadavek „prověřeného“ a „uvědomělého“ strážního personálu, dokonalý systém střežení), ale zabránit realizaci projektu nemohl. Je příznačné, že jejich odvolání bylo způsobeno nedostatkem civilních pracovních sil a nemožností další koncentrační tábor nějakým strážním personálem vůbec obsadit: „Protože jsou rezervy strážního družstva (úřadu D II) v této době zcela vyčerpány a nové strážní družstvo nelze vzhledem k válečným opatřením očekávat, nemohu bohužel provést objekt Topas, případně nově vypátraný objekt Flusspat.“²⁵⁾

Při vzniku nového koncentračního tábora, který byl vybudován pro potřebu některého podniku, bylo povinností zaměstnávající firmy připravit ubytování pro vězně i strážní personál, včetně kuchyně, hygienických a zdravotních zařízení. Venkovské komando mělo mít „kamar“ (sklad oděvů), drátěné oplocení, strážní věže. Tábor měl být v blízkosti pracoviště. Firma byla povinna prostřednictvím příslušného úřadu Speerova ministerstva v dané oblasti opatřit pro vězně také dostatečné množství osobního vybavení, deky, slavníky, nádoby.²⁶⁾ Hlav-

ní hospodářská správa měla pouze bezplatně ustanovit velitele tábora a strážní personál. Ani organizace SS (hlavní správa, kmenový tábor), ani firmy, pro které měli vězňové pracovat, už nebyly schopny zajistit pro ně ubytování, jež by poskytovalo minimální podmínky k životu. Minula doba „velkoryse“ zakládaných obrovských koncentráků s promyšleně rozmístěnými typovými ubikacemi. Pokud se pro nový koncentrační tábor stavěly baráky, měly jen základní prvky, které spojujeme s představou obydlí: stěny a střechu nad nimi. Taková provizoria musela být postavena v co nejkratší době. Kde to bylo možné, byli vězňové umístěni v nejbližším okolí v budovách, jež se pro takový účel daly využít. V Litoměřicích to byla bývalá kasárna, v Doře zpočátku dokonce podzemní chodby, v nichž se současně pracovalo.

Dokonale vybudovaný systém střežení v kmenových táborech umožňoval použití menšího množství dozorců. Původní nařízení o střežení každého pracovního komanda, které pracovalo v blízkém okolí tábora, jedním samostatným dozorcem se nedodržovala ani v předválečné době. Okolí tábora bylo střeženo řetězem strážních věží a dozor v pracovních komandech vykonávali kápové.²⁷⁾ Přesto v roce 1944 už nacisté nedisponovali ani potřebným „personálem“ pro tento účel. Jedním ze způsobů řešení byla opět spolupráce s firmou, která vězně pro svou výrobu potřebovala. Podnik, ve kterém měly být zaměstnány vězněné ženy, byl povinen vyslat odpovídající počet vlastních zaměstnankyň k výskolení na dozorkyně. K výskolení měl sloužit jakýsi „dozorčí kurs“ v Ravensbrücku. Tyto dozorkyně pak vykonávaly nejen dohled na pracovišti, ale také službu v táboře.²⁸⁾ K posílení strážního personálu byli k jednotkám „Waffen SS“ převáděni také vojáci německé armády, kteří už nemohli vykonávat vojenskou službu.²⁹⁾

Přesun bývalých vojáků na místa strážných koncentračních táborů nemohl z hlediska požadavků nejvyšších velitelů SS nahradit bývalé „elitní“ jednotky. Zážitky z fronty, další porážky německé armády a postupný rozklad celého systému ovlivňovaly jejich myšlení. Už v roce 1943 vydal inspektor koncentračních táborů Glücks pokyny k přísnějšímu postupu: „Je mi zřejmé, že především v malých komandech se pracuje málo nebo se vůbec nepracuje. „Unterführer“ (míněn pravděpodobně velitel stráže) a strážní stojí u pracoviště a nestarají se o vězně. Jeden velitel stráže se vyjádřil, že je zakázáno vězně do práce nutit. To je přirozeně nesmysl. . . Že je při tom zakázáno vězně bít, kopat, dotýkat se jich, je samozřejmé. Popohánění se má vykonávat jen slovy. Zda se to děje německy nebo v cizí řeči, je lhostejné. Vězen už ví, co má dělat.“³⁰⁾

V následujícím období proces zhroucení celé instituce pokračoval. Esesmani v nových táborech ponechávali řízení tábora v rukou kápů a dohled nad pracovními výsledky personálu zaměstnávajících firem. I když zaměstnanci firem skutečně často nutili vězně k pracovnímu vypětí, vysílení a vyhladovělí vězňové nebyli fyzicky schopni podávat očekávané výkony. Firmy proplácely za práci vězňů kmenovým táborům předem určené částky,³¹⁾ ale použití vězeňské pracovní síly bylo pro ně výrazně nevýhodné a při stejné produkci musel být nasazen daleko větší počet sil než ve výrobě, zaměstnávající svobodné dělníky.

Připomeňme na tomto místě poradu, která se konala 10. a 11. února 1945 v Litoměřicích. Představitelé zaměstnávajících firem znali zdravotní stav vězňů a podmínky v táboře, ale vězňové přesto pro ně zůstali pracovními silami, které nemohli z hlediska svého čistě výrobního zájmu postrádat.

Zájem na využití co největšího počtu práceschopných vězňů se odrazil v běžné praxi i v denních rozkazech koncentračních táborů. Zvůle v jednání dozorců byla nařízeními nejvyšších míst omezoována. Také další okolnosti (obtíže při překonávání následků bombardování v německých městech, porážky na frontách) způsobovaly, že v některých případech dozorcí jednali s dřívější brutalitou.³²⁾ Přírůstek nových táborů přinesl silnou fluktuaci vězňů a přispěl k tomu, že vedení táborů ztrácelo přehled a kontrolu celku. Pro mnoho vězňů se tím rozšířily možnosti úniku z místa, na kterém se cítili přímo ohroženi, a možnosti spojení s vnějším světem. Neschopnost vedení tábora udržet kontrolu celku dávala vězňům příležitost k samostatným zásahům, které zmírňovaly nařízení zhora, zvláště v těch konc. táborech, kde táborová samospráva politických vězňů měla značný vliv na život tábora (Buchenwald, Dachau). Právě v kmenových táborech se projevovala tato určitá zlepšení, neboť zde se

v průběhu vývoje tábora vězňům samosprávy podařilo získat jistá práva. V mnoha táborech měli vězňové, kteří zde byli delší dobu, nejen jisté výhody v porovnání s nově příchozími (zařazení na pracovní komanda apod.), ale nebyli ani vystaveni přímým útokům ze strany SS. Dozorci zaujímalí ke „starým heftlinkům“ sice vlastnický a povýšený, nicméně svým způsobem shovívavý a žoviální postoj. Tato „privilegia“ byla přesunem do jiného tábora ztracena: „Já jsem byl v Gross-Rosenu už starý heftlink, měl jsem dojem, že si můžu něco dovolit, to v Litoměřicích nebylo.“³³⁾ Jistá ulehčení, která se v kmenových táborech projevovale přibližně do léta 1944, neplatila v pracovních táborech.³⁴⁾ Všeobecně se dá říci, že životní podmínky vězňů byly tím horší, čím větší byl venkovní koncentrační tábor. (Dora je extrémní příklad, ale např. tábor v Litoměřicích patřil mezi „středně velké“ a podmínky v něm byly velmi ubohé.) Svědectví vězňů z menších komand, kde počet vězňů tábora nepřesáhl několik set (skladiště ukořistěného materiálu, opravárenské dílny), nebo i z větších komand, která pracovala v německých továrnách s převahou německého civilního obyvatelstva, hovoří o poměrně snesitelných podmínkách.³⁵⁾ Naproti tomu tam, kde byli vězňové nasazeni na výstavbě podzemních továren, byly podmínky katastrofální. Zde se ovšem jednalo o zajištění výroby, která byla pro Německo nepostradatelná, a okolnosti, za jakých se přemístění uskutečňovalo, jen dokreslují stupeň všeobecného úpadku.

Koncentrační tábor v Litoměřicích byl jedním z mnoha pracovních táborů, které byly budovány v blízkosti podzemních objektů. Jeho vnitřní vývoj, životní podmínky vězňů a způsob pracovního nasazení se v obecných rysech shodovaly se situací v desítkách podobných táborů. Všeobecné charakteristiky některých z nich přesně odpovídají poměrům v Litoměřicích i v dalších venkovních táborech. Například firma Steinoel, důležitý výrobce minerálních olejů, využívala ve svých provozech práce vězňů z pobočky koncentračního tábora Neuengamme v Schandelahu. Stručný popis života v tomto táboře má pro konc. tábory, vznikající u průmyslových staveb, všeobecnou platnost: „Životní podmínky, strava a hygiena v táboře byly hrozné. Strava sotva stačila, aby se obyvatelé udrželi naživu. Zřídka si mohli práť šaty a málokdy měli možnost si je vyměnit. V táboře bylo plno blech a vši. Aby se chránili před zimou... vězňové se přikrývali pytli od cementu, které si brali na pracovišti... V táboře nebyl lékař a nemocnici vedl ošetřovatel. Původním povoláním byl zedník.“³⁶⁾

Vězňové byli do pobočných táborů přiváženi s jediným, předem daným záměrem: aby co nejvíce pracovali. Pro tyto tábory byl charakteristický naprostý nedostatek základních potřeb. Chyběly deky, nádobí, oděvy, příznačné je i používání papírových pytlů jako ochrany před zimou. Většina těchto táborů měla i stejnou dobu existence: od jara 1944 do osvobození. Tábory procházely tisíce vězňů, neboť nemocní a praceneschopní vězňové byli odvázeni zpět do kmenového tábora nebo do Bergen-Belsenu.³⁷⁾

Organizační chaos v táboře vězně sice ochraňoval před systematickým terorem a ničením, na druhé straně však zhoršoval úroveň životních podmínek, takže ohrožení vězňů se rychle stupňovalo. To platí především pro poslední měsíce před osvobozením.

Koncentrační tábor v Litoměřicích

a) Ubytování

Na jaře 1944 vznikl na místě bývalých dělostřeleckých kasáren v Litoměřicích koncentrační tábor, který byl pod názvem „SS-Kommando B5 Lobositz 2“ veden jako pracovní komando Flossenbürgu. Tábor měl být rezervoárem pracovních sil pro výstavbu a výrobu podzemní továrny „Richard“. S přípravou dolu a koncentračního tábora se započalo v lednu 1944, ale intenzivní postup prací předpokládal pracovní účast daleko většího počtu zaměstnanců, než mohly poskytnout všechny zúčastněné firmy. Pracovní nasazení vězňů, tj. také jejich soustředění a ubytování na nepříliš vzdáleném místě, bylo podmínkou realizace

stavebních plánů. Jako provizorní řešení bylo zvoleno ubytování prvních vězňů v policejní věznicí gestapa na Malé pevnosti v Terezíně. Dne 25. března 1944 přijel první transport vězňů z Dachau. V téže době zahájila svou činnost řídicí firma Mineralöl-Baugesellschaft a do výstavby byly zapojeny velké stavební firmy z Německa (např. firma BSA – Bauunternehmung Sudetendeutsche Arbeitsgemeinschaft). Mezi vězni bylo mnoho Slovinců, kteří byli zatčeni za účast v partyzánském hnutí nebo za podporu partyzánů. Od terezínských vězňů byli odděleni a přísně stráženi.

Z 500 vězňů bylo vybráno komando asi 20 odborníků, kteří byli zařazeni na opravy radiopřijímačů ve skladech v Lovosicích. Ostatní pracovali na přípravě podzemní továrny a výstavbě koncentračního tábora. V dole odklízeli a vyváželi nakopaný vápenec, kterého zůstalo v podzemních prostorách velké množství. Vchod do dolu byl z počátku těžko přístupný, příjezdová cesta neexistovala. Bylo zřejmé, že před nimi zde nikdo nepracoval. K Richardu docházeli několik týdnů pěšky, později je dovážely autobusy nebo nákladní auta. Většina z nich se stala vězni v nedávné době. V karanténním bloku v Dachau neměli možnost poznat zákonitosti nového života a příchod do chmurného prostředí cel Malé pevnosti působil sám o sobě stísnujícím dojmem. Malá pevnost zůstala v jejich paměti smutným místem, ke kterému se pojí nepříjemné vzpomínky. Z dozorcího personálu Malé pevnosti přicházeli noví vězňové do styku pouze s dozorcem Neubauerem. Zůstali zde asi tři měsíce a na konci června byli přemístěni do koncentračního tábora v Litoměřicích.³⁸⁾

První vězňové se v koncentračním táboře v Litoměřicích objevili v květnu 1944. Transportem z Gross-Rosenu přijelo 31. května 1944 přes 900 vězňů. Základ koncentračního tábora tvořila jedna obrovská budova, dříve dělostřelecký sklad, která nesla táborové označení blok č. 3. Uvnitř byly připraveny dřevěné palandy, bez pokrývek, částečně pokryté slámou. Část vězňů dostávala v prvních dnech alespoň chleba, někteří nedostali vůbec nic. Jedni byli provizorně ubytováni, druzí zůstali několik dní a nocí před budovou, jejíž prostory nemohly takové množství vězňů pojmout. (Přeplnění v posledním měsíci existence tábora posunulo kritéria, nepředstavitelné se stalo možným.) Drátěné oplocení neexistovalo, později je museli postavit vězňové sami. Byly to jen první známky chaotické organizace, jež určovala charakter tohoto tábora od prvních do posledních dnů. Několik dní trvalo rozdělování a třídění vězňů na práci podle kvalifikace. Takový byl začátek koncentračního tábora v Litoměřicích.

Po příjezdu dalších transportů v červenci 1944 (8. 7. a 13. 7. 1944 z Flossenbürgu, 23. 7. z Dachau) začalo vedení tábora postupně obsazovat další objekty. (V červnu byli také do Litoměřic přemístěni vězňové z Malé pevnosti.) Tak vzniklo jádro tábora – pět velkých budov, které v bývalých kasárnách sloužily k různým hospodářským účelům. Dvě větší budovy – blok č. 3 a největší blok č. 5 – byly využity k ubytování vězňů nejdříve. O životních podmínkách v bloku č. 5, bývalé jízdárně, podávají vězňové otřesná svědectví, ale ani v bloku č. 3 nebyly podmínky o mnoho lepší. Život v obou objektech nemůže vystihnout ani popis vnitřního zařízení, ani výčet všech útrap, kterými vězňové strádali. V blocích stály neohoblované palandy, pokryté slámou nebo hoblinami. Byly šestiposchodové a v polovině byl celý prostor horizontálně rozdělen prkennou podlahou, takže v budově vznikla jakási dvě poschodí. Vzdálenost mezi palandami byla tak malá, že se vězňové nemohli ani posadit. Na palandy vystupovali po primitivních žebřících. Byly to vlastně jen kůly, jimiž byly prostrčeny příčky. Věžňové z vyšších poschodí neměli možnost, a často ani sílu, odcházet i uprostřed noci k hygienickým zařízením. Prostředí uvnitř bloku bylo den ode dne hroznější. Stávalo se, že vysílání vězňové v noci zemřeli a jejich mrtvá těla zůstávala bez povšimnutí až do večerního apelu, v posledních měsících až do náhodného objevení. V prosinci 1944 se do bloků zavádělo ústřední topení, jehož účinky však vězňové ani nezaznamenali. Už od podzimních měsíců nedostávali nové příchodí ani jedinou pokrývku. Nádoby na jídlo si někteří vězňové půjčovali, většinou si je ale každý musel sám nějak obstarat. Používaly se odhozené plechovky od strojních olejů, plechovky od konzerv apod.

Podmínky v blocích č. 3 a 5 byly obdobné a vězňové sami nemohou dnes přesně říci, ve kterém z nich byli ubytováni. Ostatní budovy byly menší, ale ani ty se nepodobaly typi-

zovaným ubikacím koncentračních táborů. Známe zatím přesně pouze početní obsazení v blocích ze dne 1. dubna 1945:

- blok č. 1 520 vězňů,
- blok č. 2 520 vězňů,
- blok č. 3 720 vězňů,
- blok č. 5 2100 vězňů.³⁹⁾

Blok č. 4 byl přeměněn ve vězeňskou kuchyni. Výstavba tábora pokračovala po celou dobu jeho trvání a postupně se stavěly také menší dřevěné baráky, v nichž byly podmínky poněkud snesitelnější.

V přízemí bloků byly umístěny žlaby s vodovodními kohoutky, ale tato „umývárna“ byla malá a pro většinu vězňů nedostupná. Věžňové prvního transportu byli v červnu 1944 hrozně odvezeni na Malou pevnost v Terezíně, kde se všichni museli vykoupat.⁴⁰⁾ V této ojedinělé akci lze spatřovat snahu vedení tábora o to, aby se nějakým způsobem dodržely předpisy o povinném koupání vězňů. Zároveň se už v blocích instalovala primitivní zařízení, jež však zůstala až do osvobození v provizorním stavu. Také odšívování se provádělo nepravidelně, zpočátku až po několika měsících a pro vězně vždy znamenalo otřesný zážitek. Po návratu z práce museli odevzdat k odšívání své oděvy, které jim pak byly vráceny až ráno. Stávalo se, že vězeň pak své věci marně hledal, protože při odšívování nalézali příležitost něco si „organizovat“ ti, kteří některé části oděvů vůbec neměli. Utrpení při odšívovacích akcích bylo naprosto zbytečné, neboť i ty se prováděly formálně a daný účel nesplňovaly: „V místnosti byly sprchy s teplou vodou a kotel na vyvařování šatů. Po prvé nás oholili a krvácející těla natřeli louhem... Hadr, kterým natírali, byl plný vši, takže nás spíš zavšivili.“⁴¹⁾

Největší strádání vězňů způsobovalo od února 1945 přeplnění tábora. Jen ti, kdo přijeli do Litoměřic dřívějšími transporty, měli naději na uhájení vlastního místa na palandě. Mnozí věžňové neměli ani tuto nejzákladnější jistotu a uléhali tam, kde našli volné místo. Chaos při střídání ranních a nočních směn to někdy umožňoval. Věžňové spali v botách a v pracovních oděvech, protože většinou žádné šaty na výměnu neměli. **Ubytovací podmínky v Litoměřicích byly horší než v kterémkoli kmenovém koncentračním táboře.** „Tábor v Litoměřicích nebyl připraven na náš příjezd, nebyly zde ani tak primitivní životní podmínky jako v Majdanku.“⁴²⁾ Rozdíly byly tak výrazné, že věžňové nemohli nesrovnávat zdejší prostředí s podmínkami v koncentračních táborech, kterými prošli: „V Osvětimi byly podmínky ubytování lepší než v Litoměřicích. Na pryčnách jsme spali v šatech a botách.“⁴³⁾ – „V litoměřickém táboře nebylo pravidelné převlékání, koupání, bořili jsme se v blátě. V Gross-Rosenu byl už vojenský režim, v Litoměřicích jsem si nade vším říkal: Tam by to (v Gross-Rosenu – pozn. M. T.) lágerfýra Exberger nestrpěl.“⁴⁴⁾

V kmenových táborech naopak dozorcí pořádek a čistotu podle svého pojetí bezohledně vyžadovali. Požadavky na zevnějšek vězně a pořádek uvnitř bloku byly v kmenových táborech stupňovány ad absurdum a každý nepatrný nedostatek byl vhodnou záminkou k týrání nebo dokonce ubití vězně. Uvádíme např. svědectví z Osvětimi: „V neděli byly na blocích prohlídky čistoty. Stoly stály uprostřed, ale k těm se nesmělo chodit, aby se nezašlapala podlaha. Jeden vězeň pořád myl a hlídal tu uličku.“⁴⁵⁾ Postrachem pro vězně Flossenbürgu bylo tzv. „Bettenbau“, stlaní postelí. Slovo, které patří k typickým novotvarům slangu koncentračních táborů, neoznačovalo obvyklou ranní činnost. Byl jím vyjádřen hypertrofně pojatý obřad, při němž věžňové byli vydáni na milost a nemilost dozorců. Nejnepatrnější odchylka proti místnímu zvyku (stlaní postelí) měla za následek týrání nebo dokonce ubití vězně.⁴⁶⁾

Čas od času se i některý dozorce litoměřického tábora rozhodl pro sankce proti věžňům. Záminkou mohl být špinavý oděv nebo nečistota v bloku. V tomto ohledu měl úspěch předem zaručen, neboť v táboře se věžňům neměnil oděv celé měsíce a hygienické pod-

mínky byly děsivé. Absurdním zjevem byly proto občasně prohlídky bloků a tvrdě trestáni těch, u kterých prohlížející dozorce našel vši: „Jednou za čas hledali esesáci, kdo má vši, a prohlíželi. U koho náhodou veš našli, toho odvěkli do koupelny, bili ho a hadicí na něj pouštěli proud vody.“⁴⁷⁾ Zejména vězňové, kteří s dozorcí přicházeli často do styku, byli nuceni se sami postarat o to, aby se nestali terčem útoků: „Já jsem byl rovněž dvakrát zbit esesmanem, jednou, když jsem byl přidělen do komanda kuchařů, mě esesman bolestivě zbil bičičkem za to, že jsem přišel neoholen, ačkoliv jsem se neměl čím holit a v táboře nebyl holič.“⁴⁸⁾

Tyto zločiny, páchané na náhodných obětech, měly dozorcům sloužit jako příležitost k utvrzování vlastního vědomí moci. Jejich svévolné týrání a zabíjení bylo v této době vlastně už v rozporu s oficiálními směrnicemi SS o způsobech jednání s vězni. Kromě ojedinelých zákroků některého z velitelů tábora proti takovým praktikám bylo však jednání dozorců mlčky tolerováno, neboť v tisícovém množství otrockých pracovních sil nezáleželo na existenci jedinců. Brutalita dozorců byla projevem ustálených životních mechanismů a schémat, získaných v koncentračních táborech při vykonávání příslušných funkcí.

b) Strava

Zdá se, že zatímco o ubytování nejevilo vedení tábora zájem, věnovalo větší pozornost stravě, jejíž nedostatek se v práci vězňů projevil okamžitě. Výrazem zájmu „řídícího štábu“ i přemísťujících firem na co nejvyšších pracovních výkonech vězňů byly žádosti o zvláštní přídatky jídla. Je příznačné, že je neposílalo vedení tábora, ale „řídící štáb“ nebo firma Elsabe, a to pro všechny vězně, bez ohledu na to, u kterých firem právě pracovali. Už 8. 6. 1944 obdržel dohlížející úřad v Ustí n. Lab. (Bewerbeaufsichtsam) žádost o přídatky pro 1200 vězňů, tj. vlastně pro všechny vězně tábora.⁴⁹⁾ Naléhavost výstavby podzemních továren a nutnost zvýšit výrobní výsledky válečného průmyslu, závislé na pracovních výkonech vězňů, stejně jako vlastní ekonomické zájmy organizace SS se projeví ve zvláštním výnosu WVHA z 24. 7. 1944. Výnos určoval jednotné přídatky pro vězně, pracující ve válečně důležitých podnicích. Kromě základní stravy měli vězňové dostávat týdně 200 g masa, 200 g margarínu, 800 g chleba a 0,5 l mléka. Tento výnos citoval „řídící štáb“ v žádosti o přiznání přídatků pro 350 vězňů, datované 6. 8. 1944, a navrhoval, aby přídatky pro vězně byly dodány se zpětnou platností.⁵⁰⁾ Další žádost „řídícího štábu“ o přídatky pro 503 vězně z 6. 3. 1945 byla adresována přímo ing. Kammlerovi, tentokrát však byla doplněna naléhavějším odůvodněním. Návrh poukazyval na splnění základních podmínek: šedesátistěti až osmdesátitřídenní pracovní doba a spolupráce vězňů s civilními dělníky „ve společných pracovních kolonách“. Závěrečná věta zdůrazňovala závažnost tohoto opatření: „Pohnutkou k návrhu bylo udržení výkonné síly vězňů a vypětí k vyšším výkonům.“⁵¹⁾

Táborová realita naprosto neodpovídala dokonce ani požadavkům velitelství tábora a německých podniků, které práce vězňů využívaly. Hlad se stal stálým a nesmírně sužujícím pocitem vězňů a vážným ohrožením jejich životů. Množství stravy, kterou vězňové dostávali, nebylo po celou dobu trvání tábora stejné. Po počátečním období zařizování tábora, v němž jeho vedení bezohledně sledovalo pracovní využití a zcela ignorovalo základní podmínky života vězňů, nastalo v tomto směru období stabilizace a celkového zlepšení, které trvalo přibližně do ledna 1945. Vězňové, kteří přišli do tábora z Gross-Rosenu v únoru 1945, byli po útrapách transportu a posledních týdnů v Gross-Rosenu množstvím a kvalitou první stravy dokonce překvapeni. Avšak právě po příchodu tohoto transportu se zvýšil počet vězňů tábora a množství i hodnota přidělů rychle poklesly.

Vězňové trpěli hladem neustále. Denní dávky a jakost stravy byly pro vězně, kteří museli pracovat ve dvanáctihodinových směnách, zcela nedostačující. Složení stravy bylo neměnné: ráno káva a přiděl chleba, v poledne polévka s brambory, brukví, řepou, popř. i kousky masa, večer polévka nebo káva. Zpočátku vězňové dostávali kousek marmelády, melasu, margarín nebo salám. Později byly všechny přiděly redukovány jen na jakousi kávu z náhražky a vodovou polévku. Chleba o váze 2 kg se zpočátku dělil mezi 8 vězňů, později

na 12 dílů, v posledním období na 20–24 dílů. Ti, kteří pracovali v dole, tedy největší část vězňů, dostávali přiděl polévky večer po příchodu z práce. Po oddělení vězňů, pracujících ve výrobě, ve dvou blocích označovaných podle komanda „Elsabe“, se pokoušel „řídící štáb“ zlepšit alespoň výživu této skupiny. (Žádost o přídatky z 6. 3. 1945 se vztahovala zřejmě právě k ní.) Podle některých svědectví se zde přiděly dokonce kontrolovaly: „Každé ráno kontroloval légerfýra dávky jídla, které jsme dostávali, a vždycky říkal: »Málo, málo.« Ale nikdy se to nezlepšilo.“⁵²⁾ Čeští a němečtí vězňové měli povoleno dostávat balíčky v jakémkoli množství. Obsah balíčků obdrželi po zákrocích kápa a dozorce značně ochuzený, přesto však znamenaly pro ně také psychickou posilu a povzbuzení. Ani balíky, ani „přemie“ od některých firem ale nemohly pomoci podstatně většině vězňů.

Zoufalství a sebezáchovné instinkty přiměly mnohé vězně k požívání trávy, uhlí a odpadků, bez ohledu na riziko zdravotních následků. Vězňové se snažili přiblížit ke skladům brambor, které byly umístěny v těsné blízkosti oplocení tábora, ačkoliv jim hrozila okamžitá smrt, jestliže by je upozoroval některý strážný.

Poslední měsíce života vězňů v Litoměřicích poznamenal nepředstavitelný hlad, podobně jako tomu bylo ve všech koncentračních táborech.

c) Práce

Hlavním smyslem existence litoměřického tábora bylo dodávat vězně jako pomocné dělníky pro stavbu a výrobu podzemní továrny. Tímto účelem byl dán charakter pracovního nasazení. I v tomto ohledu stanovila hlavní hospodářská správa SS určité zásady, podle kterých mělo vedení tábora postupovat. Podle předpisů, které se uplatňovaly v pracovních komandech, byl vedoucí pracovního nasazení zodpovědný za využití vězňů podle jejich odborných znalostí. Kartotéka velitele pracovního nasazení zachycovala vězně podle kvalifikace a jejich pracovní využití se mělo každý měsíc hlásit úřadu D II hlavní hospodářské správy.⁵³⁾ Zachované seznamy odborníků z řad vězňů dokazují, že tento postup byl v Litoměřicích po formální stránce zachováván.⁵⁴⁾

U některých transportů do Litoměřic lze přesně určit pracovní zaměření, se kterým sem byly posílány. Způsob vyslání prvního transportu z Gross-Rosenu (31. 5. 1944) poukazuje na to, že šlo o pouhou přepravu jistého množství pracovních sil na určité místo. Mnozí vězňové tohoto transportu se dostali při evakuaci koncentračního tábora v Majdanku přes Osvětim do Gross-Rosenu, odkud byli po několikátýdeni karanténě odsunuti jako „transportní materiál“ do Litoměřic. Všeobecně lze tvrdit, že transporty vězňů z Polska (další transport z Gross-Rosenu 14. 2. 1945, ale také osvětlimské transporty ze září a října 1944) byly určeny k doplňování pracovníků na stavebních pracích, jejichž ukončení se stále oddalovalo.⁵⁵⁾ Naproti tomu do dvou transportů z Flossenbürgu (25. 11. a 5. 12. 1944) byli plánovitě soustředěni kvalifikovaní dělníci, určení přímo pro výrobní část „Elsabe“. (Největší počet českých vězňů přišel do tábora právě s nimi. Podobně 140 vězňů maďarské národnosti, kteří přišli do tábora 23. 2. 1945 z Niederoderwitz, bylo určeno pro výrobu firmy Osram.)

V rozporu s platnými směrnicemi se (s výjimkou komanda Elsabe) při rozdělování vězňů na pracoviště neuplatňovala předběžná evidence podle kvalifikace. Rozdělování do pracovních komand probíhalo na základě osobního výběru zástupců firem a teprve po vytvoření pracovních skupin byl daný stav evidován. Tímto způsobem byli „roztříděni“ vězňové prvního transportu, stejně jako vězňové, kteří přišli do Litoměřic mnohem později: „Pak nás nahoře na Richardu rozdělili do komand, přišli mistři, byl výběr a rozdělení. Vyvolávali podle specializace a odbornosti. Každý mistr si odvedl komando na své pracoviště.“ (Záznam rozhovoru s F. Heřmánkem, příchod do Litoměřic 31. 5. 1944.)⁵⁶⁾

Podobně vypovídají další vězňové: „Jednoho dne tam (v táboře – pozn. M. T.) procházel mistr Kurt Hartmann v doprovodu légerfýrera. Nevěděl jsem nikdy, jak se légerfýrer jmenuje. Na apelpace nás vyzvali, abychom se přihlásili, kdo umí dělat se železem, a slíbili nám víc jídla. Tak jsem se dostal do komanda Elsabe.“ (Záznam rozhovoru s V. Všianským, příchod do Litoměřic 14. 2. 1945.)⁵⁷⁾

Praktické dodržování předpisu o rozmístování vězňů podle kvalifikace bylo závislé na náhodném rozhodnutí mistrů zúčastněných firem, popř. představitelů „řídícího štábu“, kteří měli zájem na dodržování plánovaných termínů. Existovala ustálená specializovaná ko-

manda, ale další rozdělování probíhalo tak, že firmy každý večer předkládaly požadavek na určitý počet vězňů, který muselo vedení tábora respektovat a dodržet. Od ledna 1945 se markantně projevovaly následky epidemií, takže se již při ranním apelu zmenšoval počet praceschopných vězňů. Kápoové pracovních skupin počali vyhledávat vězně k doplnění požadovaného počtu za každou cenu. Prohledávali bloky a vyháněli z nich nemocné vězně, které pak museli ostatní podpírat již na cestě do práce. I po odchodu komand prováděli dozorcí a kápoové prohlídky ubikací a nutili vězně, které tam našli, aby dodatečně odcházeli do dolu nebo pracovali uvnitř tábora. Tak byli vyháněni i ti, kteří pracovali v nočních směnách, a tito vězňové tak ztráceli možnost minimálního odpočinku. Podobným způsobem docházelo dokonce k vykazování nemocných z „revíru“.

Vězňové prvních transportů byli po svém příchodu do Litoměřic přidělováni zejména na práce v podzemí, kde byli používáni při vyklizení a odvážení vápence, při betonování základů apod. Také tyto práce prováděly jednotlivé firmy, a tak se názvy vězeňských pracovních komand často kryjí s názvem firmy, u které vězňové pracovali. Komando „Balt-rusch“ (podle firmy Dipl. ing. Fritz Baltrusch) tvořilo asi 120 vězňů, kteří byli zařazeni na některé povrchové výkopy a uvnitř dolu pracovali na úpravě chodeb. Podobně komando „Sudetenberg“ (název firmy: Sudetenländische Bergbau A. G.) provádělo hornické a betonářské práce. Práci v komandech, která byla přidělována na vyklizovací práce, považovali vězňové tábora za nejtěžší a nejnebezpečnější. Práce velkého množství vězňů, jež sem „řídící štáb“ zařazoval, měla nahradit nedostatek i nejprimitivnějšího pracovního nářadí. Vězňové pracovali s krumpáči a lopatami, pokud se na ně ani tyto nástroje nedostaly, nakládali vápencem holýma rukama: „Ostrý vyrubaný kámen se naložil ručně na vozy a vyvážel se mimo terén štoly. Nebylo dne, ani směny, která by se vrátila do tábora v plném počtu, jako odešla.“⁵⁸⁾ „Řídící štáb“ usiloval o co nejrychlejší postup v hloubení dalších chodeb a zabezpečovací práce se při ražení nových štól vykonávaly jen provizorně, takže docházelo k častým závalům (pouze jeden zával – 4. 12. 1944 – se nám podařilo zatím přesně časově zařadit) a většina vězňů se takové práci vyhýbala. Jen ti, kteří se nedokázali rychle orientovat a nepostřehli možnosti, jež jim poskytovalo sestavování komand při ranních apelech, pracovali na hloubení chodeb celé týdny i měsíce. „Systému“ rozdělování komand naopak mnozí vězňové využívali k úniku na jiné pracoviště.

S budováním továrny souvisela výstavba řady pomocných zařízení v bližším i vzdálenějším okolí dolu a vězňové, kterým se podařilo přejít na tyto povrchové práce, byli sice přímo vystaveni zárokům dohlížejících strážných a tím také intenzivnějšímu dohledu kápoů, ale ocitli se současně mimo nebezpečí závalů. Například vězňové komanda „Elbe“ pokládali v červenci a srpnu 1944 vodovodní potrubí od Labe k Richardu a později stavěli čerpací stanici, komando „Naumann (podle firmy „Architekt Naumann“) pracovalo na stavbě účelových budov (kanceláře, sklady), později také na stavbě táborového krematoria.

Vězňům se poměrně snadno dařilo měnit různá komanda v podzemí i na povrchových pracích, takže jediný vězeň často vystřídal i za krátkou dobu pobytu v táboře několik míst pracovního nasazení. Někteří vězňové pracovali nejprve na povrchu, později v podzemí a znovu na povrchu, nebo naopak. Navíc byly do tábora posílány stále nové transporty a nově přichozí byli většinou hromadně posíláni do dolu. Jen tak bylo možné, že při velkém množství individuálních výměn mohlo vedení tábora posílat do podzemí na vyklizovací práce značné množství vězňů, i když ani tak nebyly plněny požadavky „řídícího štábu“. V prosinci 1944 pracovalo například asi 700 vězňů v komandu „Elsabe“ a více než 1000 vězňů zůstávalo v táboře, takže můžeme odhadnout, že do dolu odcházelo denně přes 3000 vězňů.

Vězňové ovšem nepracovali v podzemí pouze na hloubení chodeb, ale byli v komandech přidělováni k instalatérským, elektrikářským a četným stavebním firmám. V prvních měsících výstavby se dokonce vytvořilo několik ustálených komand, v nichž docházelo k výměně vězňů jen zřídka. Firma AEG (Allgemeine Elektrizitäts Gesellschaft) prováděla v podzemí elektroinstalační práce a zaměstnávala asi šedesátičlennou skupinu vězňů již v počátečním stadiu výstavby, kdy byli vězňové do Richardu dováženi z Malé pevnosti. Tato skupina byla relativně neměnná a byla většinou obsazena Jugoslávci. Kápoem skupiny se stal rovněž

jugoslávský vězeň Johan Pahernik. Stabilizovaná a ve vzájemných vztazích disciplinovaná skupina záměrně pracovala tak, aby uspokojila dohlížející německý personál a odvracela tak nežádoucí pozornost, a vězeň J. Pahernik získal po jisté době klíče od všech skladů firmy. Zvýšila se jistota, že skupina nebude odhalena při provádění sabotážních akcí. Vězňové dostávali k opravě rádia některých esesáků, jejich provedení ale co nejdříve oddalovali a v odlehlých podzemních chodbách poslouchají zprávy zahraničního vysílání. Útěk sovětského vězně, jenž patřil do komanda, znemožnil další činnost tohoto kolektivu. Po skončení vyšetřování byli vězňové komanda rozděleni na různá pracoviště.⁵⁹⁾

V Richardu II prováděla značnou část přípravných prací firma Kieserling (Robert Kieserling, Betonstrassenbau, Hoch und Tiefbau), takže vězňové od samého počátku spojovali své zařazení na tento úsek s jejím názvem. Komando „Kieserling“ bylo postrachem všech vězňů a lagerführer Panicke jím dokonce vyhrožoval. Hlavní podíl na utrpení vězňů tohoto komanda měl jeho kápo, Ukrajinec Ivan Dolgij, jehož řádění při práci i v táboře způsobilo mnoha vězňům těžká zranění.⁶⁰⁾ O to významnější byla činnost další skupiny Slovinců v komandě „Kieserling“. Když se počet vězňů komanda zvýšil z původních 40 na 200 (nebo více), stal se jugoslávský vězeň dr. Karel Benulič vedoucím jedné z šesti menších skupin (Hilfscapo). Podobné postavení získal později také další Jugoslavec V. Kosí a ve skupině se počali soustřeďovat i další Slovinci. Vznikl tak kolektiv, jenž si svým jednoznačným jednáním vydobyl respekt vrchního kápa. Jinak by nebyl možný úzký styk se skupinou, která tvořila komando „AEG“. V litoměřickém táboře byla tak rozsáhlá spolupráce **o jediné jméno**, je však nutné vzít v úvahu i to, že většina vězňů obou komand přijela s prvními transporty a měla tak více příležitostí k rychlému využití naskytajících se možností.⁶¹⁾

Tyto příklady nejsou však zcela výjimečné. Několik ustálených komand se vytvořilo i tam, kde vězňové byli při práci původně spojeni náhodným rozhodnutím některého civilního pracovníka. Takové skupiny vznikaly zejména v prvních měsících existence tábora, kdy táborové vedení alespoň projevovalo snahu o udržení „normálních“ táborových zvyklostí a výměna komanda ještě nebyla pro vězně jednoduchou záležitostí. Litoměřická firma „Fiedler“ prováděla před příchodem prvních vězňů natěračské práce v kasárnách, jež sloužila později k ubytování strážní jednotky. S civilními dělníky zde pracovali také vězňové, kteří byli dováženi z Malé pevnosti. Z 18 vězňů tohoto komanda byli do likvidace tábora vyměněni pouze dva. Fakt, že se více než rok žádný z vězňů nesnažil sám o výměnu, poukazuje na to, že jejich postavení bylo snesitelné. Členové takových stálých skupin měli i v chaotickém prostředí tábora jistotu pracoviště, věděli s kým budou pracovat. Hmotná pomoc, kterou jim poskytovali čeští dělníci, zmírňovala alespoň částečně jejich strádání a pracovními výsledky celé skupiny byli chráněni před přímými zásahy strážných: „Jinak po celou dobu pracovního dne tito vězňové nepřišli do styku s SS a pracovně podléhali přímo mně.“⁶²⁾

Zoufalé úsilí o plnění termínů, které ve skutečnosti nemohla dodržovat žádná z firem, poskytovalo mistrům v podzemí i přímo v táboře možnosti otevřeného ochranného zásahu a pomoci vězňům. Výrobní zájmy představitelů firem vedly mnohdy k přímým roztržkám s táborovými kápy nebo strážnými. Tzv. „Baukommando“ zaměstnávalo stále asi 100 vězňů, kteří pod vedením civilních dělníků firmy BSÁ pracovali na stavbách uvnitř stále rozšiřovaného tábora. Civilní mistři získali uznání německých odborníků a dovedli toho využít k ochraně vězňů. Mimořádné přídavky jídla a zákaz týrání (skupina byla označena jako „Akordkommando“) pomohly desítkám vězňů. Strážní několikrát odhalili přestupky proti táborovým nariadením, zejména předávání potravin vězňům, ale rychlé zákroky vedoucích pracovníků firmy a zástupců „vedení stavby“ uchránily vězně i civilní dělníky před represáliemi.⁶³⁾

Koncepce statí, jak jsme ji v úvodu stručně vyjádřili, nám nedovoluje na tomto místě vyjmenovat všechna pracovní komanda, jež se nám dosud podařilo zjistit. Pro nástin vývoje tábora je podstatný **způsob** rozdělování vězňů do pracovních komand a uvedené příklady měly spíše přiblížit jednotlivé typy pracovního nasazení. Stoupající chaos v táboře se projevoval také tím, že i během krátké doby jednoho roku se stále zvyšoval počet vězňů, zaměstnaných přímo uvnitř tábora, kde byly pracovní podmínky nejpříjemnější. Pobyt v táboře také umožňoval navazování životně důležitých kontaktů s privilegovanými skupinami

vězňů a s dozorcí. Je dokonce možné říci, že téměř všechna táborová komanda měla výhodnější postavení a už pouhá příslušnost k nim znamenala mnohem větší stupeň existenční jistoty. (Jmenujeme jen jako příklady komando „Feuwehr“, jak se nazývali hasiči, a komando „Rollwagen“, jež převáželo stavební materiál.) Pro chaotický stav tábora je příznačné i to, že ti vězňové, kteří sem přicházeli od února 1945, nacházeli způsoby, jak se pracovnímu nasazení vůbec vyhnout a mnohým se dařilo zůstat na ubikacích nebo se skrýt na jiných místech uvnitř tábora.

Táborové vedení dokázalo za použití tvrdých zákroků posílat na práci většinu vězňů tábora, pro něž už nebylo ale schopno zajistit ani stravu, ani oblečení, posléze ani střechu nad hlavou. Každé ráno a večer museli do práce nastupovat vysilení, nemocní a často doslova umírající vězňové, které fyzicky ničila už samotná cesta na pracoviště. Vězňové dokázali využívat každé sebemenší příležitosti k odpočinku, ale dvanáctihodinové směny bylo nutno přece jen denně absolvovat. Oni sami nazvali tento tábor otročským: „Všude byl nějaký pořádek, vědělo se, kdy bude jídlo, kdy se půjde spát. Kdežto zde ne, tady byla jen práce, práce a práce, dělalo se až 14 hodin. Byl to skutečně otročský tábor.“⁶⁴⁾

d) Revír

Zařízení nemocničního oddělení bylo jedním z předních požadavků hlavní hospodářské správy SS při vzniku nových pracovních koncentračních táborů. **Ani tato podmínka vzniku nového tábora nebyla v Litoměřicích splněna.** Do příchodu prvního transportu (31. 5. 1944) nebylo v táboře vůbec vyhrazeno místo pro nemocné vězně. První vážná onemocnění se vyskytla už během transportu, k zraněním docházelo při práci téměř denně a vězňové v táboře zůstali odkázáni sami na sebe. Zpočátku poskytoval první ošetření polský vězeň Gacki (podle jednoho svědectví byl před zatčením právníkem),⁶⁵⁾ jehož jediným lékařským nástrojem byly nůžky. Později bylo vyhrazeno místo pro táborový „revír“ v jedné části bloku č. 1 a polský vězeň Stanislav Garstka se stal prvním lékařem. Postupem doby nemocní vězňové zaplnili celý blok č. 1 a vedení tábora bylo nuceno dát lékařům k dispozici část dalšího bloku. Po vypuknutí tyfové epidemie na počátku roku 1945 bylo třeba uvolnit další dva dřevěné bloky jako karanténní oddělení.

Bývalí vězňové shodně vypovídají o nesnesitelných a stále se zhoršujících podmínkách v obou „revírech“. Přehlnuté palandy, kde se na místo, určené pro jednoho nemocného, museli smést dva až tři vězňové, vytvářely prostředí, v němž se epidemie rychle rozrůstala. Situace v izolačních blocích byla ještě zoufalejší. Baráky byly bez paland, veškeré vybavení měla nahradit sláma, poházená po zemi. Karanténní bloky byly odděleny ostnatým drátem od ostatních objektů tábora, ale ani tímto opatřením nebylo možné důsledně izolovat vězně, kteří onemocněli tyfem. Mnozí z nich prodělávali první období nemoci na některém z původních nemocničních bloků a teprve tehdy, když příznaky tyfu se i u nich staly markantní, docházelo k jejich přemístění.

Vězňové, kteří i za těchto podmínek nemoc překonali a dožili se osvobození, si nevzpomínají na žádné prostředky, kterými by byli léčeni, ačkoliv v izolačních blocích pracovali lékaři a snažili se jim pomoci. Nemoc překonávali v apatických stavech, v nichž často nebyli schopni vnímat nic ze svého okolí.

Katastrofální nedostatek léků, ob vazů a lékařských nástrojů snižoval úroveň lékařského ošetření na primitivní minimum. Amputaci rozdrčené ruky prováděl lékař pilkou na železo, místo obvazového materiálu se používalo papíru z pytlů apod. Dozorce tábora, „Lagerartz“ Hans Held, svou funkci prakticky nevykonával a spokojoval se občasnou formální prohlídkou „revírů“. Teprve v průběhu doby se vězeňským lékařům podařilo navázat spojení s litoměřickou lékárnou a získat kontakty v litoměřické nemocnici. Vedení tábora neučinilo nic pro zlepšení situace, tolerovalo však, když si lékaři obstarávali léky sami při návštěvách v nemocnici a při průchodu městem. Léky byly také tajně pronášeny civilními dělníky, kteří pracovali přímo v prostoru tábora (při přenášení vodovodních a odpadových rour apod.), a zejména je doručovali totálně nasazení dělníci, s kterými se vězňové stýkali na pracovišti.

Zvláště od počátku roku 1945 se tajný přísun léků zlepšil, takže u některých druhů vcelku odpovídá potřebám lékařů. Podobnými ilegálními cestami nebylo ale možné dopravit do tábora lékařské nástroje a lékaři byli nuceni používat nadále nejprimitivnějších prostředků. Od února 1945 se alespoň zvýšil počet lékařů, kteří mohli pracovat v nemocničních blocích. Ve funkci hlavního vězeňského lékaře (Häftlingsarzt) se po dobu trvání tábora vystřídali tři vězňové: dr. Stanislav Garstka, dr. Jan Hanycz a dr. Jan Nowak.

Vězňové, kteří byli při práci v dole zraněni, byli odvázeni do litoměřické nemocnice. V počátečním období byli voláni k prvnímu ošetření úrazu vězeňští lékaři z tábora, později byla přímo před vchodem zřízena ošetrovna s civilním německým personálem. Ošetrovna sloužila také civilním dělníkům a vězňové v ní nacházeli pomoc jen tehdy, jestliže se o její existenci náhodně dozvěděli. Ti, kteří utrpěli zranění v dole, byli vynášeni před vchod, dlouhé hodiny zůstávali ležet bez povšimnutí a teprve po ukončení dvanáctihodinové pracovní doby a obstarání převozu byli odvázeni do města. Mnozí z nich zahynuli právě proto, že pomoc nepřišla včas.

První případy onemocnění tyfem se vyskytly pravděpodobně už na počátku ledna 1945, ale vedení tábora epidemii utajovalo až do doby, kdy nabyla katastrofálních rozměrů. Náznaky a připomínky k zdravotnímu stavu vězňů, které byly uvedeny na poradách techniků „řídícího štábu“ a přemísťujících firem 10. a 11. 2. 1945,⁶⁶⁾ dokazují, že v této době nebylo už možné situaci v táboře ignorovat, ani tehdy ovšem jeho vedení nepřistoupilo ke karanténním opatřením. Jednostranný zájem o pracovní výsledky bez ohledu na cokoli jiného byl vyjádřen v návrhu na přísné oddělení vězňů, kteří budou v nejbližších dnech do tábora dopraveni. Šlo o velký transport z likvidovaného tábora Gross-Rosen. Také Gross-Rosen se stal koncem roku 1944 a v lednu 1945 cílem evakuačních transportů z polského území (především z osvětivského tábora a jeho poboček) a ani tam se nepodařilo zabránit rozšíření tyfové epidemie. Po příjezdu tohoto transportu do Litoměřic (14. 2. 1945) počet nemocných tyfem naráz podstatně vzrostl a právě tehdy bylo vedení tábora nuceno zřídit karanténní bloky. S transportem přišel i větší počet lékařů-vězňů, kteří byli po příchodu ihned zaměstnáni v jednotlivých nemocničních blocích. Byl to jeden z mála projevů samosprávné činnosti vězňů. Situace v táboře byla ovšem již taková, že vedení tábora muselo s posílením lékařského personálu souhlasit. Kromě pasivního souhlasu s tímto opatřením však vedení tábora neucinilo nic pro zlepšení dané situace a naopak mařilo úsilí litoměřického úředního lékaře dr. Beno Krönerta, kdykoliv se pokusil přimět ho k nějakému zákroku.

Dr. B. Krönert⁶⁷⁾ vycházel z toho, že tábor, v němž se rozmohly epidemie, ohrožuje i samotné město a jeho okolí. (Také epidemie úplavice, jež se objevila v zimě 1944 v policejní věznicí na Malé pevnosti, se rozšířila z Litoměřic.) Tento důvod byl jedinou záminkou, kterou mohl použít k tomu, aby s ním vedení tábora o preventivních opatřeních vůbec jednalo. Jeho pokusy však stále ztroskotávaly na nezájmu, později dokonce ostře odmítavém postoji esesáckého táborového lékaře dr. Hanse Helda. (Podle Krönertova svědectví mu prý dr. Held dokonce vyhrožoval poukazem na výstražné tabule před táborem.) Teprve když na konci února onemocněl tyfem jeden z civilních dělníků (téměř současně také členové strážní jednotky), přistoupilo vedení tábora k jednání. Výsledkem nebyla realizace navržených karanténních opatření, ale jednorázové odvšivení všech vězňů, civilních dělníků a také některých vězňů Malé pevnosti, kteří sem docházeli jako „komando Richard“. Neuskutečnilo se ani třídenní zastavení podniku, jež navrhoval litoměřický landrát Puckler. I tady rozhodl bezprostřední a bezohledný zájem „řídícího štábu“ i táborových funkcionářů o tom, aby práce za všech okolností pokračovaly.

Podle odhadu dr. Krönerta, jenž neměl žádné informace o předchozích fázích epidemie, onemocnělo v dubnu asi 500 vězňů tyfem, jejich počet však neustále stoupal. Po útěku strážní jednotky převzal dr. Krönert 9. 5. 1945 tábor pod svou ochranu a s pomocí členů revoluční gardy v Litoměřicích se postaral o první nejnutnější vybavení a pomoc vězňům. V té době zůstalo v táboře 1200 nemocných. Mnozí vězňové už v předchozím období tyfus překonali a velké množství vězňů mu podlehlo. Rozsah epidemie byl obrovský.

e) Dozorci

Při vzniku nového pracovního komanda bylo jmenováno jeho vedení z řad funkcionářů SS některého kmenového tábora.⁶⁸⁾ V Litoměřicích bylo zachováno a po celou dobu existence tábora dodrženo základní schéma rozčlenění na několik oddělení s vymezenými okruhy činnosti tak, jak se konstitovalo v průběhu vývoje koncentračních táborů do roku 1938: Kommandatur (Lagerkommandant), Politische Abteilung, Schutzhaftlager (Schutzhaftlagerführer), Verwaltung, Lagerarzt.⁶⁹⁾

V čele litoměřického tábora se vystřídalo pět velitelů: Schreiber, von Berg, Völkner, Heiling a Brückner.⁷⁰⁾ Vězňové znali svého velitele tábora jen z ojedinělých inspekcí a z jejich přítomnosti v táboře při odchodu komand na práci. Podle svědectví táborového pisáře L. Mackiewiczze schvalovalo velitelství návrhy nižších funkcionářů na vykonávání tělesných trestů, příkazy k popravám ale přicházely z gestapa. Okruh činnosti velitelů tábora a jejich podíl na přímém řízení lze z dostupných materiálů (jedná se téměř výhradně o vzpomínky vězňů a pamětníků, k nimž je nutno počítat i protokol ing. Knie) rekonstruovat jen velmi nedokonale. Velitelé tábora pravděpodobně do vnitřního režimu přímo nezasahovali, vyřizovali spíše agendu, která vyplývala z jejich zodpovědnosti k nadřazeným instancím, tj. ke kmenovým táborům a především k hlavní hospodářské správě. L. Mackiewicz o veliteli tábora vypovídá: „Velitel tábora se v táboře objevoval zřídka. Přicházel někdy při odchodu komand do práce. Proto také tábor fakticky vedl Lagerführer Panicke.“⁷¹⁾

Velitelé tábora měli sice vliv na určité zmírnění nebo zhoršení celkové úrovně (vybavení, veřejné tělesné tresty), jejich zásahy však už nemohly na životě vězňů nic podstatně změnit. Vězňové také rozlišovali jednotlivé velitele převážně jen podle vzhledu a stáří, jen někteří vězňové znali i jejich jména. Bližší individuální charakteristiky se objevují v poválečné výpovědi ing. Knie, civilního zaměstnance firmy Mineralöl-Baugesellschaft.⁷²⁾ I tady jsou ale konkrétní příklady zásahů některého velitele nebo alespoň popisy konkrétních událostí nahrazeny obecnou charakteristikou poměrů v táboře, jež navíc navozuje představu o jednoznačném lineárním zhoršování podmínek od vzniku tábora až do jeho posledních dnů.

Ve skutečnosti i v Litoměřicích proběhl určitý vnitřní vývoj, jenž byl ve většině koncentračních táborů a zvláště v tzv. pracovních komandech obdobný a který jejich velitelé nebyli od zimy 1944 už naprosto schopni jakýmkoli způsobem ovlivnit. (To neplatí ovšem pro okamžik likvidace tábora.) Přechodné zlepšení životních podmínek v určitém období (v Litoměřicích se shoduje s působením velitele Völknera: červenec–listopad 1944), je nutné přičítat právě tomuto vnitřnímu vývoji. Po překonání počátečních závažných nedostatků a chaosu, nastala v létě 1944 přechodná stabilizace denního chodu tábora. Pokračovala jeho výstavba, doplňovalo se osobní vybavení vězňů. Vězňové nacházeli cesty pro styk s vnějším světem, což pro ně znamenalo obstarávání jídla, léků a dokonce i některých lékařských přístrojů. Již v zimních měsících se ale v táboře projevil všeobecný úpadek a rozklad a podobně jako v ostatních táborech se životní podmínky stávaly katastrofálními.

První velitel Schreiber vedl transport vězňů, který byl do června 1944 umístěn na Malé pevnosti v Terezíně. K jeho působnosti se vyskytují ojedinělá kladná svědectví: „Dodávám, že první velitel tábora, jehož jméno si nepamatuji, se zajímal o kuchyni a o stav stravování vězňů a dozírál na přípravu porcí... Tento velitel byl v táboře poměrně krátkou dobu a po inspekci, kterou provedl velitelství tábora ve Flossenbürgu, byl někam přeložen.“⁷³⁾ Nejméně určitelné co do časového vymezení i v povšechné charakteristice zůstává období druhého velitele, von Berga. Pro časový úsek, kdy byl velitelem Karl Völkner, převažují kladné hodnotící soudy, jež se často vztahují i k jeho osobě. Bývalý příslušník strážní jednotky A. Bornemann vypověděl před soudem, že Völkner trestal týrání vězňů.⁷⁴⁾

Dne 27. října 1944 bylo transportem z Osvětimi převezeno do Litoměřic 51 sovětských válečných zajatců, důstojníků Rudé armády. Dne 9. prosince byli pak dopraveni do koncentračního tábora Buchenwald, kde se mnozí z nich dožili osvobození.⁷⁵⁾ V litoměřickém táboře byli od ostatních vězňů izolováni a ubytováni na půdě bloku č. 1, v jehož přízemí bylo umístěno nemocniční oddělení a ve sklepě bloku se ukládala těla

mrtvých vězňů. Na balkóně bloku se prováděly některé popravy. Při večerních a ranních apelech stávali tito vězňové oddělení od ostatních, ale během dne byli využíváni k příležitostným pracím uvnitř tábora, takže měli možnost se dohovorit s ostatními. Měli základní přehled o stavu tábora i o druhu výroby v podzemí. Zdá se, že přes umělou izolovanost a krátkou dobu pobytu v táboře byli mnohdy lépe informováni než jiní vězňové. Byli svědky poprav, událostí na „revíru“ i odvážení mrtvých těl z tábora. Jejich odhad, 10–20 zahynulých vězňů denně, odpovídá našemu odhadu pro toto období. Zajímavá jsou jejich svědectví o veliteli tábora. Všichni se shodují v kladném hodnocení. Uvádějí, že to byl starší německý důstojník, který bojoval už v první světové válce. Ve styku s nimi byl korektní a dával najevo, že si uvědomuje, jaká pravidla by se měla zachovávat při styku se zajatými důstojníky nepřátelského státu. Velitel určil, že při setkání s Němci nemusí smekat, a sám je varoval před některými esesáky z vedení tábora. Jedná se pravděpodobně o velitele Völknera (nar. 1898), i když ten před soudem vypověděl, že byl velitelem litoměřického tábora od července do konce října 1944. Völkner ale neurčil dobu svého pobytu v Litoměřicích přesně a je možné, že jej sovětsí vězňové znali i z prvních dnů měsíce listopadu a zapamatovali si ho právě pro jeho výrazný postoj, jenž k nim zaujal. Následující velitel Heiling se od něho výrazně lišil věkem a vzezřením (vězňové často odlišovali velitele jen podle fysiognomie), především však nekompromisní tvrdostí v jednání s vězni.⁷⁶⁾

Heiling byl všeobecně považován za nejhoršího z velitelů, zatímco svědectví o posledním z nich, Brücknerovi, jsou naprosto indiferentní.⁷⁷⁾

Důvody častých výměn velitelů zůstávají neobjasněny, i když domněnka, že jejich příčinou byly spory vedení tábora s funkcionáři „řídícího štábu“, je pravděpodobná.⁷⁸⁾

Politické oddělení tábora v Litoměřicích ve změněných podmínkách roku 1944 už zdaleka nevykonávalo všechny funkce, jež pro něj byly příznačné v kmenových táborech. Zmizela stálá hrozba výsledků gestapem, k nimž byli v dřívějších dobách vězňové na politické oddělení povolováni.⁷⁹⁾ Kontakty s litoměřickou úřadovnou gestapa zůstaly však zachovány a popravy civilních osob, odsouzených k trestu smrti, se vykonávaly uvnitř tábora. I přes přísný zákaz vycházení (Blocksperre) se stávali vězňové a civilní dělníci, pracující právě v táboře, svědky některých poprav. Jména popravených zůstala pro ně ovšem neznámá.

Je pravděpodobné, že politické oddělení v prvních obdobích sestavovalo transporty praceneschopných vězňů do dalších táborů, na čí pokyn byly tyto transporty vysílány, se nám dosud nepodařilo zjistit. Politické oddělení rozhodovalo v některých případech o trestech za provinění proti táborovému řádu. Většinou šlo o tělesné tresty nebo uvěznění v „bunkru“. V čele politického oddělení stál funkcionář, jehož jméno se vyskytuje v několika variantách: Rühmayer, Rittmayer, Riermayer apod. Jeho zástupcem byl SS-Rottenführer Bacher.⁸⁰⁾

Není náhodné, že personál **oddělení správy tábora** (nebo dokonce i jeho samotná existence) zůstal pro vězně neznámý. Tábor měl po celou dobu trvání naprostý nedostatek základního vybavení, pokrývek, oděvů, nádob. Oděvy se vyměňovaly jednou za několik měsíců. Pouhé získání všech částí oděvu záviselo na „organizačních“ schopnostech každého vězně a libovůli těch, kteří měli k oděvům přístup (například při odšívování). Do Litoměřic přicházeli vězňové již v koncentračnických šatech, zatímco jejich osobní věci zůstávaly v předchozích táborech.

Oddělení pracovního nasazení (Arbeitseinsatz) řídilo v koncentračních táborech rozdělení vězňů do pracovních skupin, evidovalo odpracované hodiny apod. V litoměřickém táboře bylo však funkční rozdělování vězňů podle jejich odbornosti mnohem více záležitostí mistrů a „řídícího štábu“, než plánovanou činností velitelství tábora. Oddělení pracovního nasazení vedl SS-Scharführer Piaszkowy, který byl pokládán za jednoho z nejmírnějších funkcionářů v táboře. V posledních dnech se mezi vězni rozšířila domněnka, že to byl právě on, který se postavil proti likvidaci vězňů.⁸¹⁾

Táborový lékař dr. Hans Held omezoval vykonávání své funkce na kontroly, při nichž vykazoval z „revíru“ všechny, kteří neměli vysoké horečky.

O činnosti **vedoucího tábora** (Lagerführer) v prvních měsících trvání tábora nejsou známy bližší údaje. Pouze podle jediného svědectví zastával tuto funkci příslušník SS Czibulka.⁸²⁾ Další vedoucí tábora Kurt Panicke byl znám svou krutostí a týráním, ale jednotlivé případy jeho brutálních zákroků lze opět jen velmi nepřesně rekonstruovat. Na jeho negativním hodnocení se shodují téměř všichni vězňové a také bývalí strážníci SS.⁸³⁾ V březnu 1945 byl Panicke přeložen do Flossenbürgu, ale po 14 dnech se opět vrátil do Litoměřic. V době

jeho nepřítomnosti byl jmenován vedoucím tábora SS-Hauptsturmführer Karl Opitz. Po návratu Panickeho se této funkce nezdal, takže ji vykonávali oba paralelně, s oboustrannou nezakrytou nevráživostí. Vězňové, kteří prošli některým kmenovým táborem, je označovali analogicky k organizaci velkých táborů vedoucí tábora I a vedoucí tábora II (Lagerführer I, Lagerführer II), i když organizační rozčlenění tohoto druhu v Litoměřicích bylo už nemožné. Karl Opitz byl po válce odsouzen mimořádným lidovým soudem v Litoměřicích k doživotnímu vězení.⁸⁴⁾

Rozsah Opitzovy činnosti poukazuje na to, že v Litoměřicích byl vedoucí tábora jeho faktickým vládcem.⁸⁵⁾ Dohlížel na veškeré děje, které se v táboře každodenně opakovaly: ranní nástupy na apel, výdej stravy, rozdělování do komand. Karl Opitz byl do Litoměřic přeložen na vlastní žádost (pocházel od Duchcova) v lednu 1945. Podle některých svědectví byl vedoucím tábora jmenován jen proto, že nikdo jiný, kdo by požadavkům na tuto funkci vyhovoval, v táboře nebyl.⁸⁶⁾ V osobní kariéře bývalého vedoucího kantýny SS v Gross-Rosenu bylo získání této funkce nejvyšší metou, které mohl dosáhnout. Neustálé změny velitelů, jejich laxní postoj k táborovým událostem (platí zejména pro Brücknera) a nestabilizované rozdělení pravomocí v Litoměřicích poskytl v této době možnost uplatnění i méně „schopnému“ funkcionáři.

K. Opitz se zvláště iniciativně pokoušel uplatňovat představy „zkušného“ příslušníka SS o pořádku v koncentračním táboře. Nový pořádek, který chtěl v Litoměřicích zavádět, měl upevňovat disciplínu vězňů. Opitz dal příkaz k vyholení středního pruhu na hlavách vězňů a už při nástupu do funkce pohrozil tvrdými sankcemi a kolektivními tresty: vyhrožoval zastřelením každého třetího vězně v případě útěku. Nařizoval bez vědomí velitele tábora tělesné tresty i uvěznění v bunkru a podílel se především aktivně na plnění prvořadého poslání tábora, dodávání požadovaného počtu pracovních sil. Zúčastnil se prohlídek bloků a doplňoval pracovní skupiny pochytanými vězni.

Zůstává nesporným faktem, že o některých funkcionářích tábora byla podána kladně vyznívající svědectví. Je třeba si však uvědomit, že celé esesácké vedení tábora bylo zodpovědné za nasazení litoměřických vězňů na otrokou práci, která za existujících okolností přinášela tisícům lidí nezměrné utrpení a pro mnoho z nich znamenala smrt. Až do posledních okamžiků existence tábora plnilo jeho vedení nacistické směrnice o maximálním pracovním využití vězňů.

Celá struktura vedení byla jen stínovým odrazem někdejší funkčně rozčleněné hierarchie v koncentračních táborech. I v Litoměřicích byly byrokraticky zachovány nejvyšší funkce, ale denní život probíhal bez jejich účasti.

f) Strážní jednotka

Početní stav stálého personálu SS v táboře (Schutzhaftlagerführer, Rapportführer atd.) byl omezený a tito funkcionáři nemohli obsáhnout dozor nad všemi vězni v táboře a při pracovním nasazení. V průběhu vývoje koncentračních táborů se ustálila praxe tak, že pro strážní službu byla vždy určena strážní jednotka SS.⁸⁷⁾ Byla umístěna mimo vlastní území tábora a měla svého velitele. Velitel příslušného koncentračního tábora měl právo disponovat jen tou částí strážní jednotky, která byla právě ve službě, ale organizačně mu jednotka nepodléhala. Rozpis služeb vedl velitel služby (Führer von Dienst), jehož stanoviště se také nacházelo vně tábora. Zodpovídal za vykonávání služby a jemu také strážní při návratu hlásili její průběh.⁸⁸⁾

Toto organizační rozčlenění se stalo pravidlem ve všech koncentračních táborech. Také jeden z velitelů koncentračního tábora v Litoměřicích, Karl Völkner, v poválečné výpovědi zdůrazňoval, že mezi funkcionáři tábora a strážní jednotkou vedla ostrá děličná čára. I když byl velitelem tábora, mohl dávat pokyny strážní jednotce jen při výkonu služby. Völkner potvrdil, že vojáci strážní jednotky nesměli volně vstupovat do tábora.⁸⁹⁾ V Litoměřicích byla strážní jednotka umístěna v budově bývalých kasáren, za oplocením, které oddělovalo jádro tábora s ubídacemi vězňů. Velitelem strážní jednotky byl SS-Oberscharführer Edmund Jo-

hann, rozdělení služeb prováděl Stabsfeldwebel Marx. Jeho přímým podřízeným byl esesák Roller.⁹⁰⁾ Toto rozdělení platilo od června 1944 do března 1945, kdy byla větší část strážní jednotky odvelena do koncentračních táborů na území Německa (Flossenbürg, Dachau) a zúčastnila se jako doprovod pochodů smrti, nebo byli její příslušníci přesunuti na západní frontu. Ostrahu pak vykonávali vojáci SS neněmecké národnosti, podle svědectví vězňů Ukrajinci, Slovinci, Chorváci.⁹¹⁾

Transport vězňů, který byl dočasně ubytován na Malé pevnosti v Terezíně, doprovázel strážní personál z Dachau a menší strážní jednotka asi 30 mužů v uniformách německého letectva.⁹²⁾ Větší skupina 110 strážných přišla do Litoměřic z Lipska v květnu 1944, před příchodem vězňů z Gross-Rosenu (31. 5. 1944). Během června se zvýšil počet strážných téměř na 300. V prvních dnech měsíce bylo z Vidně do Litoměřic přemístěno 80 vojáků 6. strážní roty letectva (6. Luftwaffe Wachenkompanie), 12. června přibýlo dalších 40 strážných z koncentračního tábora v Natzweiluru pod vedením Edmunda Johanna. V červnu byla do Litoměřic přidělena i další skupina 40 strážných z Buchenwaldu. V hlášení velitele konc. tábora Flossenbürg K. H. Frankovi o ostraze pobočných pracovních táborů na území „protektorátu“ z 6. 3. 1945 (před přesunutím jednotky) je uveden celkový stav mužstva: „Wachmannschaft: 1/87/189 Leitmeritz, 0/1/3 Lobositz.“ V hlášení je vyčísleno i zbrojní vybavení: 278 pušek, 38 pistolí, 30 samopalů, 34 kulometů, 210 ručních granátů.⁹³⁾

Vojáci všech těchto skupin byli vyrazeni z jednotek německé armády, především z útvarů „Luftwaffe“. Převádění vojáků, kteří nebyli použitelní na frontě, do strážních jednotek koncentračních táborů bylo v této době běžné. Budoucí strážci se nezískávali jen mezi staršími ročníky a raněnými, ale jak se dá soudit z některých výpovědí,⁹⁴⁾ také mezi vojáky, podřadnými z vojenského i lidského hlediska. V kmenových koncentračních táborech proběhlo zaškolení a potom odcházely malé i větší skupiny do pobočných táborů. Po příchodu do Litoměřic provedl tehdejší velitel tábora von Berg další instruktáž o povinnostech strážní jednotky a pravidlech, která měl každý její příslušník zachovávat. Pravidla byla opět shodná ve všech táborech. Strážní měli vězně nutit k co největším pracovním výkonům slovními výzvami, velitel von Berg doporučil i donucení ranami a bitím. Strážní však neměli v žádném případě sami vykonávat tělesné tresty za závažná provinění proti táborovým předpisům. Ta se měla hlásit velitelskému tábora, které samo mohlo rozhodnout o způsobu potrestání. Jakmile se některý vězeň začal vzdalovat takovým způsobem, že to bylo možné považovat za útek, bylo povinností strážného třikrát opakovat výzvu k zastavení a teprve potom použít střelné zbraně. Ani v porušování těchto pravidel nebyl litoměřický tábor výjimkou.⁹⁵⁾

Členové strážní jednotky doprovázeli vězně na pracoviště a vykonávali službu v táboře. Kolem tábora a pracoviště bylo rozmístěno 42 strážních věží, na kterých se vykonávala šesti- až sedmihodinová denní služba. V noci nebyly věže obsazeny, ale počet strážných v táboře i okolí dolu byl zesílen. Noční službu vykonávalo vždy asi 120 mužů. Členové strážní jednotky měli kromě služby zákaz vstupu do tábora, zvláště pak neměli přihlížet popravám.⁹⁶⁾ Dne 1. září 1944 byla strážní jednotka administrativně převedena k útvarům SS, přičemž někteří její členové nosili části staré uniformy až do konce války. (I tento drobný detail doplňuje obraz tohoto období. Sama představa esesáka, který nemá kompletní uniformu a nosí části jiné uniformy, napovídá mnohé o stavu a organizaci kdysi elitních jednotek.) Disciplína a organizace strážní jednotky zdaleka neodpovídala kladeným požadavkům. Dne 10. a 11. srpna 1944 vykonal státní ministr K. H. Frank na žádost velitelství koncentračního tábora Flossenbürg inspekci ve všech flossenbürgských pracovních komandech na území tzv. Sudet. Ve zprávě o litoměřickém táboře se K. H. Frank jednoznačně negativně vyjádřil o strážní jednotce: „Strážní zčásti leží v trávě a spí, takže vzniká oprávněná domněnka, že význam jejich služby není jednotlivým mužům dostatečně známý. Musí být zavedeny přísné kontroly stráží.“⁹⁷⁾ K. H. Frank zároveň požádal úřad hlavní hospodářské správy (WVHA) o přidělení většího množství zbraní do Litoměřic. Podobně vypovídá o situaci v Litoměřicích další dokument. Dne 13. října 1944 podal náčelník štábu IV. vojenského okruhu v Drážďanech hlášení veliteli SS a policii v Drážďanech o tom, že strážní četa

koncentračního tábora v Litoměřicích „je složena z lidí, kteří již byli ve značné míře trestáni“⁹⁸⁾

Poměr jednotlivých vojáků strážní jednotky k vězňům záležel na osobním založení každého z nich. Velká část těchto vojáků vykonávala strážní službu v koncentračním táboře krátkou dobu, takže jednotlivci často mechanicky nepřežali způsobu jednání strážných koncentračních táborů dřívějších období. Táborové prostředí už zdaleka nebylo dokonalou organizací, v jejímž rámci by bylo nutné se přesně zařadit a přizpůsobit. Bývalí vojáci si už také nemohli neuvědomovat blížící se porážku Německa. Důsledky válečné situace ostatně pociťovali také sami na sobě, neboť nejen pro vězně, ale také pro ně se už nedostávalo vybavení, někdy dokonce ani potrava. Někteří strážci vyhledávali nejrůznější možnosti ke zlepšení svého pohodlí. Tyto pokusy je přiváděly do vzájemných kontaktů s těmi, s kterými přicházeli nejčastěji do styku – s vězni.

Některé skupiny vězňů, především příslušníci privilegované táborové vrstvy, měly i zde vlastní, dobře strážněn majetek, nebo alespoň přístup k táborovému materiálu. Zdá se, že korupce byla v Litoměřicích důležitým pozadím styku vězňů s dozorcí a strážci. Jugoslávští vězňové komanda „Magazin“, které – jak napovídá název – pracovalo ve skladu elektrických součástek, vzpomínají na rozsáhlé výměnné styky s jedním z dozorců. „Obchod“ započal výměnou elektrických kamen za jídlo pro vězně. Další technické součásti a nářadí pak vězňové vozili na vozíku přes tábor do kuchyně SS, a to takovým způsobem, aby budili zdání pracovního komanda, jež plní nějaký úkol. (V čele šel kápo, ostatní za ním jako skupina.) Zpátky pak odváželi jídlo. Tímto způsobem získali vězňové za 200 cigaret také rádio, které potom tajně poslouchali na půdě skladu.⁹⁹⁾

Podobné kontakty s dozorcí měli i jiní vězňové: „Obchodovali jsme spolu asi týden. Ptal jsem se ho, zda by mi mohl opatřit zbraň. Přinesl vojenskou pistolí. – „Musí ale zmizet,“ – zabalili jsme ji do olejového hadříku a uložili do kanálu.“¹⁰⁰⁾

Využívání zkorumpovanosti a liknavosti dozorců bylo taktikou, kterou uplatňovali vězňové téměř všech koncentračních táborů.¹⁰¹⁾ Chaotický stav posledního období (přibližně od podzimu 1944) tento způsob ještě více umožňoval.

Pro udržení násilnické mašinérie bylo nacistické vedení nuceno využívat všemožných rezervních sil, ale zároveň z důvěrného poznání reality koncentračního tábora, které z toho pro nedobrovolné esesáky vyplývalo, vznikalo nebezpečí názorového ovlivnění některých z nich. Byli to jednotlivci, kteří přes deformující dlouhodobý vliv nuceného životního stylu, nadiktovaných postojů a nacistické propagandy, neztratili alespoň některá hodnotová měřítka „normálního“ života. To ovlivňovalo jejich způsob styku s vězni a celkové jednání. Význam každého z nich byl o to větší, oč strašnější byly podmínky života v koncentračním táboře. V paměti bývalých vězňů utkvěly osobnosti některých strážných, které označují jako „dobré“, nebo dokonce jako „výborné“: „Jednou nás také hlídal vídeňský Čech, se kterým jsem se domlouval. Přinášel nám brambory, sám je pro nás upek, meruňky, když nás hlídá. Říkal vždy – „Tak makejte, jdu něco zorganizovat.“¹⁰²⁾

Tyto a podobné příklady nemůžeme ovšem považovat za důkaz, že vztah strážných a vězňů se v litoměřickém táboře podobal idyle a všechno zlé způsobovali výhradně káповé. Dozorcí a strážní ve všech táborech většinou netrestali vězně, jež znali nějakým způsobem z osobního styku, ale titíž dozorcí neváhali použít nekrutějších metod tam, kde vězeň pro ně zůstal číslem, lidskou troskou, kterou pro její ubohost opovrhovali. Stejně četná svědectví hovoří o bití a usmrcování vězňů. Vězňové často platili smrti za pokusy o získání několika brambor z táborového krechtu: „V Litoměřicích jsem viděl jen jednu vraždu vězně... Tento janek v posledních dnech existence tábora před evakuací šel na brambory do krechtu, uviděl to strážný z ukrajinské táborové stráže a zastřelil ho.“¹⁰³⁾ Svědectví o zastřelení u krechtu jsou velmi častá. Citujeme ještě další: „V době svého věznění v koncentračním táboře v Litoměřicích byl jsem očited svědkem zastřelení jednoho vězně. Bylo to někdy v únoru 1945, pamatuji se, že byl ještě sniž a mráz... Pojednou jsem viděl ze vzdálenosti asi 50 m, jak nějaký vězeň jde ke krechtu s brambory, pokleká u krechtu, zřejmě se pokoušel vyhrabat si nějaké brambory. Vtom jsem uslyšel krátkou dávku jako ze samopalů nebo

z kulometu a uviděl jsem, jak vězeň padl na obličej směrem ke krechtu a zůstal tam ležet. Podotýkám, že jsem předtím neslyšel, že by strážný z věže, tzv. Postenkette, který tohoto vězně zastřelil, něco na vězně volal. Tato strážní věž byla od místa, kde byl vězeň zastřelen, minimálně 10 m. Za chvíli nějací vězňové odnášeli tohoto zastřeleného vězně někam do tábora.¹⁰⁴ Stejně rychle a bezohledně jednali strážci ve chvílích leteckého poplachu v posledním období, kdy pohnutkou byl i jejich vlastní strach z náletu a nervozita, vyvolaná častými útoky vězňů.¹⁰⁵

K porušování předpisů strážnými docházelo po celou dobu trvání tábora. Různá provinění trestali strážníci na místě, nařizovali i trest 25 ran.¹⁰⁶ Za závažné provinění považovali trhání trávy nebo ovoce na cestě mezi tábořem a továrnou, dokonce každé vybočení z řady. Takové „přestupky“ považovali někteří z nich za neodpustitelné. Vůbec nejčastější byly jejich zásahy tam, kde se jim práce vězňů zdála pomalá, nebo zastihli-li vězně při odpočinku: „Já sám jsem byl jednou zbit neznámým příslušníkem SS. Bylo to někdy v únoru 1945, kdy jsem se schovával s dalšími vězni na pracovišti za nějakou boudou, poněvadž nám bylo zima. Zde nás našel nějaký příslušník SS, který mi nařídil, abych se ohnul a pak mi dal 10 ran násadou od krumpáče.“¹⁰⁷ V některých případech skončil takový okamžik smrtí vězně: „Byl jsem rovněž svědkem toho, jak esesman zavraždil vězně... Esesman vběhl do štol a zpozoroval tam vězně, který nepracoval.“¹⁰⁸

Celkové hodnocení situace v táboře a intenzity brutálních zákroků strážců podali výstižně sami vězňové: „Vachmani nepřicházeli v zásadě do tábora a při eskortování vězňů se k nim chovali snad méně brutálně než v jiných táborech, ale přesto byly případy, že bili a kopali vězně a dokonce je i stříleli.“¹⁰⁹ Obdobně vypovídá řada vězňů: „Ve srovnání s jinými tábory vládl v táboře v Litoměřicích již organizační chaos a také určité uvolnění disciplíny mezi SS-many a slabší táborová kázeň, což souviselo se situací na frontách. Přesto však docházelo k tomu, že SS-mani nebo i káповé bili a kopali vězně.“¹¹⁰

Uvolněná kázeň a chaotický stav poznamenaly poměry v táboře i v tomto ohledu. Intenzita úmyslného šikanování a trestání se zde zmenšila, ale základní rozdělení a vykonávání moci zůstalo takové, jako ve všech koncentračních táborech. Postoj jednotlivců z řad strážných měl i tady významný vliv na přežití nebo smrt vězňů. I když charakteristiky samotných vězňů mohou budít zdání vágnosti, jsou právě ony přesným vyjádřením celkové úrovně.

g) Káповé

V nových koncentračních táborech – pracovních komandech – byla důsledně zachovávána struktura vězeňského společenství každého tábora tak, jak se během jejich vývoje konstituovala. Šlo zejména o ustanovování vězeňské „samosprávy“, jejíž aparát zastupoval esesmany velitelství v řízení denního „chodu“ tábora a vyřizování úřední agendy, jež s funkcemi esesáků souvisela. Do „samosprávy“ byli v prvních letech existence koncentračních táborů jmenováni výhradně němečtí nepolitické vězňové. Vytvoření samosprávy politických vězňů, tak jak ji známe z Dachau a Buchenwaldu, bylo výsledkem dlouhotrvajícího boje politických vězňů, v němž museli často ustupovat a ztráceli přitom nejen dobyté pozice, ale také své nejschopnější představitele.

Rozčlenění funkcí v táborové „samosprávě“ odpovídalo organizační struktuře velitelství tábora. Jejím nejvyšším představitelem byl „Lagerälteste“, mezi vyšší vězeňské „funkcionáře“ patřili dále písaři jednotlivých oddělení komandatury, kteří vedli základní evidenci vězňů, záznamy o pracovním nasazení, pracovní statistiky, přehledy o umístění vězňů v blocích apod. Z těchto vězňů se vytvářela privilegovaná vrstva, k níž patřili také písaři bloků, zaměstnanci „revírů“, kuchyně a dalších táborových zařízení, a především káповé pracovních skupin. (Zvýhodnění určitých skupin vyvolávalo mezi vězni rozpory – připomeňme jen boje mezi „červenými“ a „zelenými“ o obsazení jednotlivých funkcí –, jež esesmani záměrně podporovali, případně sami vyvolávali.) Tato uměle vytvořená struktura vězeňské „společnosti“ byla automaticky, podle existujících „osvědčených“ vzorů, přenášena do nově vznikajících

cích táborů. Do všech táborových funkcí, od písařů až po kápy u pracovních skupin, byli opět jmenováni převážně nepolitici vězňové a zejména ovšem ti, kteří už nějaké funkce v kmenových táborech zastávali. Podle E. Kogona vězeňské „funkcionáře“ pracovního komanda navrhovala samospráva kmenového tábora a esesácké vedení její návrhy pouze schvalovalo.¹¹¹⁾

Jak proběhl výběr vězeňských funkcionářů pro koncentrační tábor v Litoměřicích, nevíme. Někteří káповé přišli do Litoměřic prvními transporty z Dachau a z Gross-Rosenu, další následujícími transporty. Stali se jimi nepolitici vězňové, „zelení“ a „černí“ (tj. kriminální zločinci a „asociální živly“)¹¹²⁾ s nízkými vězeňskými čísly, která v období do července 1944 označovala jejich evidenční zařazení v Dachau, Majdanku, Osvětimi nebo Gross-Rose-
no. Předchozí dlouhý pobyt ve jmenovaných táborech a činnost ve funkcích kápů je poznamenaly natolik, že už dávno ztratili pocit sounáležitosti s ostatními vězni a v boji o vlastní život neváhali týrat a ubíjet. Po příchodu do Litoměřic sem přenášeli způsoby, které jim už dávno vešly do krve. Tento fakt je zvlášť důležitý pro pochopení poměrů, s nimiž se museli vyrovnávat vězňové litoměřického tábora.

Dne 23. 8. 1944 podala komandatura litoměřického tábora žádost o přidavky jídla pro jedenáct vězeňských funkcionářů.¹¹³⁾ Ve srovnání s dalšími prameny vyplývá, že příložený seznam zahrnoval oficiální „spíčky“ – představitele tzv. samosprávy. U každého jména je uvedena funkce, kterou vězeň zastával. Souhrn funkcí se shoduje s rozčleněním vězeňské samosprávy ve všech táborech: „Lagerälteste I–II, Artzt, Bausteller Capo, Kantineur, Arbeitseinsatzschreiber, Blockälteste I–II“.

V paměti vězňů zůstal nejvyšší představitel samosprávy – Lagerälteste Josef Stegmeier, kterého znali pod jménem „Sepp“. Z tábora odešel ještě v r. 1944, o jeho nástupci však žádný z vězňů nepodává zprávu. Také s konkrétní činností Stegmeiera se vězňové po celou dobu trvání tábora neseťkali, ale v jeho prospěch hovoří celkem kladně charakteristiky jeho osoby: „Mírný, spravedlivý.“¹¹⁴⁾

27. 10. 1944 z Litoměřic odešel i táborový písař Fritz Noss.¹¹⁵⁾ Na místo jednoho z písařů se dostal později jugoslávský vězeň Anton Matko. Kápem stavebních prací byl Paul Bachor. Hans Wagner, označený v dokumentu jako „Lagerälteste II“, byl zároveň veden jako „Blockälteste“ v jedné z táborových budov. Také o nich jsou soudy bývalých vězňů kladné nebo indiferentní. Všechna ostatní jména pro vězně zůstala neznámá.

Jmenování funkcionářů byli jakousi nejvyšší elitou vězeňského společenství, jejíž činnost se pravděpodobně omezovala na podávání zpráv a výkazů směrem nahoru, tj. velitelsví tábora. Do života vězňů přímo nezasahovali. Jejich jmenování ještě před příchodem do tábora jim zaručovalo značný stupeň táborové existenční jistoty a oni neměli proto započítat své postavení upevňovat přímými zásahy vůči vězňům. (Zde se nabízí analogie k činnosti esesáckého vedení tábora, jehož řízení bylo podobným způsobem formální.)

Kromě této prominentní skupiny byla v táboře daleko početnější vrstva „nižších“ vězeňských funkcionářů, jejíž rozsah se stále zvětšoval. Patřili sem písaři v různých administrativních odděleních tábora, personál „revíru“, osobní sluhové dozorců a prominentních vězňů, „štubovní“, „blokovi“ apod. Mnozí z nich byli kápy už v předchozích táborech, další se jimi stávali v Litoměřicích, kde uvolněná organizace poskytovala k získání jistých privilegií možnosti. Příkladem může být kápo Heinz, který byl v Königssteineu řádovým vězňem, ale po příchodu do Litoměřic (23. 2. 1945) se stal během krátké doby kápem.¹¹⁶⁾ Vězňové, kteří měli konexe na významných místech, popř. byli navíc ochotni stát se vykonávajícími články popoháněcích hrozeb a brutálních akcí, měli naději na povýšení do této skupiny. Přestože svědectví o týrání a usmrcení vězňů dozorcí nejsou ani v litoměřickém táboře ojedinělá, celkový způsob života zde určovali káповé. Dozorcí zasahovali příležitostně, víceméně náhodně. Život v táboře i na pracovních probíhal pod stálým dohledem kápů: „Myslím, že celý koncentrák nejvíc ztěžovali káповé. Využívali své pravomoci. To byli skuteční pánové nad životem a smrtí.“¹¹⁷⁾ Poměry v Litoměřicích přirovnával jiný vězeň k situaci v Osvětimi v r. 1942: „Ti funkcionáři z řad vězňů se chovali k jiným vězňům brutálně, bili je a týrali. Vězně ničila velmi těžká práce a bídné stravování. Tento stav je možno srovnat se stavem osvětimského tábora v roce 1942.“¹¹⁸⁾ Tyto přiléhavé charakteristiky, které vystihují jeden z podstatných rysů tábora, potvrzují desítky dalších vězňů. Káповé zůstávali pro vězně v anonymitě: jen ty, jejichž činnost postihovala větší část tábora, rozeznávali vězňové podle přezdívek nebo je nazývali křestními jmény. U některých z nich přeceňovali význam jejich funkce a tak se s označením „Obercapo“ setkáváme vícekrát.

Jugoslávští vězňové tak nazývali Hanse Wagnera, s kterým přicházeli na bloku nejčastěji do styku. Z dalších to byl například Josef Leja, který zabíjel vězně ranami obuškem do hlavy a zúčastnil se poprav. Velmi podobná svědectví se vztahují ke kápovi, kterého oslovovali „Jůzek“. Zde může jít o jednu a touž osobu, jak tomu nasvědčuje i shodná domněnka, že pocházel z Ostravska.¹¹⁹⁾ Všeobecně byl známý kápo s přezdívkou „Bambula“, který byl velitelem táborové policie a prováděl popravu.¹²⁰⁾

Funkcionáře různého zařazení nazývali vězňové v nepřehledném prostředí tábora prostě „kápy“, ale rozlišovali skupinu těch, kteří pracovali v táboře, od vedoucích pracovních skupin. Na ty se negativní hodnocení vždy nevztahovalo.

Počet vězňů v pracovních komandech, zvláště v těch, která se podílela na stavebních pracích, stále vzrůstal. Na tyto práce byli masově posíláni nově přichozí vězňové. Komanda se pak rozdělovala na podskupiny, v jejichž čele stáli další kápoové. Na rozdíl od způsobů obsazování táborových funkcí se zde naskytaly daleko větší možnosti dosáhnout postavení kápa bez „zásluh“, získaných na úkor ostatních spoluvězňů. Mnohdy rozhodovala dokonce kvalifikace a předchozí praxe v daném oboru (zejména u komanda „Elsabe“) nebo jazykové znalosti. Kápo pracovní skupiny odváděl určitý počet vězňů z ranního apelu na pracoviště a kontroloval stav komanda opět po návratu. V zimních měsících 1944/45 se přestaly konat dlouhé večerní apely a kápoové samostatně zodpovídali za návrat celé skupiny. Při ranním apelu kápoové pracovních skupin obdrželi denní přiděl potraviny pro všechny členy své skupiny, který potom v polední přestávce rozdělávali. Záleželo výhradně na nich, jak se přiděly rozdělí. Na pracovišti měli kápoové dohlížet na práci vězňů. Uvnitř dolu (ale i jinde) tak spolu s civilními mistry řídili přímo průběh pracovního dne vězňů, neboť dozorců zde jen procházeli a jejich kontroly byly namátkové. Tito kápoové měli bezprostřední možnost své skupině pobyt na pracovišti co nejvíce ulehčit prodlužováním odpočinkových pauz, spravedlivým rozdělováním práce i stravy a přímými ochrannými zákroky proti dozorcům, takže vězňové skupiny nemuseli žít ve stálém strachu z fyzického ohrožení. Kápoové některých pracovních skupin skutečně dokázali využít svých rozsáhlých pravomocí tak, že se nakonec z komanda vyvinul (ovšem díky spolupráci všech členů skupiny) stmelěný kolektiv, jenž vězňům poskytoval záruky určité bezpečnosti. (To se markantně projevilo zejména u jugoslávských vězňů z komanda „Kiserling“ a „AEG“. Připomínáme na tomto místě znovu i „Baukommando“ – podle kápa polské národnosti zvané též „komando Malika“ –, jehož členové si sami pro sebe postavili oddělené ubikace a v těch pak skrývali nemocné a vyčerpané vězně.)

Je však nutné zdůraznit, že tyto případy byly přece jen ojedinělé a většina svědectví hovoří o tom, že činnost kápů život vězňů podstatně ztěžovala.

Kápoové v Litoměřicích měli výhody všech prominentních vězňů. Odlíšovali se od nich již svým zevnějškem: Kápoové chodili v civilních šatech, s lampasy na kalhotách a na rukávech s páskou „capo“.¹²¹⁾ Jedna část vězeňských funkcionářů a pisařů byla ubytována ve zvláštním bloku, nižší kápoové, „blokovi“ a „štubovi“, si uvnitř vězeňských bloků nechali stavět dřevěné konstrukce a boudy, které je oddělovaly od ubohého okolí. Nejdůležitějšími důsledky výsad „kápů“ byla značná jistota fyzické nedotknutelnosti, ochrana před pracovním vyčerpáním a zabezpečení proti hladu a zimě.

Základní schematické rozdělení vězeňského společenství na skupiny privilegovaných vězňů a masu ostatních platilo ve všech koncentračních táborech, které existovaly, jen jejich konkrétní podoby a tedy také způsoby zákroků a postojů k jednotlivým skupinám vězňů byly rozdílné. Rozhodující bylo, zda se politickým vězňům podařilo obsadit místa v samosprávě nebo nikoli. (Jako dva protiklady lze uvést Buchenwald a Flossenbürg.)

V dosavadní historické literatuře se zatím objevilo jen málo prací, jež se samosprávou a sociálními rozdíly mezi vězni zabývají. Autorem jedné z nich je německý historik a sociolog H. G. Adler.¹²²⁾ H. G. Adler rozlišuje na základě kritérií osobní moci a sociálního postavení tři vrstvy vězňů koncentračních táborů: 1. Horní vládnoucí vrstva, kam patřil „Lagerälteste“, pisaři velitelství tábora, kápoové ve skladech, holiči, někteří funkcionáři s označením „Blockälteste“. 2. Střední vrstva, jež se skládala z předáků v dílnách, „štubových“ a dalších pisařů a kápů. 3. Třetí vrstvu tvořili zbývající vězňové. Sociální rozdíly mezi příslušníkem vládnoucí vrstvy a řadovým vězňem přesahovaly podle Adlera jakoukoli relaci civilního života.

Z velmi stručných náznaků ve výpovědích bývalých vězňů z Litoměřic lze rekonstruovat hierarchické stupně uvnitř táborové prominenní vrstvy. Přestože zde bylo zachováno rozčlenění jednotlivých funkcí nejvyšší vrstvy, označili jsme celek jako tzv. samosprávu, protože činnost jejich představitelů tomuto pojmu neodpovídala. Hlavní evidence vězňů litoměřického tábora byla vedena ve Flossenbürgu, zde se vedla pouze vnitřní evidence pro denní potřeby velitelství tábora. (Sčítání vězňů při apelech.) V pozdějším období neprobíhal už ani odsun nemocných vězňů do jiného tábora podle kartotéční evidence. V zimních měsících r. 1945 (pravděpodobně dva březnové transporty do Bergen-Belsenu) vybírali kápové vězně na transport náhodně z „revíru“.¹²³⁾ Rozdělování vězňů do pracovních komand prováděli ve všech kmenových táborech vězňové příslušné táborové kanceláře (Arbeitsdienstschreiber).¹²⁴⁾ V litoměřicích prováděli zařazování na práce od samého počátku neorganizovaně členové „řídícího štábu“ a mistři. Zařazení do lepšího komanda, pracujícího např. uvnitř tábora, záviselo většinou výhradně na příslušném kápovi. Vězeň s ním musel navázat dobrý osobní kontakt nebo získat jiného důležitějšího člena skupiny. Zaměnit vězně v pracovních komandech nebylo zde už věcí úřadujících vězňů, ale byla to záležitost kápů, mistrů, popř. technických odborníků firem a „řídícího štábu“.

Ani v tomto směru nebyl litoměřický tábor výjimkou. V pracovních táborech se ve vzhledně formě projevoval typický rys koncentračních táborů v druhé polovině války – zesílená moc a úloha kápů.¹²⁵⁾ Nedostatek a neschopnost strážního personálu, který rád přenechával kontrolu a další povinnosti vězňům, a posléze také narůstající chaos umožňovaly nižším vězeňským funkcionářům v běžném denním životě o osudu vězňů samostatně rozhodovat.

h) Poznámky k psychologii vězňů litoměřického tábora

Příchod do kteréhokoliv koncentračního tábora byl pro vězně, který prošel zpravidla některou kázníci nebo věznicí a v každém případě prožil výslechy gestapa, dalším radikálním zlomem, v němž byl již v prvních okamžicích zaktivizován jeho pocit strachu ze ztráty života. K prvním zážitkům vězňů patřilo mnohahodinové vyřizování formalit a bití dozorců i kápů, které je doprovázelo. Po počátečním šoku¹²⁶⁾ během přijímací procedury, jehož důsledkem je zastrášení účinek byl součástí taktiky esesáckého vedení tábora, nastal pro většinu vězňů „normální“ život v koncentračním táboře. Měl v různých táborech rozdílnou podobu, která byla dána typem tábora, jeho polohou, způsobem pracovního nasazení, vlastnostmi dozorců atd. Během několika týdnů si vězňové uvědomili nejen maximální nejistotu vlastní existence (to poznali již na samém počátku), ale také zákonitosti nového života. Nepřetržitý psychický a fyzický tlak a brutální metody dozorců byly úmyslnými prostředky degradace lidských bytostí na živočišné tvory. Vězňové po celé roky žili v těžkém deprivacním stavu, zapříčiněném nedostatkem nezákladnějších potřeb, jídla a spánku, i nedostatkem soukromí, jistoty, pocitu lidské důstojnosti.

Psychologie, jež se zabývá změnami psychické struktury člověka, zatíženého zvláště náročnými nebo nepřekonatelnými těžkostmi a překážkami nějaké životní situace, rozeznává několik druhů psychické deprivace: fyzická deprivace (hladovění a polohladovění), senzorická deprivace (nedostatek podnětů), vývojová deprivace (chudost podnětů během vývoje v dětství), deprivace potřeby bezpečí, sociální deprivace (izolovanost od lidských skupin) a komplexní deprivace, jež zahrnuje všechny ostatní. Stav komplexní deprivace bývá demonstrován na příkladu životní situace vězňů a válečných zajatců v 2. světové válce: „Výraznou situací komplexní existenční deprivace představuje situace v zajetí, v níž je ukájení všech nezákladnějších potřeb obvykle omezeno na minimum animální bytosti.“¹²⁷⁾

Ztráta veškeré perspektivy, podlehnutí beznaději a stav komplexní deprivace přinášely v prostředí koncentračních táborů jediný následek: smrt. Desítky vězňů vypovídají o tom, že ti, kteří rezignovali a stali se lhostejnými, umírali velice záhy, ať už pod holemi dozorců nebo na následky nemoci. Značná část vězňů však přežila, přestože psychická deprivace musela být subjektivním prožitkem každého z nich. Lidé byli vytrženi z normálního života, byli nuceni přijmout nejnížší formu existence na okraji uhájení vlastního života. Zápas o možnost prostého přežití vedl v některých případech k bezohlednému prosazování vlastní

osoby, což v této souvislosti znamenalo zahubení někoho jiného (kápové, blokovi). Naprostá většina vězňů však nezvolila tento způsob záchrany. Zařazení do vězeňského kolektivu, jenž tvořili už například vězňové jednoho baráku, překonávalo izolaci jedinců. V rámci vnučených podmínek, přes regresivní charakter stále působící psychické zátěže, vytvářeli si vězňové vlastní řád vzájemného spoluzítí, který byl v této situaci, přes bezohlednost, s jakou byl prosazován, projevem a garantem základních morálních hodnot. (Způsoby krutých trestů, které si za různá provinění vězňové sami stanovili, nechápeme jako výraz pouhého převzetí nacistických postupů či přizpůsobení vnučené úrovni prostředí. Domníváme se, že byly projevem samovolně vznikající společenské kontroly, jež v době vzniku koncentračních táborů naprosto neexistovala. Její tvrdá pravidla byla podmíněna obsahem, který vymezovala: nebylo to nic menšího než boj o holý život.)

Život v koncentračních táborech měl i svou všední podobu. Budiček, ranní a večerní apely, rozdávání stravy, práce, měly svůj pravidelný rytmus, v jehož mechanismu bylo možné nalézt zlomek jakési jistoty. „Lidová moudrost, že si člověk zvykne i na šibenici, znamená: člověk si vytváří i v nejnežvyklejším, nejméně přirozeném a lidském prostředí rytmus života, také koncentrační tábory mají svou každodennost, a dokonce odsouzený na smrt má svou každodennost.“¹²⁸⁾ Pojmu každodennosti je v určitém smyslu blízký pojem obeznamenosti. Neméně opakovací děje jsou důvěrně známé, stejně jako prostředí, ve kterém se odehrávají. Vězňové určité skupiny – např. jednoho pracovního komanda – se mezi sebou vzájemně poznávali, poznávali kápy, dozorce a jejich vlastnosti. Dovedli odhadnout, odkud může přijít nebezpečí, a po jisté době nacházeli formy, jak mu čelit. Prostředky byly různé podle okolností.

Tato situace se v koncentračním táboře v Litoměřicích nevytvořila. V prvních měsících existence tábora vzniklo několik stabilních komand, velká většina vězňů však žila a pracovala v subjektivní izolaci. Neexistoval ani pravidelný rytmus každodenního života: „Když jsem tam přišel, vůbec jsem neměl zájem o život. Byli jsme hladoví a zmrzlí. Na bloku jsem nikoho neznal.“¹²⁹⁾ Další svědectví jsou obdobná: „Nikdo neměl svou vlastní postel, kam si kdo lehl, tam ležel.“¹³⁰⁾ – „V Gross-Rosenu byl pořádek, každý měl svůj kavalce, židli, denní řád, svůj domov. (Podtrhla M. T.) V Litoměřicích jsem neměl vůbec nic.“¹³¹⁾ Převážná většina vězňů neměla ani jistotu stálého pracovního komanda. Ze „systému“ sestavování pracovních komand během ranního apelu vyplývalo, že vězňové stále střídali různé pracovní okruhy. Rychlé střídání pracovního prostředí (a tím také dozorce a kápa) nedovolovalo vězňům seznámit se blíže se svým okolím. Jen zřídka docházelo k navazování užších kontaktů mezi vězni, kteří se před příchodem do Litoměřic neznali. V koncentračním táboře to znamenalo, že vězeň prožíval vždy nové napětí, vždy musel být ve střehu a připraven na projevy neznámého nebezpečí. Ve stavu naprosté fyzické vyčerpanosti si to vše jasně neuvědomoval, doprovázel ho však stálý pocit zvýšeného strachu a stupňované nejistoty. Zůstával osamělý, ztracený, bez informací, jež by mu pomohly. Celé prostředí tohoto tábora zůstávalo pro něj cizí a hrůznější než např. život v předešlém táboře, kde možnost přežití byla často objektivně menší (Osvětim, Majdanek): „Zatímco tábor v Osvětimi byl zorganizovaný, byl v táboře u Litoměřic organizační chaos, kterým vězňové trpěli ještě dodatečně.“¹³²⁾ Tato skutečnost se odráží zvláště výrazně v poválečných vzpomínkách bývalých vězňů. Pamětníci popisují svůj pobyt v předešlých koncentračních táborech, mohou vypovídat o kontaktech s ostatními vězni, o pracovních úsecích, které vystřídal, jmenují konkrétní jména, místa a události. Pobyt v Litoměřicích zanechal pouze trvalý pocit odporu a hrůzy, mlhavé vzpomínky na nečistotu a vlastní vyčerpání. Zafixovány zůstaly především pocity a dojmy. Mnozí z nich nerozoznali po celou dobu svého pobytu hlavní nebezpečí, kterým zde byli ohroženi. Polští vězňové, kteří byli deportováni z Osvětimi, odmítali i při vážných onemocněních a úrazech vstoupit do táborové nemocnice, protože se obávali selekce a násilného usmrcení. Naopak si často neuvědomili vážné nebezpečí, které vyplývalo z katastrofálních hygienických podmínek. Obavy před selekcí a likvidací praceneschopných vězňů jsou charakteristické pro vězně polské národnosti, ať již do Litoměřic přijeli z Majdanku, Osvětimi či Gross-Rosenu: „Podotýkám, že když jsem byl v nemocnici jako nemocný, zatajoval jsem

svou chorobu (tyfus) . . . Činil jsem tak z obavy, abych nebyl eventuálně poslán do plynu."¹³³⁾ „Nevím, zda byla v táborové nemocnici prováděna selekce nemocných, kteří byli určeni na smrt, ale vzpomínám si, že jednoho dne, když jsem byl již z tyfového oddělení jako rekonvalescent přeložen zpátky do prvního patra (na plicní choroby), přišel ke mně můj známý vězeň Alexander Kobryň, který mi při rozloučení řekl, že byl vybrán do plynu spolu s jinými nemocnými."¹³⁴⁾ (Jednalo se pravděpodobně o transport práce schopných vězňů do jiného tábora.)

V litoměřickém táboře se nevytvořila taková vězeňská samospráva, která by jakýmkoli způsobem ovlivňovala podmínky v táboře. Pomoc se projevovala ve formě individuálních akcí. Jednotlivci usilovali o získání lepších podmínek přecházením do různých pracovních komand a zase to byli jednotlivci, kteří pomáhali svým osobním známým. Někteří „funkcionáři“ uplatňovali své privilegované postavení opět v ojedinelých aktech pomoci, někteří jen rozmnožovali počet brutálních trýznitelů.

Na podzim 1944 se stal jugoslávský vězeň Anton Matko jedním z táborových pisarů. V kanceláři, kde pracoval, se vedla evidence vězňů tábora a podle Matkova svědectví využívali zde úřadující vězňové příležitosti k záměnam údajů, jestliže někomu hrozilo vážné nebezpečí. Falsováním evidence se snažili mimo jiné kryt židovské vězně. (Je to jeden z mála náznaků, že i v tomto pracovním táboře byli židovští vězňové pronásledováni.) Tato činnost nebyla nikdy odhalena, neboť kontrolu podle písemné evidence vedení tábora při apelu nikdy neprovedlo. Vězňové v záznamech a hlášeních velitelství už nefigurovali jako čísla, nýbrž jen ve formě určitých součtů, množství. Stačilo, když souhlasil celkový stav.

Takové osamocení jednotlivců by v předchozích stádiích vývoje kmenových koncentračních táborů – za soustředění nejrůznějších prostředků decimace ze strany dozorcího personálu i kápů – vedlo ke katastrofálním následkům. „Stačilo několik hodin pobytu v táboře, aby si člověk uvědomil, že jako jedinec neznamená v takovém konglomerátu nelidskosti, hrůz a zločinů vůbec nic a že naděje na vyvážnutí prakticky neexistuje. Výhodisko bylo jediné – opřít se o kolektiv a společně se bránit.“¹³⁵⁾ Soudržnost vězňů zeslabovala účinky ubíjejících faktorů. Starší vězňové upozorňovali nově příchozí na konkrétní nebezpečí, které hrozilo u jednotlivých dozorců, usměrňovali chování nezkušených, vězňové si vypomáhali s jídlem. To byly nejběžnější, samovolně vznikající způsoby vězeňské sebeochrany.

V litoměřickém táboře většinou zmizely i takové projevy solidární pomoci. Množství jídla, které vězňové v roce 1945 dostávali, bylo už tak minimální, že rezignace na vlastní přiděl nebo jeho část byla za normálních okolností projevem nezájmu o vlastní život. V přeplněných obrovských blocích vězňové většinou neznali ani své nejbližší okolí. Materiální pomoc, s níž vězeň poskytoval v každém kousku chleba i část své životní energie, a můžeme bez nadsázky říci, že v posledním období se tak vzdával kousku své naděje na přežití, se projevovala zejména tam, kde už dříve existovalo silné individuální pouto. Vězňové, kteří sem přicházeli z Majdanku, Osvětimi nebo Gross-Rosenu, udržovali kontakty se svými bývalými známými. Vzájemná pomoc se uskutečňovala formou zajištění míst v některých komandech, v kancelářích, v kuchyni nebo v řemeslnických dílnách. Vytvářely se skupiny sovětských, polských a jugoslávských vězňů, jejichž skutečná solidarita se projevovala v uzavřených okruzích.

Vzájemná spolupráce uvnitř skupin, které se vytvořily v jinak chaotických poměrech tábora, naopak usnadňovala právě v Litoměřicích ilegální získání a uchování i tak „nápadných“ předmětů, jako byla rádia. V táboře neukrývalo rádio pouze komando „Magazin“, ale podařilo se to nejméně ještě jedné skupině vězňů.¹³⁶⁾

Kruté podmínky a stálý stav naprostého vyčerpání a vyhladovění měly svůj odraz v maximálně vystupňovaném sebezáchovném úsilí, které v taktu vyhrocených podmínkách zvyšovalo izolovanost každého vězně či skupiny. Krádeže jídla i oděvu mezi spoluvězni, kteří se navzájem dobře neznali, nebyly zde výjimečným zjevem. Téměř každému vězni bylo něco ukradeno: „Já jsem schovával jídlo pod hlavou, ale stejně mně na to přišli, někdo mně rozřízl batoh a všechno vybral.“¹³⁷⁾ – „Jednou jsem dostal balík. Esesáci mně ho vykradli, dali mně jen věku chleba. Jak jsem s chlebem šel přes dvůr, hned za mnou ostatní vězňové utíkali a trhali mně z něho, skoro nic mi nezůstalo.“¹³⁸⁾ Nepsané, ale tvrdě vyžadované

normy vězeňského spoluzití, jejichž porušení se v jiných koncentračních táborech trestalo nejkřutějšími způsoby, v tomto táboře neexistovaly. Krádeže zůstávaly bez trestů, anebo je nanejvýš trestali sami dozorcí a kápoové. Tento trestný akt byl náhodný a v podstatě pouze krutý. Nebyl to už projev nároků na vysoký stupeň sebeovládání každého jedince, jak tomu bylo tehdy, když trestajícím byl kolektiv.

Samotný fakt značného množství krádeží nechápeme jako důvod k simplifikujícímu odsouzení vězňů, kteří v táboře museli žít. **Byl to adekvátní odraz životních podmínek v litoměřickém táboře.** Ke krádežím v takovém rozsahu docházelo v každém koncentračním táboře, kde byly podmínky obdobné nebo ještě katastrofálnější: „Lidé, ploužící se jako mátohy hladem a nevyspáním, ztratili zájem o všechno kromě jídla a spaní. Nedostatek jídla vedl ke zlodějství.“¹³⁹⁾ Stavební podoba tábora a stálé změny v obsazení ubikací (transporty do Litoměřic a z Litoměřic, přecházení do jiných bloků nebo na „revír“ a nakonec příjezdy evakuačních transportů) znemožňovaly spolupráci mezi většími skupinami. K podobným situacím docházelo v některých fázích vývoje i v kmenových táborech, jestliže se teror vystupňoval a zároveň se zhoršily životní podmínky: „Velký hlad, který ničí člověka fyzicky i duševně a který v každém ubíjí zájem o svět, způsobil, že se rozpadla protifašistická fronta na drobné, málo živné skupinky a práce na tomto poli visí na vlásku.“¹⁴⁰⁾

Všichni vězňové tábora snášeli stupňující se strasti v naději, že jejich osvobození se neodvratně blíží. Toto vědomí vyvolávalo u velké většiny přirozené úsilí dočkat se a přežít, na druhé straně však také stoupal počet těch, kteří volili riziko útěku. Značnou hmotnou a psychickou podporu znamenala pro vězně spolupráce s českými civilními dělníky, ať už to byli „totálně nasazení“, kteří měli větší volnost styku s domovem, nebo lidé z okolí Litoměřic.

Naše konstatování nemají a v žádném případě ani nemohou být východiskem pro jakékoliv hodnotící soudy, jež by mohly vyznít v neprospěch vězňů litoměřického tábora. Byli zde soustředěni vězňové mnoha národností: vedle politických vězňů zde žilo velké množství „zelených“, kteří prošli „školami“ nejrůznějších táborů. Během tohoto nuceného spoluzití v omezeném prostoru za ostatními dráty se zde vytvořilo, podobně jako v jiných koncentračních táborech, vnitřně velmi diferencované společenství, pro jehož posouzení se dosud nepodařilo stanovit obecně platná kritéria.

Z Á V Ě R

Naše práce má být příspěvkem k dějinám koncentračního tábora v Litoměřicích, v němž jsme vycházeli ze základních poznatků o formě existence tábora a pokusili jsme se o částečné vymezení místa, které zaujal v systému nově vznikajících „pracovních komand“. Naším cílem nebylo chronologické sledování historie tábora od jeho vzniku až po likvidaci, ani vyčerpávající zpracování všech tématických okruhů, jež takové pojetí předpokládá. V úvodní části jsme sledovali historické podmínky vzniku „pracovních komand“, která byla vedena jako pobočky kmenových táborů. Snažili jsme se o postížení obecné tendence vývoje koncentračních táborů od roku 1942 a zaměřili jsme svou pozornost především na příčiny změny jejich funkce (přeměny v arsenál pracovních sil) a s ní související diferenciaci postojů hlavních představitelů nacistického vedení k některým skupinám vězňů. Jsme si vědomi toho, že ve snaze o zestručnění této úvodní části jsme se dopustili mnohých zjednodušení a nevyhnuli jsme se teozitosti. Koncentrační tábor v Litoměřicích jsme pojali jako příklad pracovního komanda.

Jak jsme uvedli, staly se katastrofální životní podmínky ve většině pracovních komand určujícím faktorem, jenž vedle pracovního nasazení ovlivňoval podstatně život vězňů a v posledních měsících představoval jejich nejmáňší ohrožení. Pokusili jsme se proto rekonstruovat co nejpřesněji stavební podobu tábora i vnitřní zařízení bloků, učinit si představu

o množství a kvalitě stravy a uvedli jsme některé psychicky podmíněné reakce vězňů na prostředí tohoto tábora. Autoři dosavadních rozsahově nevelkých prací, zabývajících se „Richardem“, řadili vedle sebe své poznatky o podzemní továrně i koncentračním táboře a znamenávali pouze některá fakta, kterými vlastně existenci tábora teprve objevovali. Museli jsme proto postupovat od základních rekonstrukcí nejjednodušších jevů, ať již šlo o podobu tábora, stravu, „revír“ nebo strukturu a činnost vedení tábora, ale uvnitř tematicky členěných kapitol jsme akceptovali ty okolnosti, jež naznačují vnitřní vývoj tábora. Fakticita, vymezující obsah stati, na některých místech ovlivnila výběr vyjadřovacích prostředků, neboť jsme při navozování co nejpřesnější představy o táboře museli přistoupit k podrobnějším popisům. Naše pojetí nám také nedovolilo zahrnout všechny tematické okruhy, které se vyhraňují při sledování historie koncentračních táborů. Nevěnovali jsme např. pozornost všem transportům, jimiž byli do Litoměřic dopravováni vězňové z nejrůznějších táborů, ani transportům práce schopných vězňů vypravovaných zase z Litoměřic. Stejně tak jsme ponechali stranou okamžik likvidace tábora, přestože řešení, které bylo v tomto případě zvoleno (rozpuštění), bylo ojedinělé a zasluhuje si pozornost. Tak bychom mohli jmenovat i další fakta, patřící neodlučně k dějinám tohoto tábora, jež však by právě pro svůj výrazně lokální význam přesahovala námi zvolenou koncepci.

Nejdůležitějšími, a často jedinými prameny, z nichž jsme mohli vycházet, byly vzpomínky bývalých vězňů a civilních dělníků. Jejich subjektivní charakter určil metodu naší práce, spočívající v detailní konfrontaci desítek výpovědí. Z některých výpovědí jsme k jednotlivým tématům citovali vybrané pasáže, jež jsme považovali za charakteristické a které se v obměněných podobách objevují v řadě dalších svědectví. Téměř všechny tyto „vzpomínky“ byly zapsány po značném časovém odstupu, takže s výjimkou záznamu některých událostí, které byly doprovázeny silnými osobními prožitky pamětníka, se zpravidla shodují v líčení všeobecné úrovně života v táboře. Největším problémem, jenž vyplynul z použití vzpomínek pamětníků jako téměř jediných pramenů, bylo chronologické řazení fakt a dějů, které zůstává často nadále jen přibližné. Subjektivnost a někdy také nepřesnost výpovědí (časový odstup se projevuje i v tom, že pamětníci reprodukují tvrzení, která si sami dodatečně přečetli nebo dozvěděli od bývalých spoluvězňů) si vyžadovala vždy nové srovnávání a kritické ověřování, takže k vyjádření některých soudů, ale také ke zdánlivě jednoduchým popisům jsme mohli přistoupit teprve po pečlivé konfrontaci všech zachycených vzpomínek.

Považujeme za možné, že souhrn podrobných svědectví dalších bývalých vězňů, a především eventuální objev dosud neznámých pramenů úřední provenience, v budoucnosti dokáže, že jsme se v mnohých otázkách zmýlili a nevolili jsme pro daná fakta správný způsob výkladu. Nechceme a ani nemůžeme v tomto stadiu poznání historické skutečnosti vytvářet resumující závěry a naši stať chápeme jako jakýsi „nástin“ historie tábora.

ODKAZY

- 1) Pozdější články M. Křížkové v *Průboji a Hlasu* revoluce opravují původně nepřesné údaje o prvních dvou transportech a datují jejich příjezdy na Malou pevnost a do Litoměřic přesně. *Průboj*, 14. 3. 1969, *Hlas* revoluce, 23. 5. 1969
- 2) G. Reitlinger: *Die Endlösung, Hitlers Versuch der Ausrottung der Juden Europas 1939–1945*, Colloquium Verlag Berlin, 1961, 4. vydání, s. 149–161;
- 3) M. Moulis: *Neviditelná fronta*, Praha, Naše vojsko – SPB, 1970, s. 132
K. Littloch: *Mauthausen, koncentrační láger smrti*, Praha 1945, s. 102 a násl.
M. Vitek: *Mauthausen 1942 – Dachau 1945*, Brno 1946
- 4) M. Broszat: *Nationalsozialistische Konzentrationslager 1938–1945, Anatomie des SS-Staates*, Deutscher Taschenbuch-Verlag, München 1967, Band II, s. 109
J. Houser: *Nucená práce a okupantské právo, Právněhistorické studie*, roč. 13, 1967, s. 177–180. Autor

- označuje zahájení války se Sovětským svazem za předěl v systému nucené práce českých dělníků. V r. 1942 byl systém pracovního nasazení českých dělníků v „říši“ definitivně právně kodifikován.
- 5) M. Broszat, cit. d. s. 109
 - 6) M. Broszat, cit. d. s. 124; SS v akci. Dokumenty o zločinech SS, Praha, Naše vojsko, 1960, s. 457–459; M. Moulis, cit. d. s. 190–192
 - 7) M. Broszat, cit. d. s. 125
 - 8) SS v akci, s. 202
 - 9) M. Broszat, cit. d. s. 126. Nařízení inspektora koncentračních táborů Gluckse z 20. 1. 1943
 - 10) M. Broszat, cit. d. s. 129
 - 11) SS v akci, s. 460
 - 12) M. Broszat, cit. d. s. 116
 - 13) M. Broszat, cit. d. s. 110
 - 14) Z. Konečný: Pracovní nasazení válečných zajatců a obyvatel Evropy v ČSR (1939–1945), Universita J. E. Purkyně, Brno 1967, s. 15
 - 15) J. Houser, cit. d. s. 157: „Za nucenou práci je nutno pokládat onu společenskou práci, kterou pracující vykonává nikoliv ze svého dobrovolného rozhodnutí, nýbrž pod mimoekonomickým nátlakem, který může mít různou povahu.“ Autor dále pak rozlišuje práci otrockou, která je založena na vlastnickém vztahu (vězňové), a práci neotrockou, kde je pracovní poměr přísně regulován (totální nasazení).
 - 16) SS v akci, s. 459; výňatek záznamu o poradě u Hitlera ve dnech 3.–5. 6. 1944
 - 17) Z. Konečný, cit. d. s. 20–21
 - 18) E. Kogon: Das SS-Staat. Das System der deutschen Konzentrationslager, Europäische Verlagsanstalt Frankfurt am Main, 1965; mapová příloha – plán KT Buchenwald
J. Ullrich: 6 let za ostatním drátem, Plzeň, Volnost, 1945, s. 46
 - 19) E. Kogon, cit. d. s. 269
 - 20) M. Broszat, cit. d. s. 231
 - 21) SS v akci, s. 485 a násl.
 - 22) Zbrojní komanda (Rüstungskommandos), původně vojenské střední instance, byla na jaře 1942 v rámci reorganizace řízení válečného hospodářství včleněna do ministerstva zbrojení (Ministerium für Bewaffung und Munition). Zůstala však dále součástí armády, takže jejich velitelé podrželi právo k příkazům jako důstojníci. Tím, že se stala vnějšími instancemi ministerstva, rozšířila se jejich oprávnění vzhledem k samosprávným hospodářským organizacím. – W. Bleyer: Totaler Krieg und totale Monopolmacht, Zeitschrift f. Geschichtswissenschaft, roč. XIV, č. 7, 1966, s. 905–906
 - 23) M. Broszat, cit. d. s. 195, 215
 - 24) E. Kogon, cit. d. s. 271. Jako příklad se zde uvádí SS-Hauptsturmführer Schenke, který byl v Buchenwaldu velitelem hudebníků.
 - 25) Archiv Památníku Terezín, sb. mikrosnímků, prac. č. 35; dopis ing. Kammlera K. H. Frankovi z 24. 10. 1944
 - 26) M. Broszat, cit. d. s. 113
APT, sb. mikrosnímků, nezařazeno
 - 27) M. Broszat, cit. d. s. 116
 - 28) M. Broszat, cit. d. s. 114
 - 29) M. Broszat, cit. d. s. 231–232
 - 30) M. Broszat, cit. d. s. 119
 - 31) 4 RM za pracovní den pomocného dělníka, 5–8 RM za denní práci odborníků
M. Broszat, cit. d. s. 119; E. Kogon, cit. d. s. 273
 - 32) E. Kogon, cit. d. s. 276. Autorovu poznámku, která přece jen poněkud rozvíjí toto obecné tvrzení, považujeme za významnou: „...těžkosti ve všech oblastech, **pokud nepřekročily jistou míru...**“ (podtrhla M. T.)
 - 33) APT, sbírka vzpomínek, inv. č. 466, záznam rozhovoru s V. Všianským
 - 34) E. Kogon, cit. d. s. 277
 - 35) APT, sb. vzpom., inv. č. 488, záznam rozhovoru s B. Vyšatou, inv. č. 494, záznam rozhovoru s V. Petrem, opis protokolů s bývalým polským vězněm J. Dudkem
 - 36) Lord Russel z Liverpoolu: Pod bičem hákového kříže, Naše vojsko – SPB, Praha 1957, s. 130. Kniha byla napsána v roce 1954 a vycházela z výsledků poválečných soudů. Nese proto zřetelné stopy dobového hodnocení odhalených zločinů. Autor v jednotlivých kapitolách popisuje a dokládá různé druhy zločinů, kterých se nacisté dopouštěli (vraždění válečných zajatců, vyhlazovací tábory, nucená práce). Uvedený příklad má ilustrovat nelidské podmínky při otrocké práci vězňů v pobočných táborech.
 - 37) E. Kogon, cit. d. s. 275
 - 38) J. Křivský, M. Křížková, cit. d. s. 10, 26
M. Křížková: Počátky budování Richardu, Průboj, 14. 3. 1969
APT, sb. vzpom., vzpomínky I. Ludy z roku 1960, L. Podpace z r. 1960, A. Matka z r. 1960, J. Klemenčiče z r. 1960
 - 39) APT, f. Richard, fotokopie autentického plánu tábora
 - 40) APT, sb. vzpom., inv. č. 175 (vzpomínka sovět. vězně V. P. Dětkareva), inv. č. 454 (záznam vzpomínkového rozhovoru s F. Babákem)
 - 41) APT, sb. vzpom., inv. č. 487, záznam rozhovoru s K. Trtilkem

- 42) APT, sb. mikros., výpověď býv. politického vězně E. Debického z 6. 3. 1968
- 43) APT, sb. vzpom., opis protokolu s vězněm J. Dudkem
- 44) APT, sb. vzpom., inv. č. 201, záznam rozhovoru s J. Pleskotem
- 45) APT, sb. vzpom., nezařazeno, záznam rozhovoru s V. Šálou ze 17. 10. 1971
- 46) H. Walleitner: Zebra. Ein Tatsachenbericht aus dem Konzentrationslager Flossenbürg, Bad Ischl, rok vydání neuveden, s. 23
- 47) APT, sb. vzpom., inv. č. 487, záznam rozhovoru s K. Trtlíkem
- 48) APT, sb. vzpom., opis protokolu s A. Golebiovským
- 49) Státní archiv Litoměřice, f. Horní úřad Teplice, k. 19
- 50) Tamtéž
- 51) Tamtéž
- 52) APT, sb. vzpom., inv. č. 332, záznam rozhovoru s V. Heisslerem
- 53) M. Broszat, cit. d. s. 114
- 54) Státní ústřední archiv, f. KT OVS, k. 26; Seznam odborníků, kteří přišli transportem z Osvětími 17. 9. 1944 obsahuje 180 jmen. Podobně seznam hutních dělníků v transportu z Dachau 6. 1. 1945 a seznam inženýrů z 6. 10. 1944, který zahrnuje 105 jmen.
- 55) Srov. část I, pozn. č. 56
- 56) APT, sb. vzpom., inv. č. 453, záznam rozhovoru s F. Heřmánkem
- 57) APT, sb. vzpom., inv. č. 468, záznam rozhovoru s dr. M. Rieglem
- 58) APT, sb. vzpom., inv. č. 230, vzpomínka S. Ziemolzyzského
- 59) APT, sb. vzpom., vzpomínky býv. jugosláv. vězňů J. Paherníka z r. 1960, J. Dremelje z r. 1960, F. Orlova z r. 1960 a E. Glužiče z r. 1960
- 60) I. Dolgij přijel s prvním transportem 25. 3. 1944 a je uveden v přehledu táborových funkcionářů, které v srpnu 1944 sestavilo velitelství tábora. Zemřel 25. 3. 1945 v táborovém revíru.
SÚA, KT OVS, k. 26
APT, sb. vzpom., vzpomínky jugosl. vězňů
- 61) APT, sb. vzpom., vzpomínky býv. jugoslávských vězňů dr. K. Benuliče z r. 1960, A. Matka z r. 1960, C. Cvara z r. 1960; opis protokolu s polským vězněm J. Stasinskim
- 62) APT, sb. vzpom., inv. č. 289, záznam rozhovoru s R. Tůmou; inv. č. 231, vzpomínka K. Wryczy
- 63) APT, sb. vzpom., inv. č. 454 (záznam rozhovoru s F. Babákem), inv. č. 183, záznam rozhovoru s J. Zemanem, inv. č. 231 (K. Wryczy), inv. č. 290 (J. Vymětalík), opis protokolu s R. Niewiarowiczem, J. Korzem
- 64) APT, sb. vzpom., inv. č. 352, záznam rozhovoru s B. Lukešem
- 65) APT, sb. vzpom., inv. č. 231, vzpomínka býv. pol. vězně K. Wryczy
- 66) APT, sb., mikros., nezařazeno
- 67) StA Litoměřice, MLS Lsp 963/46
- 68) O vedení nového tábora rozhodovala pravděpodobně hlavní hospodářská správa. Přesný postup není v literatuře, kterou jsme měli k dispozici, zachycen.
- 69) M. Broszat, cit. d. s. 58, E. Kogon, cit. d. s. 60–68; Jestliže chceme v českém překladu vyloučit nespisovný výraz komandant, používaný dosud jen v rámci slangu konc. táborů, vzniká problém rozlišení funkce Lagerkommandant a Lagerführer. Zvolili jsme podoby velitel tábora (Lagerkommandant) a vedoucí tábora (Lagerführer).
- 70) J. Křivský, M. Křížková, cit. d. s. 12; J. Čmuchař, c. d. s. 130–131; protokol ing. Knie
- 71) APT, sb. vzpom., opis protokolu s L. Mackiewiczem, podobně též protokol dr. ing. Swiczowského
- 72) APT, sb. mikros., nezařazeno
- 73) APT, sb. vzpom., opis protokolu s M. Siweckim
- 74) StA Litoměřice, MLS Lsp 426/47
- 75) SÚA, KT OVS, k. 26, Transportliste
- 76) APT, mikros.: výpověď Karl Völknera německým vyšetřovacím orgánům, Hiddesen, 19. 8. 1947; výpovědi býv. sovět. vězňů M. I. Čurikova z 31. 3. 1967, V. I. Postuchova z 27. 3. 1967, K. V. Posmetuchova z 17. 4. 1967; výpovědi býv. polských vězňů P. Brancyka z 10. 3. 1968 a R. Sidorowa z 29. 4. 1968
- 77) APT, sb. vzpom., opis protokolu L. Mackiewiczze; StA Litoměřice, MLS 418/47
- 78) J. Křivský, M. Křížková, c. d. s. 12; J. Čmuchař, c. čl. s. 130. Bývalý velitel Völkner po válce vypověděl, že byl odvolán velitelstvím flossenbürského tábora pro příliš shovívavé zacházení s vězni. Výpověď je ovšem motivována úmyslem obhajoby.
- 79) APT, sb. mikros., výpověď dr. W. Biedy z 16. 1. 1968
- 80) StA Litoměřice, MLS Lsp 418/47
APT, sb. vzpom., inv. č. 451 (dr. K. Benulič), 199 (dr. J. Hanycz), 455 (A. Plicka), opisy protokolů s dr. J. Nowakem a J. Stasinskim
- 81) StA Litoměřice, MLS Lsp 418/47
APT, sb. vzpom., inv. č. 199 (dr. J. Hanycz), opis protokolu s ing. W. Wierusem, sb. mikros., výpověď J. Kreta z 12. 10. 1967, výpověď J. Bezucha z 28. 12. 1967
- 82) APT, sb. vzpom., inv. č. 451, vzpomínka dr. K. Benuliče
- 83) APT, opisy protokolů L. Mackiewiczze, R. Niewiarowicze, J. Swiczowského; sb. mikros., výpověď K. Urbánka z 10. 3. 1947
- 84) StA Litoměřice; MLS Lsp 418/47. Akta mimořádného lidového soudu shromažďují výpovědi vězňů k Opitzově činnosti, jež do jisté míry charakterizují celkovou situaci v táboře.

- 85) Srov. E. Kogon, cit. d. s. 60: „Dem eigentlichen Häftlingslager waren die Lagerführer vorgesetzt... Praktisch waren sie die unbeschränkten Herren der Gefangenen.“
- 86) StA Litoměřice, MLS Lsp 418/47 – svědectví býv. vězně dr. Orlika, svědectví býv. strážného Mattausche
- 87) První inspektor konc. táborů Eicke dosáhl vylčení zvláštních jednotek SS pro střežení koncentračních táborů, které byly nazývány SS-Totenkopfbände.
R. Bubeníčková, L. Kubátová, I. Malá: Tábory utrpení a smrti, Praha 1969, s. 15
- 88) M. Broszat, cit. d. s. 57
- 89) APT, sb. mikros., protokol s K. Völknerem z 19. 8. 1947
- 90) StA Litoměřice, MLS Lsp 418/47, 426/47. Ve výpovědích funkcionářů tábora a členů strážní jednotky před mimořádným lidovým soudem v Litoměřicích bývají vojenské hodnosti esesáků uvedeny velmi nepřesně. Zkomolení mohlo vzniknout přepisem hodnosti u soudu, ale tyto případy jsou tak časté, že se přikláníme spíše k druhému možnému vysvětlení: strážní a funkcionáři tábora pravděpodobně neznali přesně hodnostní stupně a uváděli hodnosti německé armády nebo dokonce zkomolené výrazy. Dvakrát se zde vyskytují označení „Sturmscharführer“, které vůbec neexistovalo. Srov. J. Görner: Německá terminologie z doby nacistické okupace, Sborník archivních prací, roč. XV, Praha 1965, s. 222–223
- 91) APT, sb. vzpom., inv. č. 234, záznam rozhovoru s J. Barákem, sb. mikros., výpovědi příslušníků strážní jednotky K. Urbánka a H. Jordana z 10. 3. 1947
- 92) M. Křížková: Počátky Richardu, Průboj 12. 5. 1970. V článku je citováno svědectví, podle kterého byl velitelem této strážní čety Emanuel Fritz.
- 93) APT, sb. mikros., nezařazeno
- 94) StA Litoměřice, MLS, Lsp 426/47
- 95) StA Litoměřice, MLS Lsp 1580/16, 426/47, M. Broszat, cit. d. s. 116–117
- 96) APT, sb. mikros., výpověď K. Urbánka z 10. 3. 1947
- 97) Fotokopie dokumentu je uložena ve studijním ústavu ministerstva vnitra – SÚ – 110-9/12
- 98) APT, sb. mikros., nezařazeno
- 99) APT, sb. vzpom., inv. č. 451 (dr. K. Benulič), vzpomínky býv. jugoslávských vězňů A. Venturiniho z roku 1960 a I. Comina z r. 1960
- 100) APT, sb. vzpom., inv. č. 176, záznam rozhovoru s M. Kasnerem
- 101) H. G. Adler: Selbstverwaltung und Widerstand in den Konzentrationslager SS, Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte, VIII, 1960, s. 224
- 102) APT, sb. vzpom., inv. č. 453, záznam rozhovoru s F. Heřmánkem
- 103) APT, sb. mikros., výpověď býv. pol. vězně W. Dzieduszyckiego z 21. 2. 1968
- 104) APT, sb. vzpom., inv. č. 270 (R. Batista)
- 105) APT, sb. mikros., výpověď býv. pol. vězně H. Matuszewského z 15. 2. 1968
- 106) APT, sb. vzpom., vzpomínky býv. jugosl. vězňů I. Klemenčiče a J. Pahernika z r. 1960
- 107) APT, sb. vzpom., inv. č. 270 (R. Batista)
- 108) APT, sb. vzpom., opis protokolu s K. Pietem
- 109) APT, sb. vzpom., opis protokolu se Zd. Kowalem, opis protokolu s ing. S. Swiczowskim
- APT, sb. mikros., výpověď býv. polského vězně J. Kreta z 12. 10. 1967
- 110) APT, sb. vzpom., opis protokolu s A. Woyckim
- 111) E. Kogon, cit. d. s. 273
- 112) Podle nařízení říšského ministra vnitra z 14. 12. 1937 byly do koncentračních táborů převezeny osoby bez stálého zaměstnání, tzv. asociálové a další kategorie lidí, označovaných jako „vyhýbající se práci“. Podle nařízení z 23. 2. 1937 byli vzati do vazby též těžcí zločinci-recidivisté. Různé kategorie vězňů byly rozlišovány barevným trojúhelníkem, který vězňové museli nosit, stejně jako vězeňské číslo, našitý na kabátě. Barva trojúhelníku symbolizovala důvod věznění: političti vězňové nosili červený, kriminální vězňové zelený, „asociálové“ černý trojúhelník.
I. Bubeníčková, L. Kubátová, M. Malá, cit. d. s. 16
- M. Moulis, cit. d. s. 16–17, 42
- 113) SÚA, KT OVS, kart. 26
- 114) APT, sb. vzpom., inv. č. 453 (Fr. Heřmáněk)
sb. mikros., výpovědi R. Sidorowa z 29. 4. 1968, E. Debického z 6. 3. 1968 a dal.
- 115) SÚA, KT OVS, kart. 26
- 116) APT, sb. vzpom., inv. č. 270 (R. Batista), 226 (O. Binar)
- 117) APT, sb. vzpom., inv. č. 188 (K. Táborský)
- 118) APT, sb. vzpom., inv. č. 175 (P. V. Děktarov, 226 (O. Binar)) a dal.
sb. mikros., výpověď býv. pol. vězně W. Biedy z 16. 1. 1968
- 119) APT, sb. vzpom., inv. č. 289 (R. Tůma)
sb. mikros., výpověď W. Biedy z 16. 1. 1968, K. Romanczyka z 31. 1. 1968, T. Cicheckého z 18. 4. 1968
- 120) APT, sb. vzpom., inv. č. 451 (dr. K. Benulič), opis protokolu s J. Stasinskim, sb. mikros., výpověď V. Pankally z 29. 12. 1967, R. Sidorowa z 29. 4. 1969, A. Adamczyka z 20. 1. 1968, K. Koszalkovského z 27. 12. 1967
- 121) APT, sb. vzpom., inv. č. 453 (Fr. Heřmáněk)
- 122) H. G. Adler, Selbstverwaltung und Widerstand in den Konzentrationslagern der SS, Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte VIII, 1960, č. 3, s. 222–236. Uvedená studie vychází z podobně zaměřených prací, které uvádí v odkazech

- 123) APT, sb. vzpom., inv. č. 199 (dr. J. Hanycz), 451 (dr. K. Benulič), opis protokolu s T. Holujem, vzpomínka A. Matka z r. 1960, sb. mikros., výpověď dr. J. Nowaka z 24. 11. 1967
- 124) I tato praxe se vyvinula v rozporu s původními záměry vedení SS, které předpokládalo, že tuto činnost bude vykonávat příslušný funkcionář SS. To ovšem při mnohatisícových stavech vězňů v táborech nebylo možné.
M. Broszat, cit. d. s. 115
- 125) M. Broszat, c. d. s. 116
- 126) J. Diamant: Einige Bemerkungen zur Psychologie des Lebens im Ghetto Theresienstadt, sbor. Theresienstadt, Europa Verlag, Wien, 1968, s. 174
E. Kogon; cit. d. s. 73, 363
- 127) O. Mikšík: Člověk a svízelná situace, Praha 1969, s. 252; též J. Diamant, cit. práce ve sborníku Theresienstadt
- 128) Dialektika konkrétního, Praha 1966, s. 54
- 129) APT, sb. vzpom., inv. č. 466 (V. Všianský)
- 130) APT, sb. vzpom., inv. č. 487 (K. Trtílek)
- 131) APT, sb. vzpom., inv. č. 442 (K. Sapík)
- 132) APT, sb. mikros., výpověď býv. polského vězně W. Biedy z 16. 1. 1968
- 133) APT, sb. vzpom., opis protokolu s býv. polským vězněm A. Woyckim
- 134) APT, sb. vzpom., opis protokolu s býv. polským vězněm R. Niewiarowiczem
- 135) M. Moulis, cit. d. s. 69
- 136) APT, sb. vzpom., inv. č. 453 (F. Heřmánek), 468 (dr. M. Riegel)
- 137) APT, sb. vzpom., inv. č. 442 (K. Sapík)
- 138) APT, sb. vzpom., inv. č. 487 (K. Trtílek)
- 139) J. Beneš: V německém zajetí, Praha, 1947
- 140) J. Ullrich: cit. d. s. 17

SEZNAM PRAMENŮ A POUŽITÉ LITERATURY

Archivní materiály

- Státní ústřední archiv Praha: fond Okupační vězeňské spisy –
– Koncentrační tábory, kart. 26
- Státní archiv Litoměřice: fond Richard
Mimořádný lidový soud
Horní úřad Teplice
- Archiv Památníku Terezín:
Fond Richard
Sbírka vzpomínek bývalých vězňů koncentračního tábora v Litoměřicích a civilních dělníků
Sbírka „pozůstalosti“
- Sbírka mikrosnímků:
archivní materiály ze zvláštních fondů Státního ústředního archivu a výpovědi bývalých polských, sovětských, jugoslávských, maďarských a českých vězňů

Literatura

- H. G. Adler: Selbstverwaltung und Widerstand in den Konzentrationslagern des SS, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte VIII, 1960, č. 3
- J. Beneš: V německém zajetí, Praha 1947
- W. Bleyer: Totaler Krieg und totale Monopolmacht, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, XIV, 1966, č. 7
- M. Broszat: Nationalsozialistische Konzentrationslager 1938–1945, Anatomie des SS-Staates, Deutscher Taschenbuch-Verlag, München 1967, Band II
- R. Bubeníčková, L. Kubátová, I. Malá: Tábory utrpení a smrti, Praha, Svoboda 1969
- J. Čmuchař: „Richard“. Několik poznámek ke vzniku koncentračního tábora v Litoměřicích, Ústecký sborník historický, 1966
- J. Diamant: Einige Bemerkungen zur Psychologie des Lebens im Ghetto Theresienstadt, (sborník), Theresienstadt, Europa-Verlag, Wien, 1968
- J. Görner: Německá terminologie z doby nacistické okupace, Sborník archivních prací XV, Praha 1965, č. 1
- J. Houser: Nucená práce a okupantské právo, Právněhistorické studie, 13, 1967
- K. Jaspers: Otázka viny, Praha, Mladá fronta, 1969
- E. Kogon: Der SS-Staat. Das System der deutschen Konzentrationslager, Europäische Verlagsanstalt Frankfurt am Main, 1965
- Z. Konečný: Pracovní nasazení válečných zajatců a obyvatel Evropy v ČSR (1939–1945), Universita J. E. Purkyně, Brno 1967
- J. Křivský, M. Křížková: Richard, podzemní továrna a koncentrační tábor v Litoměřicích, Památník Terezín 1967
- K. Littlech: Mauthausen, koncentrační lágr smrti, Praha 1945
- J. Markvart: Příspěvek k dějinám chemických závodů v Záluží (1939–1945), Krušnohorský historický sborník, Regionální studie VII, Dialog 1968
- O. Mikšík: Člověk a svízelná situace, Praha, Naše vojsko 1969
- M. Moulis: Neviditelná fronta, Praha, Naše vojsko - SPB, 1970
- G. Reitlinger: Die Endlösung, Hitlers Versuch der Ausrottung der Juden Europas 1939–1945, Colloquium Verlag, Berlin 1961
- Lord Russel z Liverpoolu: Pod bičem hákového kříže, Naše vojsko - SPB, Praha 1957
- SS v akci. Dokumenty o zločinech SS, Praha, Naše vojsko, 1960
- J. Ullrich: Šest let za ostnatým drátem, Plzeň, Volnost, 1945
- M. Víték: Mauthausen 1942 – Dachau 1945, Brno 1946
- H. Walleitner: Zebra. Ein Tatsachenbericht aus dem Konzentrationslager Flossenbürg, Bad Ischl, rok vydání neveden

Noviny

- Práboj 14. 3. 1969, 12. 5. 1970
Hlas revoluce 23. 5. 1969

JOŽA MIKULA

Básník vězněný nacisty v Malé pevnosti

K 30. výročí básnickovy smrti

„Ivan Javor — mladší bratr Julia Fučíka“ — nadepsal svoji stať o básníkově pozůstalosti, jejíž nejzávažnější část byla napsána v cele č. 3 terezínské Malé pevnosti v r. 1942—1943, sovětský literární kritik C. Tregub v časopise Oktabr r. 1962. Před transportem do koncentračního tábora Mauthausen byl Ivan Javor několik měsíců vězněn v Malé pevnosti, kterých pomocí tajně dopravených motáků využil k popsání neopakovatelných zážitků zde prožitých, zvláště ve sbírce „Zpěvy žalární“.

„Pročítáš-li pozorně literární odkaz Javorův, zamýšlíš-li se nad jeho životem a srovnáváš-li jej se životem a dílem J. Fučíka, Marie Kudeřkové a mnoha dalších (rod hrdinů je bohatě rozvětvený), cítíš nejbližší příbuznost lidí jedné ideje, jednoho cíle, stejnou lidskou tvář. Lidí chrabré, jasné, vysoké myslí, kteří věrně žili budoucností.“ (I. Nazarov: Nikdy nezapomeneme. Z předmluvy D. Barty.)

Narodil se jako první syn mlynářského dělníka 10. srpna 1915 v Kyjově na Moravě, k němu přibyli později tři další. Po vzniku republiky se otec „osamostatnil“ a pronajímal od majitelů malé mlýny. Rodina se stěhovala více než dvacetkrát a toto její putování křížem krážem republikou skončilo v r. 1939 německou okupací v horském „klepáči“ v Krkonoších, v končině, kde si ruku podávala bída s nouzí. Předtím vychodil obchodní školu ve Dvoře Králové nad Labem, jejíž absolvování stačilo jen k nastupu do několikaleté nezaměstnanosti. V Krkonoších Ivan Javor, tehdy ještě Lojzík Mikula, získal ve styku s horskými proletáři, ovlivněn kovářem Pavlem Metelkou z Jablonce nad Jizerou, svůj revoluční křest. Svému komunistickému přesvědčení zůstal věrný, i když do Prahy vpochoďovaly hordy nacistického wehrmachtu...

ILEGÁLNÍ ČINNOST V PRAZE

Víme, že byla zaměřena do Vysočan, kde získal spojení s komunistickým funkcionářem Antonínem Zbuzkem, zkušeným revolučním pracovníkem, zaměstnancem bývalé „Včely“, již krátce po okupaci popraveným nacisty. Těžko se dnes shledávají důkazy a svědci o Javorově ilegální činnosti. Většinou už nežijí. Víme pouze, že redigoval ilegální časopis „My z Kolbenky“, z něhož se zachovalo jen třetí číslo.

Mladý spisovatel, který v současné době pracuje na knížce o I. Javorovi, přišel při studiu materiálů gestapa na stopy Javorova spojení s tehdejší ilegální ÚV KSČ a snad i s J. Fučíkem. Ověřeným faktem je, že nebyl zrazen nikým ze svého ilegálního prostředí, ale českým zrádcem ze svého nejbližšího okolí...

Dne 16. června 1942, uprostřed nacistického běsnění kolem Heydrichovy smrti, se ocitá se stovkami dalších ve věznicích na Pankráci. Strašlivé martyrium gestapáckých výslechů v neslavně známé „Pečkárně“ působí dvojnásob otřesně pro ty, kdo ho znali, začtou-li se do stránek napsaných spisovatelem K. J. Benešem, Javorovým přítelem a literárním rádcem, s nímž sdílel společnou celu, kde se neočekávaně setkali po deseti letech...

ZE VZPOMÍNKY OTIŠTĚNÉ V KNIZE „V POKOŘE NEUMLKNU“

„Denně transporty na popravisti. Ložik se vrací z těžkých výsledků na čtyřstovce do modra, nikoliv, do černa zbitý. Oteklá, hladká kůže vypadá jako nalakovaná a tam, kde praskla, hnisá. Nemůže sedět a spát může jen na prsou. Nabírám znovu a znovu studenou vodu z klosetové mísy — tu ostatně i pijeme — a vyměňuji mu obklady“.

„Jednou se vrací pozdě večer z Pečkova domu jako opilý rozčilením a hrůzou, byl tam svědkem krvavého výsledku, krev mučeného „španěláka“ stříkala po zdi a plnila i sklenici, z které mu dávali pít... A Ložik skládá báseň „U výsledku“.

U VÝSLECHU

— *Marně mne do krve bijete!* —
— *Však si tím přestaneš být jist!*
— *Nadarmo, katané, hrozíte!* —
— *Na tedy, du Saubolschewist!*
— *Na! Na! Na! Máš jich dost?*
— *Nech ho už, chceš by tu, lump.* —
— *Pít, bože, pít! ... — Vodu chceš?*
Plivátko vypiješ, du Schweinehund!
Ranami podřát k zemi pad.
Praménky krve z nozder, z úst mu tekly, z uší.
Vodou ho polej! Aby promluvil,
nesmí dřív, bestie, vypustit duši!

Ubili ho;
soudruh se jmenoval.
Pevný byl. Granitová skála.
Mlčel. Ranám vzdoroval.
A proto dosud žijí.
Nadarmo jsi nebyl, soudruhu můj, zabit.
Nastoupili jiní na tvé místo.
Ruce — kladiva. Vůle — granit.

(Červen 1942 — Pankrác).

Báseň „U výslechu“, jak dosvědčuje spisovatel K. J. Beneš, vznikla sice na Pankráci, napsána však byla teprve v Malé pevnosti a odtud ilegálně dopravena, jako řada dalších, mimo vězení. V době, kdy mu chybělo spojení se světem, učí se básník vlastním veršům zpaměti; teprve když toto spojení naváže a opatří si papír a tužku, řadí je do zamýšlené sbírky „Zpěvy žalátní“. Do tohoto období patří i verše:

VĀM, KATANĚ!

*Rozdrtíte lebky,
ne však jejich vzdor!
Vyléčíte lásku,
ne však „rudý mor“!*

*Zabijete lidi,
víru v nich však ne!
Z jisker, jež jste zhasli,
požár zaplane!*

(Červen 1942 — Pankrác).

SVOBODO...

*Svobodo, spanilá milenko, nevěrnice,
zůstal jsem ti oddán i po tvé zradě.
Posledních iluzí prach byt plnil popelnice
a spáleniště všech tvých chrámů zpusťla,
nebudu ti oddán méně, než jsem byl,
zůstanu tvým věrným strážcem Thermopyl!*

(Červen 1942 — Pankrác).

Řada krásných básní a dopisů byla určena jeho dívce a spolubojovnici, jak ji sám nazývá, Zdeňce Lachmanové, jejíž jméno čteme na jednom z pomníků Národního hřbitova v Terezíně. Zdeňka Lachmanová po Javorově zatčení dále pracovala v komunistickém ilegálním hnutí a byla zatčena 11. 3. 1945 v souvislosti s perzekuční akcí gestapa proti IV. ÚV KSČ a odbojové mládežnické skupině Předvoj. Členové vedení organizace a další mladí komunisté, mezi nimi i Zdeňka Lachmanová, byli popraveni na Malé pevnosti 2. 5. 1945. Nacisté zničili jejich mladé životy několik dní před příchodem Rudé armády...

Milovaná, nejdražší,
ještě jednou se mi naskytla vzácná příležitost říci Ti nezamčenými ústy, že mezi tolika hodinami každého dne není jediné, v níž bys nebyla také Ty. Jako se nezastaví srdce, dokud je člověk živ, tak také tep mých myšlenek má neporušitelný rytmus Tvého drahého jména.

**Tvůj špatný básník
píše pro Tebe básně,
píše je jenom tak
bez tužky, bez pera,
skrz mříže do oblak.**

Mnoho jich pro Tebe napsal. Zápisník neměl. Opakoval si některé, aby ses dověděla, jak mnoho, strašně mnoho na Tebe myslel, po Tobě toužil, po Tobě tesknil:

Jenom snem jsi zůstala;
křehkou tkání jasu.
Ještě míš jsi zůstala:
vůní tmavých vlasů;
chvěním struny na houslích,
jež dozněly potmě;
obrazem, jenž utonul
v oroseném okně.

Těchto dopisů Zdeně se zachovalo z Tereziína celkem osm. První, z něhož jsme část citovali, má datum 8. listopadu 1942, z čehož plyne, že přibližně již za měsíc po převozu do Malé pevnosti se I. Javorovi podařilo najít spojení se světem. Stojí za to dopisy z Tereziína otisknout všechny, byť ve zkrácené formě. Nejsou jen projevem Javorova citového vztahu, ale na mnoha místech cenným svědectvím, mistrovskými reportážemi a přímo dokumenty o denním režimu cely a lágru.

„Možná, že Ti takto bez kontroly už do našeho setkání psát nebudu“, čteme v témž dopise. „Záleží na příležitostech a na jiných okolnostech“. Z této věty se dá usoudit, že si není jistý pravidelností tohoto spojení.

„Chci mít ženu, která drží se mnou krok. Mám takovou, jak jsem bohatý, že ji mám!“ A v závěru: „Novou historii budeme psát my. Ty se mnou, my dva s milióny!“

Kde se v něm brala síla k takovému optimismu v době, kdy stalingradská bitva a její rozhodující závěr byl tak vzdálen? Pokusíme se odpovědět na dalších stránkách. Kupodivu již za 14 dní (22. listopadu) píše další dopis. Zřejmě ví, že Malá pevnost je pro něho jen přestupní stanicí na dalekou cestu...

Po úvodu, který patří Zdeně a jejich vztahu, dopis pokračuje:

„Až se k Tobě jednoho dne vrátím, budu neschopen klidu a vyhráté pohody; nezávisť k malosti pronikla mi až do morku kostí. Viděl jsem zde umírat mnoho lidí: byli zbabělí mezi nimi, ale více bylo hrdinů. Kdo viděl smrt tak zblízka, že cítil na tváři její studený dech, ten se nemůže odsud vrátit beze změn.

Také nikdo z těch, s nimiž zde žiji, se nevrátí zpět nedotčen: lučavka animální hrubosti a prapůvodní nesložitosti leptá jedny, těch je víc; v ocel a granit tvrdnou druzí, a těch je nemnoho. Víš už ode mne o lidech, kteří tam u vás venku byli universitními profesory, generály, vědci, mnohonásobnými členy správních rad, vysokými církevními hodnostáři, lékaři a co já vím čím vším. Zde jsou kapičkami ssedliny na okraji lidské žumpy. Až Ti budu jednou o všem vyprávět, naučíš se jako já despektu ke společenské konvenci a k lidem, kteří jsou v dnešní společnosti něčím ani ne tak svými vlastnostmi jako svojí obratností, svým štěstím a pečlivou vazbou významných známostí. Zde, v nedůstojných trestaneckých hadrech, nivelizujících ty zdola s těmi shora, zde se mi potvrdila správnost mých názorů na člověka. Hledal jsem správně jeho kvality především ve vrozených vlastnostech, které v něm zformovalo prostředí, ve kterém žil, nikoli v nabytých t. zv. dobrých zvycích nebo v akademických titulech či významných funkcích, které v této dohnávající společnosti zastával. A nic lépe než tyto zkušenosti mi nedává za pravdu v tom, jací lidé jsou předurčení věst příští lidskou společnost; nesmlouvavost a nepodplatitelnost, nekompromisnost a zásadnost, to bude jen několik kvalit, jimiž musí být doplněn a upevněn jejich vědecký názor na svět. Jen tak bude mít lidstvo jistotu, že nebude znovu opito a se zamlženým mozkiem zavlečeno Velikými Řezníky do nového šílenství.

Vyříd' všem, matce, otci a bratřím, jak také na ně často vzpomínám, a sama nezapomeň na to, čím mně jsi: nejlepší ženou.“

Za týden, 29. listopadu 1942, přichází další dopis. Je cenným svědectvím o životě v cele č. 3 a jejím osazenstvu.

„... opět neděle v Terezíně. Nemám zde neděle rád, vzpomínky útočí, je teskněji. Padesát mužů v cele hlučí, někteří vzpomínají — mají tam venku ženy, děti, milenky, poutá je k přítomnosti lepší minulost a stesk. Aby však poezie byla náležitě vyvážená, vzpomínajíc hledají si také vši. Mně se podařilo doposud jakž takž uniknout jejich družné společnosti, až se tomu sám divím. Blech tu však jsou celé pluky a divize, které se vrhají se zápalem na padesát lidských nepřátel. Nedivil bych se, kdyby tu měly své odborové organizace; takové množství by se mohlo bez nich stěží uplatnit tak úspěšně.

Padesát mužů v kobce — ještě jsem Ti ji ani nepopsal: konírna s klenutím nebo vinný sklep se dvěma zamřížovanými okny, to je naše cela; v XVIII. století tu prý bydlili vojáci Josefa II., ve XX. století tu v okovech umíral zločinec Kašpařík a utekl odsud jeho druh Lecján. Víc z historie Malé pevnosti nevím; jednou mne bude velmi zajímat. Vyhledej, prosím, zatím příslušnou literaturu a pročiť ji. Pozoruhodné věci si poznamenej. Víš, to je jaksi první úkol pro mou spolupracovnici. Také ukládej denně noviny. Až se spáček probudí, bude se ptát, co zaspal. A ještě další úkoly — nevdá? Vyhledej, prosím, v knihovnách literaturu, týkající se židovské otázky a jejího řešení v historii (ghetta, pogromy, zjevná označení apod.). Jde mi o důkladnou znalost tohoto prastarého problému, o zjištění, jak bývalo nutno dříve odvádět pozornost lidu od jiných, skutečných příčin a viníků jeho bídy. Konečně mezitím, než se vrátím, prostuduj, prosím, literaturu týkající se trestního soudnictví, útrpného práva, prostředků donucujících delikventy vypovídat (mučírny, nástroje fyzického a duševního utrpení), stanného práva, vše v dřívějších dobách a v různých zemích (nevyjímajíc španělskou inkvizici). Zajímalo by mne přitom také, jak bývali trestáni političtí delikventi, byli-li posíláni na nucené práce atd.“

Následující dopis nemá datum. Je v něm však zmínka o vánocích, z čehož lze s určitostí usoudit, že byl napsán a odeslán koncem prosince.

„Skoro už není vidět v cele, třebaže je teprve jedna po poledni. Zanedlouho se setmí úplně, a tak od tří hodin nám v neděli nastává noc. Honem, honem proto musím psát, alespoň pár řádek, tím spíše, že budu pravděpodobně dva tři týdny z technických důvodů mlčet. Jdou teď po motácích jako čerti!“

Bliží se vánoce — vzpomínám na naše první vánoce: na Štědrý večer, kdy jsem k Vám přišel trochu dříve, než byla hotova slavnostní večeře; pomáhala jsi mámě a bílá zástěra Ti tolik slušela! Budu i letos v jídelně čekat, až děvče v bílé zástěrce přijde z kuchyně a bude se na mne usmívat... Vzpomínej však na svého chlapce beze smutku: myslí na Tebe jako chlap. Budou nás tisíce, kteří jsou daleko od milých.

Musel jsem dopis přerušit, nebyl čistý vzduch. Je už pondělí, opět večer. — Na celu přišli nedávno noví chlapci, naši chlapci, ztvrdlí mnoha měsíci žaláře; je tu teď chlapské kamarádství na život a na smrt. Nikdo z mužů tam venku netuší, co to je skutečné přátelství mezi opravdovými muži. Dnes jsem se mohl dostat do kanceláře. Už bych se byl přihlásil, když hledali písaře. V teple, suchu, bez roboty... Chlapci mne však zadrželi svými pohledy a slovy: „Zůstaň s námi.“ A tak budu s nimi nadále nastupovat za ranní tmy do pětistupů pracovních kolon, doprovázených z hradeb pevnosti do roboty strážemi s nabitými puškami... Způsobili mi radost, proklatci, a tak se musím o ni rozdělit s Tebou.

Pochmurná poesie těch ranních nástupů! Budí nás před pátou. Pět a pět mužů, desítky, sta jich nastupují: armádní generál vedle obecního metaře, kanovník s horníkem, zplnomocněný ministr s železničářem, generální ředitel velké továrny vedle nádeníka — a básník s nimi všemi... Zde se od sebe neliší ničím: stejné hadry mají a

stejně polévky jedí. To je však jen povrch, jen zdání. Jinak zůstali, čím bývali: generály, ministři, ředitelé velkých továren. Starým světem, starou veteší. Nelituji těch měsíců žaláře a nucených prací; naučily mne nesmiřitelnosti. A mé prsty, jež doposud sahaly jen na struny loutny, jako by se byly naučily rdousit a škrtit. Přisahal jsem souduhům, než šli na smrt: kdyby se vlastní otec postavil do zlovolného šiku nepřátel, kdyby vlastní otec stál na straně vetešníků obchodujících se svobodou, pravdou a právem, bude smeten! Už brzy na smetišti dějin dodřímají tito lidé svou tvrdošíjnou iluzi!

Má drahá, trpělivě a statečně, jak je povinností ženy revolucionáře, čekej a věř! Jsme pevní jako skála! Dynamit jejich zloby nás nepodminuje!“

Čtyři poslední, tajně dopravené dopisy přicházejí (spolu s příkládanými básněmi na samostatných lístcích) v rychlém sledu za sebou: 5., 10., 13. a 14. ledna 1943.

Dopis z 5. ledna 1943 je zajímavý mimo jiné také dotazem, zda Zdeně došly „Zpěvy žalární“. V případě že ne, poslal by básně — pokud je nezapomene — ještě jednou. Jen několik řádků úvodu platí jejich vztahu, zbytek je opět cenná „reportáž“ o životě v Malé pevnosti a cele.

„Změnil jsem se za ty měsíce, co jsme se neviděli. To proto, že jsem mnoho, mnoho prožil. Nejsem však starší, jen tvrdší. Přemyslím o tom někdy a až se divím té změně. Dozrál jsem nějak přes noc. Cítím svou sílu. Podmaňuji si jí sám sebe: jako despota si prikazuji být pevný. A proto, zatím co jiní zde ztrácejí nervy, já ztrácím jenom nadbytek lyričnosti. — Propukl tady v neděli jeden chlapík, mimochodem voják z první světové války, v pláč. Tak ho to nějak chytlo, když viděl z cely, jak na dvoře trýzní čtrnáct lidí, z nichž dva z hladu kradli brambory. Deprese sedla na celou naši kobku. Těch čtrnáct venku klesá vysílením: dělali přes hodinu dřepy a potom se musili navzájem do úpadu políčkovat. Zalomcoval jsem tím chlapíkem: osle, pláčeš jako stará sentimentální děvka nad svým prolajdaným životem. A vy, hlupáci, místo abyste zařali zuby a kleli jako ďábli, místo abyste si říkali — jen do nás, ať se zakalíme jako ocel — v duchu se modlíte ke svému šejdiřskému bohu, aby on ztrestal jednou zlo místo vás!

A v takovém srdci nadosmrtní vězním Tebe; neboj se však kamenných zdí svého vězení, milovaná: je v nich pro Tebe stále tolik tepla jako kdysi . . .

My, komunisté, musíme být pevnější než ostatní lidé, neboť jsme předvojem, avantgardou příštího lepšího světa! Na to nezapomeň nikdy!

Ježto cesty, jimiž jdou mé věty k Tobě, jsou křivolaké, nemám jistoty, došly-li k Tobě i mé „Zpěvy žalární“. Napiš mi o tom. Nedostala-li jsi ty básně, poslal bych Ti je ještě jednou, dokud je nezapomenu. Přijmi shovívavě i tuto další:

Umírat vidět a neplakati,
to ctnost je vojáků v poli.
Emane a Pedro, Jindřichu a Mílo a jiní,
slz nemám ani pro vás.
Mlčí hrozivě muž, kde jiní nařkají.
Jindřichu a Pedro,
kéž bych se naučil ve vzdoru žít,
s jakým jste umírali.
Emane, kéž bych se stal, čím jsi už byl:
odvážným hráčem s lepším světem v banku,
Mílo, kéž bych jednou byl, čím ses už stal:
projektantem bouře,
jež by smetla s trůnu kejklíře a tmu!

Mám k Tobě prosbu, Zdeničko. Opiš pro mne na stroji tyto básně (sbírky najdeš v

mé knihovně): Bezruč: Papírový Mojšl, Maryčka Magdonová, Wolker: Balada o očích topičových a U roentgenů, Johan Rictus: Modlitba nevěstky Charlotty k Marii Panně o Štědrém večeru (název nevím přesně), báseň od téhož autora, v níž nezaměstnaný, bloudě hladově ulicemi potká Ježíše Nazaretského (název rovněž nevím). Opisy pošli na adresu uvedenou na přiloženém lístku. Použij této výjimečné příležitosti a napiš mi, co jsi nemohla v cenzurovaných dopisech. Na tutéž adresu pošli, prosím, dvě svíčky, na cele máme tmou. Bude to možné? Nezlobíš se, že toho tolik žádám? Dopisují; kousiček svíčky, kterou hoši ukradli kdesi venku na práci, dohořívá. Dobrou noc, má jítěnko, a pozdravuj všechny.“

Dopis z 10. ledna 1943, mimo nadpis, zcela postrádá soukromý ráz, zato však v něm čteme důležité sdělení o 20 stránkách poznámek. Avizuje tím odesláním důležitých „portrétů bachařů“ a jiných osob. Čtenář se s nimi seznámí později. Patří — mimo básně — k tomu nejcennějším, co se zachovalo z jeho terezínské tvorby.

„Tentokrát Ti mnoho nenapiš, neboť se zabývám ve všech nestřežených volných chvílích poznámkovým zapisováním toho, s čím jsem se v posledních měsících setkal. Je toho mnoho, zatím posílám devět stran. Pokud budu moci, budu pokračovat. Uschovej vše pečlivě a bezpečně! Hledajíc skrýši pro tyto poznámky nezapomínej, jaké riziko je spojeno s jejich odhalením.

Včera jsem dostal od Tebe roztomilý balíček. Sekaná na povrchu sice trochu zplesnivěla, zato však ostatní věci byly hodny jména ambrosia, jak prohlásil kamarád Apollon, sdílející se mnou III. etáž na Olympu, totiž na palandě. (On mně oplátkou nadává Zeus, prý proto, že jsem jako velitel kobky služebně starší než on.)

Zatím jsme stále ještě v T., avšak každý den můžeme odstartovat do některého koncentračního tábora. Neměj však o mne, pokud jde o mou nejasnou budoucnost, obav. Snášej nadále odloučení jako uvědomělá žena vojáka svobody! MY KOMUNISTÉ MILUJEME ŽIVOT, PROTOŽE NEJLEPE VÍME, JAK BY MOHL BÝT A BUDE KRÁSNÝ. PROTO NÁS NEZLOMÍ JEJICH ZVŮLE!

Dnes vyhnali z každé cely tři až čtyři chlapce, proto prý, že měli špatně ustlaná lůžka a špinavé šálky (vína strašně relativní); nechali je stát na mraze dvě hodiny čelem ke zdi a teprve, až z nich několik se ztuhlými zmodralými údý padlo k zemi, směli zpět dovnitř. Nad bezvládným tělem soudruha, když jsme je třeli, aby ožilo, jsem cítil, jak nenávidím, jak strašlivě nenávidím! Neděs se však úst, jimiž to říkám; pro Tebe ta slova nejsou. Z pokladnice mateřštiny vybrat bych chtěl nejkrásnější perly a zdobit jimi Tvé drahé jméno a Tvůj neblednoucí obraz. Budu s Tebou stále ve vzpomínkách, než Ti budu moci opět psát.“

V dopise z 13. ledna 1943 bychom neměli přehlédnout první zmínku o zrádci, který ho udal: „LAPILI PTÁKA, PŠIA KREV, NE VŠAK JEHO, NÝBRŽ CIZÍ VINOU.“

Sám tehdy sotva znal jeho jméno. Dověděli jsme se ho až po válce. Díky předúnorové národně socialistické justici ušel spravedlivosti. Dnes je již asi mrtev.

Nenechme se mýlit „úbytkem citu“ v těchto pozdějších dopisech Zdeně. Je to jen maximální snaha dostat z vězení co nejvíce informací a zápisků, jichž zamýšlel později literárně využít. Lpěl na Zdeně hlubokým citem do posledního dne života. Přesvědčivě svědectví o tom je v dopisech z Mauthausenu, které později pravidelně psal.

„Má nejdražší,
teď teprve, když pravděpodobně pojedou s chlapci někam na jinou štaci (koncentrační tábor nebo soud), naskytla se mi příležitost sdělit Ti toho o sobě trochu více. Víím, že ses tak jako já tisíckrát ptala, co asi dělá. Myslí na Tebe, Tvůj rváč. Lapili ptáka, pšia krev, ne však jeho, nýbrž cizí vinou. Lapili ho, ale nepřestal zpívat:

Co asi děláš v této chvíli?
Vor týdnů z noci a snů sbitý
pluje do neznáma.
Co asi děláš v této chvíli?
A v tisíci jiných, které nás oddělily?

O mne neměj obav. Jsem zcela zdrav. Fyzicky se na mně změnilo jen málo: shodil jsem nedobrovolně vlasy a nějaká ta kila, zmozolnatěly mi ruce, ztvrdly svaly. A myšlenky! To je největší změna, která se se mnou stala. Žiji už přes tři měsíce mezi lidským brakem a současně duševními aristokraty, na dně kalné studny společnosti, kde jsou blechy a vši tak směšným detailem, že se o něm stydím zmiňovat. Tři měsíce nucených prací s krumpáčem a motykou na železnici, tři měsíce roboty, podbíjení pražců, nakládání kolejnic, za dvě stále stejné polévky denně (už víc než sto osmdesát jich bylo) — hle, čím v nás chtěli utlouci víru, lidi, hrdost, sílu, čím nás chtěli zlomit, srazit do kalu, naučit pokoře a poslušnosti, a čím se jim to u mnohých zdařilo. Neuvěřitelné, jak lidé vysokého společenského postavení, lékaři, profesori, kněží, vysokí úředníci a důstojníci klesnou na úroveň zvířat, vybírají bramborové slupky z popela, do kterého chodí bachaři močit, kradou z toho mála žrádla (ne jídla), co mají jejich spolubližní. Brak, odpadek, smet! Přestal jsem se divit Lautreamontovu výroku: „Majestát člověka je vydlužen, nebude ve mně vzbuzovat úctu“.

My zde však rosteme, my, uvědomějí vojáci svobody, byt' zajatí. Za padesát let normálního života bych byl získal stěží desetinu zde nabytých zkušeností. Díky jim! Neumleli pěvce, zpívá vzdorně dál:

Až na kolena sražen, a ještě kneš.
K modlitbě spoután — pokora nebyla nikdy
mou mluvou!
Až k zemi sražen, jinou řeč najdeš!
Pší syni! to, to moje slova budou!

Ne oni, my máme pravdu. A my to budeme, kteří vyvedeme zmatené lidstvo z labyrintu dějin! My, my, my! Bylo by proto malicherné zabývat se otázkou, co se stane například se mnou. Neměřte věci a život odlivkami, když tekou propustí, říkávám chlapcům. Opakuj si to také, má nejdražší. Tak je to pak snadnější dívat se do budoucnosti. Věř skálopevně se mnou, že se shledáme. Tolik, tolik se těším!

P. S.

Možná, že v nejbližších dnech budeme s chlapci transportováni jinam (ať je to třeba do pekel), nevíme. Do odjezdu bych však mohl ještě dostat nějaký balíček, řekl jsem si. Zařídíš to doma u rodičů, víd? Nevíš, jak nesmírnou radost mi způsobil balíček se svetrem. Nebudu se s ním moci rozloučit ani až bude roztrhán. Díky, díky za ten kus domova, svobody a samotné Tebe, milá. Četl jsem Tvé tři dopisy stokrát. To není dětinství, to je mentalita vězně. Také mi v dopisech zastřeně piš o situaci, např. odhad, jak asi dlouho má trvat válka; malý Honzíček má už šest zoubků, což by znamenalo, že asi za šest měsíců se čeká konec nebo podobně. Opatrně! Vyříd' otci, aby byl tak laskav a obstaral pro mne pár pevných pracovních bot č. 43. Napsal bych ještě o ně, bude-li je moci poslat. Rodičům a sourozencům vyříd', jak často na ně vzpomínám! Piš, prosím, co se stalo s mými věcmi v bytě, s psacím strojem a s obrazy řeky Léthé.

Končím již definitivně, má jediná. Psal bych, stále bych jen psal. O tom, jak nevyzmatelně, jako vtesána do kamene, dlíš v mých myšlenkách, touhách a přáních, ve všem, ve všem. Ale to Ti jednou budu šeptem povídat, až budeš blízko u mne. Bude to brzo, brzo!

Spal!!“

Poslední dopis z Terezína, poslaný tajnou cestou, má datum 14. ledna 1943. Tehdy už na východě svítalo a gigantický boj o Stalingrad byl před vyvrcholením. Věděl něco o jeho průběhu? Snad. Svědčila by o tom poslední věta dopisu minulého: „Bude to brzo, brzo!“

Klademe si znovu otázku: odkud čerpal tento optimismus? Jak jsem ho znal, nebyl snílek, ale realista. Odpověď na tuto otázku jsme našli až po válce. Dal nám ji jeho sovětský přítel ze sousední cely Ilja Nazarov, jeden z mála, kteří přežili. Napsal o jejich přátelství nádherné svědectví v knize „V paměti zůstane vše“, vydané česky pod titulem „Nikdy nezapomeneme!“ I. Nazarov navštívil r. 1963 Terezín a vyprávěl řadu věcí, z nichž se dalo usoudit, že sovětská vězňi měli poměrně lepší přehled a informace o válečné situaci než sděloval také I. Javorovi.

Dopis ze 14. ledna 1943:

„Má Jitřenko, to co jsem očekával, přišlo právě dnes: odjíždím z Terezína, pravděpodobně do Polska, do koncentračního tábora v Osvěčimí (Auschwitz nebo pod.). Odjíždím v dobrém zdravotním stavu; jaké je to na novém místě, nevím. Vyržet však budu muset všechno. Chci! Tolik na Tebe myslím.

Buď pevná. Dopis s básněmi jsem od Tebe dostal. Kolik radosti jsi mně i chlapcům způsobila! Škoda jen, že již nemám čas napsat něco víc. Zkusíte asi za deset dní poslat balíček s jídlem do 2 kg a jiný, stejný, s teplým prádlem, jestli jej nevrátí. Jinak čekej na zprávy ode mne, snad to bude v dohledné době možné. Pozdravuj doma.“

Těmito dopisy však výčet literární terezínské činnosti I. Javora nekončí. Patří sem i báseň „Na nucených pracích“, situovaná přímo do Terezína, a „Stesk“, vyjadřující vězňovu touhu po svobodě, poezii přírody a volnosti. (Pro nedostatek místa ji nemůžeme zařadit.)

NA NUCENÝCH PRACÍCH

Terezínské hradby, díky, že jsem ráj
poznal durch die Arbeit, welche macht dich frei;
díky, že mne našlo výběravé štěstí
býti učen práci kopanci a pěstí,
ocelovým prutem nebo tyčí z plotu,
když jsem si chtěl z čela setřít krůpěj potu,
betonovým ložem v chladné sklepní díře,
když jsem odmít býti pro ně pouhé zvíře;
díky za to všechno, čím jsem nabyl sílu
vrhnout granát vzteku k nohám světadílu,
v kterém staví chrámy a je krví světi,
popravami mužů, hladem jejich dětí.
Díky, že jsem mohl býti jedním z mnoha;
našel jsem svou víru, ztratil jenom boha.
Díky za to, že teď v ruce svírám granát.
Vrhu jej před sebe! Uskoč! Sutiny budou padat!

Literární pozůstalost Ivana Javora můžeme rozdělit na tři části: předterezínskou, terezínskou a mauthausenskou.

O poslední víme jen od spolupovězňů, že se v poválečném chaosu ztratila. V tom desetitisícovém hemžení, jakým byl koncentrační tábor Mauthausen, kde 27letý spisovatel navázal desítky internacionálních vztahů, je mimo pochybnost, že by se literárně odmlčel. Nenechal se prostředím zdeptat, dokonce se jím záměrně inspiroval, což jsme

poznali i z jeho terezínských dopisů a básní. V jednom z nich doslova říká: „Nelítuji těch měsíců žaláře a nucených prací: naučily mne nesmiřitelností!“

Nás v této stati zajímá především období prožité v Malé pevnosti. Mimo již uvedené básně a dopisy, neméně cennou složkou jeho literární tvorby tohoto období jsou „portréty“ spoluvězňů, které vidí ostře **diferencovaně**, z třídního hlediska. Jsou ojedinelé právě touto ostrovní pohledu, někdy až nemilosrdného, avšak zaslouženého. Jiří Hájek napsal, jak podmínky vězeňského života vedly Javora k tomu, že volil stejný literární útvar jako Julius Fučík v druhé části „Reportáže“, totiž formu „krátkých, jedním tahem rytých portrétů, v nichž v nejvýraznějším rysu nebo projevu povahy je uzavřena podstata určitého typu“.

V POKOŘE NEUMLKNU — ÚVODNÍ STAĚ

DOKTOR FILOSOFIE

Asi dvaatřicetiletý, vyzábělý, s tváří, připomínající maso uvařeného krocana. Má ze všech filosofických soustav po trošce. Z toho vyplývá jeho intelektuálský zmatek, tak typický pro všechny měšťáky jeho druhu. Rád si hraje na opravovatele marxismu, je vášnivým odpůrcem „hrubého materialismu“.

Onehdy byl volán na strážnici. Přišla jej navštívit jeho sedmnáctiletá dcera. Chlubil se, že koketovala s německou stráží, jen aby s ním mohla mluvit. Byl by ochoten svou dceru zprostitovat s kterýmkoliv bachařem, kdyby tím sám získal nějakou výhodu.

Je nápadný nejen svým chováním, ale i oblečením: mezi několika sty vězni dostal on jediný blankytně modrou bluzu francouzské armády se širokým límcem. Výhoda nezápadnosti a splynutí s davem mu tím byla odepřena.

Včera ukradl sůl, kterou jsme měli na cele k společnému zlepšování řepných odvarů apod. Byl viděn dvěma spoluvězni. Čekal jsem, zda ji vrátí. Nevrátil. Přesto mu dávám ještě poslední příležitost: „Kdo vzal sůl, ať ji ihned vrátí“, vyvolávám na celu. Doktor se pro něco shýbl a strká to za bluzu.

Jdu na něj: „Ukradl jsi sůl, mizerol!“ „Já? To je drzost, nazvat mně zlodějem“.

Aby jeho vlastní drzost byla přesvědčivější, pokusí se aranžovat hysterickou scénu: „Mučíte mne, napadáte, jako bych nepatřil mezi vás.“ Spěchá pak na záchod, kde chtěl sůl odhodit. Byl však přistižen a sůl zachráněna. Usnášíme se, že za trest nebude dostávat týden večeří. Chová se ke mně patolízalsky, abych jako velitel kobky trest zrušil. Připomíná mi při tom svoje zásluhy o národ. Podával prý zprávy do zahraničí. Nebýt zatčen, byl by prý dávno v Moskvě. Na vánoce dostal sedm balíčků různých potravin. Zalezl s nimi na kavalec a žral, žral a přecpával se k prasknutí, ne-nažranec.

Je prý také vynálezcem motoru se dvěma písty, které pracují naráz, současně: „Bude to ohromný převrat v technice,“ chlubil se. Po válce si dá vynález patentovat. Nechtěl prý vydat vynález Němcům.

Jinak s oblibou a úspěšně čistil záchod na cele. Jednou se dostal na dunkl proto, že nenastoupil do pracovní kolony: zůstal na cele, aby prý „vydensifikoval záchod.“

U rozdělení jídla je v neustálém střehu, aby snad nedostal o lžici méně. Přesunováním šálku z místa na místo se snaží získat nášup, třebaš i na úkor hladovějšího spoluvězně, který přišel k rozdělení opožděně.

INSEKTOR DRAH

Vedle doktora ležel vytáhlý, hubený inspektor drah, Moravan. Zatkli ho se skupinou železničních úředníků, kteří podávali zprávy o pohybech, počtu a směru vojenských vlaků. Sám si počínal velmi strejcovsky: potkal ho jednou neznámý chlap, představil se mu jako společník jeho přítele a s jeho doporučením žádal o předání informací. Inspektor mu je klidně dával. Neuvěřitelná naivita, kterou způsobil neštěstí ostat-

ním. Říkali jsme mu „strejda“. Velmi rád používal rčení „tož pravda“. S doktorem tvořili dvojici staříků, prskajících křečků, kteří občas vylezli z doupat, aby zasáhli moudře do debaty o „nové společnosti.“ — „Takové řeči jsme vedli také v mládí. Lidé jsou ještě nezralí pro novou společnost. Sobectví je mezi námi, tož pravda.“ — „Je třeba lidi toho sobectví zbavit, převychovat je,“ odpovídám mu, načež umlká.

Inspektor se dostal dvakrát na dunkl. Poprvé u něho našli oharky cigaret, jež nasbíral při zamestání dvora. Podruhé za krádež bramborů ve sklepě. Nosil je po kapsách, zatímco jiní, šikovnější, jich nosili plné kbelíky a nechytli je. Dělal to tak, že nahoru dali hadr, předstírajíce, že se vracejí od mytí strážnice.

GENERÁL

Sedmapadesátiletý malý stařík, široké tlamaté tváře. Snaží se být bodrý a chlapky obhroublý. Neupřímný, konvenční. Mezi dveřmi na něj volá jeden ze spoluvězňů: „Bratře generále, někdo tě volá, máš jít na chodbu.“ — „Ti jsou otravní, pořád obtěžují.“ Ale na chodbě: „Á nazdar, nazdar Jene!“ a poplácává ho bodře po rameni.

Svému sousedovi kradl z balíčku potraviny. Při rozdělení jídla vidí, když dostal o lžici polévky méně. Onehdy večer potkal na chodbě kuchaře, který si nesl z kuchyně šálek kávy. Generál v žertu hlaholil: „Karlíčku, ty můj hochu, s kávou jsi na mne pamatoval, vid?“ Kuchař mu nabídne kávu, generál ji odmítá: „Ale přece žertuji, Karlouši.“ Pak se dá několik minut přemlouvat a přijme ji. — Rád se chvástá: „Když jsem přišel do štábu, to litali!“

ŘEDITEL

Ředitel jedné z tabákových továren počítal: jsem jediný z ředitelů tabákových továren, který je zavřený. Kandidátů na místo generálního ředitele je pět. Dva z nich jsou přestárlí, půjdou do penze. Jeden je Němec a čtvrtý s nimi udržuje styky. Pátý na svobodě, proto já, národní mučedník, budu mít jistě přednost.

HLAD

Čtyři studenti a řídící učitel v penzi se vrhli na nádobu s popelem, stojící poblíž kuchyně (do popela byly odhazovány z jednotlivých cel i použité klosetní papíry), vybrali z něho slupky z brambor, shnilé kvěťáky a ohryzky jablek. Nacpali si tím kapsy. Kolem kapsy se jim nalepily žmolky, kuličky z bramborových drobtů a popela. A tohle žrali!

Jednoho z nich jsem viděl žrát ještě horší věci: namazal si chléb masťou proti vším... Jindy zase (a to dělal téměř denně, pokud byla zelená píce) ve stáji ukradl otruby a z koše trávy, připravené pro krávy, vzal do hrsti. Na cele trávu rozřezal, rozsekal, smíchal s otrubami a polední porci polévky, načež vše s nepředstavitelnou chutí snědl.

V této době nosila pracovní kolona z koželužny kradený technický lůj. Byl bez výjimky námi všemi považován za pochoutku.

PRACOVNÍ KOLONA

Jedli jsme pokrutiny. Vozili jsme je u firmy Schicht v Ústí n/L. na kolečkách z vagonů; byly to tvrdé desky, podobné isolačním deskám, vkládaným do stěn. — Syrové brambory, jen posolené, byly v té době pro nás velkou pochoutkou. Hlad, mučivý, strašný hlad. Vysílením jsme padali v práci. Nohy se mi v kolenou podlamují, už už padám, ale vzepětím vůle se mi podařilo přece se udržet.

Zhavě letní dny. V pět hodin budíček, v šesti černá hořká špína, kousíček chleba, pak pět kilometrů pochod na nádraží; tři čtvrtě hodiny vlakem do Ústí n/L. A od osmi do čtyř odpoledne nepřetržitá roboty. V pět hodin jsme jeli vlakem nazpět, kolem šesté jsme vystupovali v Litoměřicích a v sedm jsme byli v pevnosti. To znamená třináct hodin v tropickém vedru bez jediného sousta jídla. Po příchodu do pevnosti do-

stáváme zkysanou polední polévku a za půl hodiny ještě jednu večerní. Prospívá to jen úplavici, která se stále šíří hrozivěji.

TRANSPORT SMRTI

Tři sta padesát lidí, mužů, žen a čtrnáctiletých dětí, je připravováno na cestu do Mauthausenu. Je již tma. Před kanceláři je stůl a silný reflektor. Vyzívají jména. Z nastoupivších vězňů se každý ozve: „Zde!“ Ověrují u každého vyvolaného nacionále, načež dotyčný odchází na další dvůr, kde se všichni seřazují. Pozorují jednoho z nich: oslněn prudkým světlem reflektoru, ztrácí ve tmě směr. Naráží na bachaře. Je jím sražen k zemi, zkopán, vstává a vrávorá jinam. Opět sražen. Nikde z vyvolaných nešel ranám klackem. Bachaři při tom tři klacky zlámali. Řev, rány, nadávky jsou jedinou kulisou tohoto dramatu.

21. října 1942 v pět hodin ráno odjžděli zvláštním vlakem. Ještě než odpochovali na nádraží, sebrali jim i svetry a kapesníky. Dokonce i zbytky chleba, uschované na cestu, jim vzali a naházeli s ostatními věcmi na jednu hromadu, po které SS-mani dívoce dupali.

MACH

Asi dvaatřicetiletý. Spal vedle mne na pryčně č. 19. Já na č. 18. Byl obviněn, že poslouchá cizí rozhlas. Měl mladou ženu a šestiletou dcerušku. Dostal úplavici. Sirašný průjem. Přestal jíst, vnitřní žár ho spaloval. Pil jen vodu; za deset dní zemřel. Byli jsme jako obvykle na robotě, takže zůstal bez ošetření sám na cele. Večer jsme ho našli s očima široce rozevřenýma. Nebylo nikoho, kdo by mu oči zatlačil. Byl tu celkem tři neděle.

NEJVÍC ZAKÁZANÉ VĚCI —

cigarety, sirky, zapalovač, nůž, tužka, papír. Pro ně se jde do temnice, bez jídla, nahý. V zimě to je skoro jistá smrt. A přece jich tu je tolik, těchto věcí. A kouří se na všech celách. Shýbnout se pro oharek „nizozemce“ při pochodu znamená být zkopán strážným. A přece se denně nosí z kolon oharky a s rozkoší a dalším rizikem se na cele kouří. Jinak se cigarety vyrábějí z kaštanových listů nebo z rozdrobeného papíru. Nejsou-li sirky, stačí kartáček na zuby, z jehož držadla se nastrouhá celuloidový prach, k tomu ještě křesadlo — kousek sklíčka a kaménku — křemene, a již se kouří. Kolona bývala po návratu vždy do naha svlékána a prohlížena. Denně z nich někdo chodil do temnice... Vášniví kuřáci dávají teď, když se nechodí do tabákové továrny, polovinu své porce chleba za jednu cigaretu.

TREST

Ohlížel se při nástupu k večernímu apelu. Nejdříve byl bachařem zbit; pak svlečený do půl těla vyhnán na dvůr. Hodinu musel stát v patnáctistupňovém mraze bez hnutí u zdi. Další hodinu pak poklusem běhal. Vrátil se na celu promrzlý a na smrt vyčerpán. Zápal plic. Smrt.

Statečně oslavil ve svých básních. Pro ty druhé měl výsměch a pohrdání. Pod autorovou lupou se svíjí červík — měščík, nejednou se staví do pózy hrdiny, v duchu však počítající, co mu v osvobozené republice vynese svatozář mučedníka. „Škola nesmiřitelnosti“ ho orientuje dvojím směrem: především proti fašismu, ale také proti zatuchlému měšťáctví, o němž ví, že je pařeníštěm, v němž se fašismu daří! Objektivně se dá říci, že v těch záběrech je autor ojedinělý a jeho literární přínos vrcholně cenný.

Portréty bachařů a strážných u pracovních kolon jsou ostře načrtnuté rukou vedenou nenávistí, nesmiřitelností a jistotou, že jejich hnědně odporný svět musí pad-

nout a padne. Čteme-li je pozorněji, vycítíme z nich nejen autorův nadhled a pohrdání, ale v jejich zupáckých pózách poznáváme malost prušáckého měšťáka, oblečeného do munduru a nablýskaných holínek rádooby „novodobého hnutí“ hnědému fašismu.

STORCH

Vysoký, vyzáblý, sadista. Oči mu zářily dětskou radostí, když se chystal někoho trýznit, pro krádež brambor, mrkve, zelné hlávky. Utloukal k smrti. Při stavbě bazény shodil žida s lešení; zůstal ležet s přeraženou páteří. Dobil ho holí. Pak poručil dvěma jiným židům, aby ho naložili na kolečko, v němž vozili k stavbě cement, a odvezli ho do skladiště mrtvol.

FRICEK

Bachař, který měl psa cvičeného tak, že kousal, když on vězně bil.

WACHHOLZ

Vulgo „Kamerholz“ nebo „Kamermand“, vedl „Kamer 7“, tj. skladiště trestanec-kých obleků, obuvi, prádla, dek. Nikdy nepřijímal nové přírůstky bez půlmetrového silného klacku. Nefackoval: bil hlava nehlava, bil a kopal. Samolibý. S klackem v ruce dělal prohlídky na celách: rozházel všechno, ani slamnky nenechal bez povšimnutí, rozdupal je, jestli v nich nic není. Měl v komandu ševce, krejčí a personál k výdeji šatstva a prádla a k ukládání civilních oděvů. Tyto lidi kupodivu nebil.

Civilní boty musely být nošeny až do úplného rozpadnutí, dříve nevydal erární. Přistihl-li někoho, že si půjčil rozbité civilní boty, aby za ně dostal erární, zbil ho holí do krve. Při generálních prohlídkách dal vyházet z cely všechno beze zbytku na dvůr a pak bral vězňům (či lépe kradl) lepší civilní boty, svetry, ponožky, mýdlo, krabičky se solí, prostě všechno, nač přišel a co ještě mělo nějakou hodnotu nebo bylo zakázáno mít na celách.

BURIAN

Vyhublý, nervózní obličej. Býval v čs. armádě délesloužícím důstojníkem, trochu znal česky. Nesnesl, aby se někdo při pozoru pohnul. Musil stát jako kámen, bez života. Trestal tím, že nechal vězně nehybně stát dvě hodiny venku na mrazu, čelem ke zdi. Z každé cely tři až čtyři lidi. Jeden po druhém omdlávali a padali k zemi. Podezřívá je, že simulují, a řval na ně (aniž to v bezvědomí vnímali), že simulují, že je vyléčí. Jindy zase svlékal do půl těla a nechal stát čtvrt hodiny v mrazu, pak nařídil běhat po dvoře.

RALLOFF

Osmnáctiletý mladíček, mazánek bohatých rodičů, jedináček, klouče, nadutý frajerek. Bil pěstí do tváře a do úst a kopal rád do břicha vysokou botou.

REDITEL TÁBORA JÖCKEL

Vulgo „Kačer“, bývalý lakýrník. Měl hluboký, krákoravý hlas, jako kačer na vodě. Byl postrachem nejen vězňů, ale i bachařů. Strašně řval a řádl. Vysoký, silný obr. V kantině přistihl šoféra — bachaře opilého. Vzal ho do rukou, vyzvedl a mrštil jím na dveře: dveře se rozbitly a šofér jimi proletěl na dvůr. Onehdy zakázal celému táboru jíst, protože našel několik plivanců na dvoře. Místo oběda jsme museli v poledne hodinu cvičit dřepy. Plivance byly od bachařů...

ROJKO

Se šfouravým, nahoru obráceným nosem. Po táboře chodil jenom pomalu, s rukama v kapsách. Vlastních akcí nepodnikal, vždy se připojoval k cizím. Řádl-li Wach-

holz nebo Storch, stál poblíž s rukama v kapsách a řval. Potřeboval se chvíli dívat na běsnění jiných, než se v něm uvolnil jeho vlastní sadismus. Pak teprve vyndal pravici z kapsy a bil. Po výkonu ji zastrčil zpět do kapsy.

ŠIMÁK

Jeden z mála Čechů, kteří nás hlídali. Je tu z trestu „pro práci“. Padesátiletý, černo-vlasý, malé postavy, hrubé tváře, vulgární, velký hulvát. Měl jet do říše na práci, zůstal však doma. Při výslechu se jej ptali: „Proč jste nejel do říše?“ — „Proč? Protože byli doma svobodní a taky nejeli. Říkalo se přece, že nejdřív mají jet svobodní a pak teprve ženatí bezdětní. Tak jsem nejel.“

Jeho obvyklou nadávkou bylo: „Rota jedna všivá! Klacek a bit!“

Na tomto místě končí literární pozůstalost Ivana Javora z terezínského období, alespoň ta část, kterou se podařilo díky statečným lidem dopravit mimo hradby Malé pevnosti. Nelze vyloučit, že se po čase objeví ještě další. Vždyť jeho „Mnichovský deník“, psaný ve dnech vojenské mobilizace, byl objeven v podstřeší dědovy chalupy v Orlicích horách teprve po 25 letech!

Ivan Javor zahynul 25. července 1944 při americkém bombardování pobočky koncentračního tábora Mauthausen - Steyer v Rakousku, kam byl transportován z Terezína koncem ledna 1943.

Pro nedostatek místa jsme nemohli otisknout všechno, co Ivan Javor napsal v Malé pevnosti. Celá pozůstalost byla otištěna v knize V pokorě neumlknu. J. M.

Zamyšlení nad dílem Karla Štipla

Profesor Karel Štipl, architekt a sochař, se svým mnohostranným a společensky významným dílem podílel na tvorbě českého výtvarného umění od počátku dvacátých let, kdy se stal rovněž profesorem Umělecko-průmyslové školy v Praze, později roku 1941 jejím rektorem. V roce 1944 byl zatčen gestapem, suspendován a vězněn na Pankráci a v Malé pevnosti v Terezíně, odkud se 10. května 1945 vrátil domů. Dne 15. června 1945 byla suspenze zrušena a v lednu roku 1959 byl vyznamenán Řádem práce. V srpnu r. 1972 zesnul.

Článek chce připomenout celoživotní dílo profesora Štipla i dobu internace v Terezíně, kde právě jeho vynikající lidské vlastnosti, duševní síla a nezlomná bytostná tvořivost vzbudily pozornost a respekt jeho spoluvězňů, a chce upozornit na jeho dlouholetou práci na návrzích pro Památník národního utrpení v Terezíně, pro nějž již jako vězeň Malé pevnosti skicoval první náměty.

Základní klady výtvarné metody, dokonalá znalost řemesla, ambice architekta i sochaře se všemi výhodami obojího školení – tyto rysy, charakteristické pro Štipla v tvorbě, lze sledovat od jeho učebních a studijních let. Narodil se v Praze 21. ledna 1889. Vyučen solidnímu řemeslu v pražské sochařské dílně Antonína Poppa přišel r. 1908 na pražskou Umělecko-průmyslovou

školu do všeobecné školy modelování k profesoru Josefu Drahoňovskému a roku 1911 do školy dekorativní plastiky profesora Celdy Kloučka. Posledním učitelem Karla Štipla byl od roku 1914 architekt Josip Plečnik, v jehož ateliéru dekorativní architektury zůstal s přestávkou tří válečných let do roku 1920, kdy pro monolit svého učitele modeloval plastiku pro bronz, jednoho ze svých prvních dokonalejších lvů. Téhož roku začíná i pedagogické působení Karla Štipla na Umělecko-průmyslové škole v Praze ve škole ornamentálního modelování.

Škola tehdy v souladu s potřebami mladého státu regenerovala profesorský sbor, vyrovnávala se s požadavky soudobého umění, oprostila se od secesních východisek a dosáhla prvního velkého a výrazného úspěchu na Světové výstavě dekorativního umění v Paříži r. 1925. Na škole byla soustředěna skupina vynikajících výtvarníků – František Kysela, V. H. Brunner, Jaroslav Horejc a Pavel Janák. A Karel Štipl se ve svých osobních dílech i v práci školy věnoval vrcholně aktuálním společenským úkolům a řešil je dosud příkladným způsobem. V několika plastikách symbolického lva – pro Plečnikův monolit nebo pro vrcholy praporevých žerdí – vyhledával momenty svalového vypětí zvířecího těla, dynamiku tvaru a řešil je odvážným, výtvarně vynalézavým způsobem ve smyslu stylizace a přechodu

v dekorativní motivy. Tvarová ušlechtilost a schopnost dovést každou plastiku až do harmonického souladu všech jejích složek včetně účelu, učinila z každé Štiplovy práce jeden z mezníků jeho vývoje. Početná je řada jeho státních znaků, které bohužel byly většinou zničeny za války. Jeden z prvních modeloval roku 1920 pro zámek v Lánech, roku 1924 provedl v bronzu velký státní znak pro budovu Všeobecného penzijního ústavu v Praze pro architekta J. Kotěru, roku 1928 pro československé velvyslanectví v Bělehradě, rok nato pro průčelí Autoklubu ČSR, roku 1930 pro Poštovní spořitelnu v Praze, který byl proveden v žulovém masivním bloku. Výjimečným dílem v této řadě státních symbolů byla šest metrů dlouhá volná plastika lva, kterou profesor Štipl modeloval pro vrchol průčelí Ústředního ředitelství československé tabákové reže, pro budovu zabírající celý uliční blok v blízkosti náměstí Míru na Vinohradech. Většinou šlo při těchto zakázkách o další dekorativní úkoly v interiérech i exteriérech budov.

Podobný vývoj od hravé stylizace k mocnému dynamickému projevu lze sledovat i v obdobných sochařských a heraldických úkolech, které s sebou ve dvacátých a třicátých letech přinášel rozvoj sokolských jednot, výstavba veřejných budov v Praze i úpravy historických architektur. Se svou školou pracoval např. v roce 1924 na modelech výplní pro mříž v Tyršově domě, s V. H. Brunnerem navrhoval žerď a hrot praporek se sokolem r. 1926, který patří zcela jeho ranému stylu. Je nutné se zmínit ještě o sochařské výzdobě budovy Orbisu na Vinohradech z téhož roku, kde použil rovněž jako symbolu sokoly, značně stylizované a nesmírně citlivě zasazené do plochy průčelí, a o kašně na vnitřním nádvoří Tyršova domu se stejným symbolem, která by mohla být ještě rekonstrukcí uvedena do původního stavu. Aktivita profesora Štipla i jeho školy byla velická a není možné poukázat než na nejvýznamnější práce nebo na ta díla, která byla zničena a většinou nemohou být obnovena. Je v tom kus tragédie sochaře, spjatého nejlépeji se svou dobou a společenskými úkoly, že část jeho díla je při společenských zvratech ničena, bez ohledu na jejich uměleckou hodnotu. Činorodost prof.

Štipla, známá celému jeho okolí, byla ověřena i v době jeho uvěznění nacisty. Samostatnou částí jeho díla – nikoli ovšem bez spojení s ostatním – byla jeho účast na soutěžích, ať architektonických nebo sochařských či pro užité umění. V jeho raném období zaujímají významné místo soutěžní návrhy pro veřejnou architektonickou soutěž na Památník osvobození na Žižkově, vypsanou r. 1923, k němuž přizval ještě architekta A. Dryáka a sochaře J. Brůhu a kterým zvítězil, neboť podle rozhodnutí poroty obdržel vítěznou druhou cenu a projekt byl doporučen k realizaci. Projekt měl vynikající kvality, vycházel z terénu a nevyžadoval jeho úpravy. Byl řešen jiným způsobem než později realizovaný projekt Závorkův, neboť nevycházel z jedné osy a vysunul pomník Jana Žižky na koni na vysokém podstavci západněji, jako dominantu nad svahem Vítkova a městem, řešil komplexně budovu Památníku i se studijním ústavem a administrativními prostorami. Štipl jako architekt měl velký smysl nejen pro hmotu, prostor, materiál, tvar, ale i pro účel a zcela praktické požadavky, jeho přístup k architektonickému úkolu byl zcela moderní. Jako zajímavý detail bych uvedla, že na začátku své kariéry v roce 1922 spolupracoval s arch. J. Kotěrou na výstavbě novostavby Vítkovických železáren a několik rodinných domků na začátku třicátých let projektoval pod nejpřísnějšími aspekty moderní funkční architektury.

Většina dalších soutěžních prací měla dekorativně sochařský charakter, ať to byla účast na soutěži na bronzová vrata chrámu sv. Víta v Praze, v níž získal v silné konkurenci velmi čestnou první odměnu, nebo neanonymní soutěž na modely sarkofágů pro rakve českých králů, k níž byl vyzván spolu s Jaroslavem Horejcem a Františkem Kyselem. Soutěž tehdy vyzněla naprázdno, ale je zajímavé sledovat Štiplův návrh na sarkofág, který řeší jako volnou samostatnou architekturu s dvěma dvojicemi královských lvů, protože po roce 1945 byl pověřen podobným úkolem v Památníku na Žižkově. Pro svatovítský chrám navrhuje však r. 1937 kovanou mříž pro kapli Bartoňů z Dobenína s ornamentem stylizované šípkové růže, mříž řešenou moderním klasickým způsobem, který vychází z požadavků technologie ko-

vaného železa. Model další mříže vznikl pro Zlatou bránu z podnětu Svatovítské jednoty v roce 1939, a byl to návrh sice nerealizovaný, ale vybroušený v kompozici tří vzájemně propojených plánů. Mříž v díle profesora Štipla by mohla být pojednána jako samostatné téma, které by našlo bohaté pokračování i po roce 1945.

Pro svatovítský chrám obesilá ještě v roce 1939 soutěž na náhrobek sv. Vojtěcha, získává jednu z odměn a po třech letech navrhuje schránku na ostatky ve svatováclavské kapli jako křišťálovou drobnou architekturu, zdobenou řezanými figurálními reliéfy. České sklo se dostalo po kovu a kamení mezi jeho oblíbené materiály zvláště od roku 1938, kdy zastupoval již nemocného profesora Josefa Drahoňovského, svého bývalého učitele, a kdy převzal jeho speciální školu pro rytí skla a drahokamů a připojil ji ke své škole.

Zvláštní místo v díle profesora Štipla a v českém užitém umění vůbec zaujímá soutěž a realizace památníku Jana Amose Komenského v Naardenu, kde za vedení architekta Machoně došlo k spolupráci několika předních českých umělců a Uměleckoprůmyslové školy. Pro interiérový památník vytvořil Karel Štipl mříž kručty s velkým státním znakem na pozadí stylizované kvetoucí lípy, rozsáhlou kompozici, která byla náročným technickým úkolem. S tématem Komenského souvisejí ještě další Štiplovy práce a návrhy; v roce 1922 získal odměnu v soutěži na pomník Jana Amose Komenského pro Amsterdam, roku 1933 modeluje medaili Komenského a roku 1938 pamětní desku pro radnici v Naardenu. Předtím roku 1936 vytvořil sochu Komenského pro Košťany u Teplic (za války zničenou).

Naznačila jsem již dříve, že tvorba třícátých let je zralým obdobím se svými znaky jako tendence ke klidné monumentalitě forem, k jadrnějšímu plnějšímu tvaru, v němž mizí nebo se podle volby materiálu transponuje jistá křehkost, příznačná pro dvacátá léta. Jednou z typických prací jsou velké alegorické postavy pro portál ministerstva zemědělství v Praze-Těšnově, na nichž pracoval spolu se sochařem J. Brůhou.

Tak jeho všestranná bohatá činnost přecházela i do prvních válečných let, kdy půso-

bil dále pedagogicky (Uměleckoprůmyslová škola byla tehdy vyšší střední školou) a kdy se i se svými žáky připravoval na dobrou míru. Převzal tehdy některé úkoly reprezentativního charakteru, jako byla v jeho okruhu pověstná „váza pro pana ministra Goebbelse“, pro niž se mu podařilo vyreklamovat z pracovní povinnosti v říši jednoho z nejlepších českých rytců skla. Tato váza nebyla během války stále hotova a pokračovalo se jen na její dekorativní a figurální výzdobě, nikoli na písmu, které bylo vyryto až po válce. Je paradoxní, že je tato váza často jmenována v motáčích, které profesor Štipl posílá z vězení a nařizuje „vázu pro pana ministra Goebbelse“ opatrovat jako oko v hlavě zvláště za náletů na Prahu.

Profesor Štipl byl zatčen i se svou chotí Helenou v časných ranních hodinách dne 15. prosince 1944, na sklonku války. Svě zatčení očekával, ale přesto bylo kruté po krásném srdečném večeru, kdy rodina po večeři dlouho do noci seděla a zpívalo se, jak dosud vzpomíná dcera, paní Helena Zelená. Bouchání na zahradní dveře a pak zvonek u vchodu ohlásil gestapo, které odvedlo oba její rodiče, – sama – těsně po onemocnění žloutenkou – zůstala doma. Ve vyšetřovací vazbě zůstal profesor Štipl i jeho choť do začátku února 1945 na Pankráci a z této doby se zachovalo několik kresbiček i konceptů dopisů, které ukazují, že chtěl překonat nečinnost, toužil po tvorbě a usiloval vědomě o ni, byť poměry omezovaly možnosti na minimum. Příznačný je v tom smyslu koncept dopisu, s nímž se profesor Štipl obrátil na vyšetřujícího soudce: „Vážený pane komisaři! Po posledním výslechu jsem si Vás dovolil požádat, zda bych mohl ve vězení alespoň trochu umělecky pracovat. Vy jste řekl, že nemáte nic proti tomu a že laskavě promluvíte v můj prospěch s panem ředitelem věznice. Současně jste mne vyzval, abych napsal, co k zmíněné práci potřebuji. Činím tak dnes, kdy mi bylo možno napsat t. l., a prosím uctivě za Vaši laskavou přímluvu. Pankrác, 29. I. 1945. V hluboké úctě...“

S tím souvisí koncept dalšího dopisu, adresovaný Uměleckoprůmyslové škole, s žádostí „o 20 kg modelářské hlíny, nějaký hadr na překrývání a nástroje“... po straně jsou nakresleny tři typy špachtlí. Toho

dne zřejmě dostal profesor Štipl tužku, neboť 29. I. 1945 je datována i kresbička architektury kamenného kostela z lomového zdiva. Z pankrácké věznice jsou ještě další dvě kresbičky – polosedičích ženského aktu a portrét mladšího muže ve služební čepici. Seč byl, chtěl pokračovat i v internaci ve své práci a úvahách, ale podařilo se mu to až v Terezíně. Dne 2. února byl převezen do Malé pevnosti, jeho žena Helena byla 7. února propuštěna pro nedostatek důkazů domů. Jistě tento fakt ulehčil jeho starostem a z motáků posílaných prostřednictvím německého strážce a spolku Charitas je zřejmé, že nechtěl svým doma ani trochu přitížit ve starostech o sebe. V motáku z 24. února 1945 píše: „Čas zde plyne poměrně rychle, jaro se blíží milovými kroky a již je cítit jeho příchůf. Chodíme na různé příležitostné práce, ovšem pokud není nějaká plískanice, kromě toho modelují, jak uvidíš na přiložené kresbě v posledním baličku. Nalezl jsem totiž trochu jílu (model. hlíny), zhotovil jsem si primitivní nástroje a dal jsem se do práce s velkou chutí a s úspěchem. Jak je to příjemné, že mohu trochu pracovat.“

„Také mne požádali (v cele) o přednášky. Měl jsem již o »Architekturu a životě« – »Vznik a vývoj uměleckého díla se zřetelem k pomníku sv. Václava« a třetí »O uměleckém skle«. Baví to mé spolubyditele až mne to překvapuje a čas přitom ubíhá.“

Motáky s dopisy paní Heleně jsou většinou přesně datovány, psány charakteristickým úsporným a úpravným způsobem inkoustovou tužkou na malých lístcích, třikrát složené do tvaru malé karty. Byly pašovány prý uvnitř pneumatik. Terezínskou internaci profesora Štipla můžeme sledovat z několika pramenů, které spolu složí svědectví o tomto krátkém úseku jeho života. V kresbách spoluvězně Josefa Kyliese se zachoval nanejvýš pozoruhodný dokument života na Malé pevnosti a i portréty profesora Štipla. Devět Kyliesových kreseb pana profesora, datovaných od 15. února 1945 do 5. března, nedokumentuje první období jeho života na Malé pevnosti, neboť patrně začínal na IV. dvoře a s Josefem Kyliesem se setkal až v cele č. 12.

Kyliesovy kresby jsou zánrové i portrét-ní rychle skici, zachycující ho většinou při

modelování a kreslení. Při první příležitosti uskutečnil záměr z pankrácké věznice, pracovat a modelovat. Podle kresby mu kuriózní stojan utvořily předměty na sebe navržené, z nichž lze určit hrnek a pánvičku. První kresba zachycuje profesora při práci na portrétu Josefa Kyliese a tato hlava byla – zdá se – modelována v dvoutřetinové velikosti. Na kresbě z 15. II. se zdá být již detailně promodelována a lze litovat, že tento první a největší portrét se nezachoval. Druhá a třetí kresba ukazuje profesora, jak drží v ruce další portrét, podle Kyliesovy poznámky portrét topírenského mistra Svolinského z Hostivaře. Výraz vyhublé tváře profesora Štipla vyjadřuje plné soustředění a uspokojení z toho, že může hnit modelovací hlínu a tvořit. Tato plastička má už redukovanou velikost, patrně pro nedostatek hlíny, nasazena na malém klacíku je ale přesto dobrou studií. Život na cele č. 12 zachycuje náčrt z 23. února, drobnou skicu s osmi vězni při odpočinku, četbě a diskusi, a v jejich středu je profesor Štipl u nějaké židličky z prken, trošku už připomínající stojan. I na kresbě z 2. března je načrtnuta skupina vězňů kolem profesora Štipla, který modeluje nový model muže v čepici, jímž měl být Vojtěch Skála. Z téhož dne je i moták s dopisem paní Heleně Štiplové. Model i přihlížející jsou nakresleni s vysloveně portrétními rysy. Modelované hlavy, obě asi 15 cm vysoké, se zachovaly v sádrových odlitcích. Snad byly vybrány náhodně a dánv ochotou modelů „sedět“.

Kresby Josefa Kyliese z 2. a 5. března ukazují profesora Štipla opět při plném soustředění při modelování a psaní, sedičích na horní palandě, v pozadí jsou u okna dvě siluety mužů, hovořících spolu přes mříže. Jak zaznamenaly terezínské paměti – 5. března spadl právě do hrůzné atmosféry Malé pevnosti po útěku tří vězňů 3. března. Dopisy domů paní Heleně jsou však láskyplné, plny touhy po rodině a starosti o ni, přitom zřejmě zdrženlivé a moudře klidné, aby v této rozrušené době nepřitěžovaly. Všechnu děsnost poměrů na Malé pevnosti profesor Štipl uzavírá v sobě. „Ale my si s mou paní tak rozumíme, že se nedala obelstít,“ řekl mi jednou profesor Štipl a mezi motáky jsou schovány dva drobné vylisované jarní květy z jejich zahrady, které

vykonaly cestu do Malé pevnosti a zpět. Snad jen v motáku z 10. března prosvitne vážná obava z dalšího věznění v neurčité narážce.

Kyliesovy kresby jsou nesmírně milou a cennou památkou, lidskou a plnou smyslu pro okamžik a pro charakteristické – a toto rozpětí lidského pochopení je dosti široké: od kresby pana profesora, jak si hledá vši (jak zaznamenávají terezínské paměti „denně svlékáme prádlo a doktor nedoktor, rektor nerektor, hledáme vši – a vždycky se něco najde“) ke kresbě pana profesora z enface, zahloubaného nad dopisem. Byl k sobě příkřejší než kreslíř spoluvěznů: „Pokud jde o můj exteriér,“ psal 10. března, „shledal jsem tuhle u holiče, že vypadám jako docela protivný titěrný dědek. Tlustší rozhodně nejsem, vždyť se nemám špatně.“ To byla jeho typická kamufláž a jemný, uklidňující humor bez ironie.

Situace profesora Štipla byla v době, kdy z Terezína odcházely transporty do jiných koncentračních táborů, velmi vážná. Podle sdělení dcery, paní Heleny Zelené, jej před třemi transporty zachránil doc. dr. Syllaba tím, že ho včas infikoval chorobou, pro niž byl pak neschopen transportu. Ve známých pamětech redaktora B. Čurdy-Lipovského Terezínské katakomby můžeme sledovat profesora Štipla od 20. března 1945, kdy se po druhém zákroku doc. dr. Syllaby dostává na marodku: „... já dostávám nového souseda. Je to sešlý a smutný, hubený a ztrápený stařeček s těžkou bronchitidou. Představuje se mně: Je to profesor Karel Štipl, rektor Uměleckoprůmyslové školy v Praze... vězněn na Pankráci a pak převezen k nám, kde ležel na IV. dvoře na betonové podlaze a tak se dořídil! U nás mu jistě bude lépe. Zdá se to být velmi příjemný a milý člověk.“ Ale hned další zápis objeví příštího dne ve „ztrápeném stařečkovi“ rezervy energie a sebezapření, které cítíme i z jeho motáků. „Můj soused Štipl je skvělý člověk! Bavíme se spolu o kumštu, malířství a malířích a on mně svěruje své velkorysé plány do budoucna: vybudovat naše české umělecké sklářství a postavit je na světovou úroveň. Naše republika musí být na světě první na trhu uměleckého skla! S jakým nadšením o tom hovoří!“ V těchto intencích profesor

Štipl jako učitel celé generace sklářských výtvarníků pokračoval. Pár dní nato bylo jeho zdraví ale ohroženo vysokou horečkou, 25. března dostal do tváře růži, tu obávanou infekci, v terezínských podmínkách končící zhusta smrtí. Spoluvěznové souhlasili s tím, aby nebyl přenesen jinam, ani mu to nefekli a vyléčili ho tajně v podmínkách marodky. Vedle ležící redaktor Čurda-Lipovský s otevřenou ranou v noze riskoval silné nebezpečí infekce. „Karlíček má důkladnou růži, má zachváčeno celé pravé oko. Půl tváře má zaplácáno ichtyolovou masťou.“ Ale po třech dnech se již růže nešíří a o velikonocní neděli 1. dubna již profesor Štipl kreslí svému příteli Čurdovi „dvě větvičky kočiček“ a „2. dubna Karlíček kreslí pro Láďu na víko pěkné kasety, kterou mu zhotovili v dílnách stolaři, věžeňské okno světvičkou šípkových růží. Je to velmi hezké“. Je to i motiv mříže a šípkové růže z kaple Bartoňů z Dobenína.

Jakmile profesor Štipl překonal nehorší stadium nemoci, ihned roste jeho činnost. Při první příležitosti se stěhuje dne 5. dubna na lůžko blíže okna, aby při větším světle mohl lépe kreslit. Zabývá se příležitostnými náměty a údaje redaktora Čurdy-Lipovského souhlasí s kresbičkami, které se zachovaly. Pro spoluvězně dr. Nováka navrhuje komplexní umístění a vybavení velké knihovny, patřící jeho otci prof. ing. K. Novákovi, ve velkém klenutém sále a kreslí i jednu variantu a pak i přesný architektonický výkres – sice miniaturní – v malém bločku, který používá i pro motáky. Podobně je inspirován i ke kresbě malého medailónu, asi pro křišťál, s dětskou hlavou podle fotografie dítěte jednoho spoluvězně. Tímto materiálem se ocitá opět ve své doméně a pro rytinu v křišťálu a pro provedení ve dřevě je zamýšlen návrh na Madonu. Profesor Štipl byl „úžasně pilný“, kreslil další skici, které souvisely s jeho vlastní tvorbou i poválečnou – motiv tří grácií, na nichž „piluje, opravuje, přemýšlí, chce to udělat dokonale. Vyřeje grácie do skla“. Oba drobné náčrty ženských aktů k tomuto námětu se zachovaly. Šlo o motiv, který vedl až k jednomu z posledních Štiplových děl – k fontáně pro lázně Bilínu.

V dubnu, posledním měsíci věznění a přesně měsíc před definitivním odchodem

z Terezína, začínají zřejmě i Štiplovy návrhy směřující k tvorbě památníku a k tvorbě památníku obětem nacismu. V záznamech B. Curdy-Lipovského je popsána dnes ztracená kresba: „Má načrtnuty zajímavý kostelík. Maličká budova a u ní ohromná věž a na ní socha anděla s rozpjatými křídly a zvednutýma rukama, vysoká 15 metrů...“ Navazuje tu snad na kresbu kostelíka z Pankráce? Nás velmi zajímá kresba, pocházející nepochybně z Malé pevnosti, která vyjadřuje jasnou symboliku těch proměn zániku a víry v život, v níž se terezínští vězni s blížícím koncem války zmitali stále více: vysoký sloup je nahoře přerušen a zakončen dvěma rozevřenými dlaněmi, mezi nimiž se pnou ratolesti snad vinné révy. Jasná symbolika víry v život, po němž ale oni sami mohli dosáhnout sotva svými prsty. Tento motiv, který má svou váhu v okamžiku svého vzniku a byl jistě hluboce osobní, bude v tvorbě profesora Štipla dál rozváděn a rozpracován v soutěžích pro Památník národního utrpení v Terezíně, dozná další změny, ale sám o sobě je významný tento moment a místo jeho vzniku.

Profesor Štípl byl po vypuknutí epidemie břišního tyfu navržen do seznamu tuberkulózních vězňů, kteří měli být přednostně propuštěni, ale byl mezi třiceti vězni, jejichž propuštění nebylo schváleno. Byl prý velmi klidný, takový byl jistě vždy, ale tento klid byl výsledkem úvah, kázně a sebezapření i lidské ušlechtilosti. Zprávu o tom, že je umístěn na marodce, napsal domů např. až koncem dubna, když byla v Terezíně zjištěna epidemie tyfu, o níž se vědělo i v Praze, a touto zprávou, že leží v nemocnici s bronchitidou v pečlivých rukách lékaře, chtěl svou rodinu uklidnit. Ale datum motáku, který označí 25. IV. neděle 45, nesusouhlasí a moták „psaný za mimořádně svízelných podmínek“ hovoří svým špatným datem, šikmými nepravidelnými řádky i citovostí dopisu výslovným smutkem: „Na Vás vzpomínám a vzpomínám ustavičně, vlastně denní život je zde jen stále vzpomínání.“ Slova „Těším se na Vás, těším šíleně“ ukazují hloubku bezraděje i touhy. Těch deset dní od propuštění redaktora Curdy-Lipovského muselo být asi nejkritičtějších. Až 10. května se přes cukrovar v Dolánkách, ve zbídačelém stavu, prostřednictvím Mezi-

národního červeného kříže dostal do Prahy, domů, a kolem 15. května se zhroutil a onemocněl zánětem nervů dolních končetin. Následky internace trpěl po všechny zbývající roky, těžkými bronchitidami a zápalý plic, při nichž vysoké teploty vysilovaly jeho srdce.

Část díla po roce 1945 se obracela zpět k době nacistického teroru i k vítězné válce. Ještě roku 1945 vytvořil pamětní desku dr. Augustina Pechláta v Revoluční třídě v Praze, ve škole byla dokončena ona pověstná váza a darována prezidentu republiky. V roce 1946 spolu s architektem P. Janákem provedl pamětní desku na probošství na třetím hradním nádvoří a pracoval na památnících vítězných armád pro Plzeň (1947) a spolu s profesorem Jaroslavem Horejcem na návrhu památníku pro Ústí n. Lab., který v soutěži roku 1949 dostal I. cenu. Významné práce vznikly pro chrám sv. Víta. Byl to zlacený znak hlavního města Prahy, řezaný v lipovém dřevě, který pod vitráží Maxe Švabinského působí na kamenném pozadí jako šperk, a zkřížené ratolesti vavřínu a lípy pro rakev Karla IV. v hrobce českých králů. Od roku 1948 pracoval se školou po celá léta na četných dekorativně sochařských úkolech v Památníku na Žižkově, z nichž vyniká zvláště bronzový věnec ve slavnostní síni a fontána na zadním nádvoří, které je upraveno rovněž podle jeho návrhu. Vavřínové ratolesti na bronzových epitafech, zlacený věnec u hrobu Neznámého vojína ve vojenském kolumbáriu, vavřínová snítka v kultivovaném řádu laureátů Státní ceny, tesaná ratolest na stylově čistém kamenném náhrobku architekta Pavla Janáka, motivy opakující se a vždy znovu utvářené pro různý materiál, v němž je hledána maximální hranice technické dokonalosti a definitivní vycelovaný tvar. I v oblasti skla, jak o tom hovořil v Malé pevnosti, hledal maximální možnosti i v přesnosti rytiny i v monumentální architektonické realizaci, již byl sloup ze skleněných desek s řezanými reliéfy, spojenými ocelovou konstrukcí pro Světovou výstavu v Bruselu 1958. V projektech se zabýval dalšími možnostmi využití skla v architektuře. V takových velkých a náročných pracích myslel zároveň jako architekt i sochař, vedl žáky k úzké souvislosti tvaru a dekoru,

k dokonalému tvaru, architektonice tvaru, jeho účelnosti. Působil v tom smyslu silně na celou generaci a myslím, že sám se záměrně v této době, kdy vyvrcholilo koncem padesátých let ocenění jeho práce jak udělením Zlaté medaile v Bruselu, tak i udělením Řádu práce, a kdy měl kolem sebe shromážděn zástup žáků, vrátil vděčně a s plným pochopením jeho velikosti ke svému poslednímu učiteli Josipu Plečnikovi ve dvou článcích v časopise Československý architekt.

Poválečná léta byla až do konce šedesátých let vyplněna i úvahami a prací nad vybudováním Památníku národního utrpení v Terezíně. Jako bývalý politický vězeň a antifašista cítil tento výtvarný, sochařský i architektonický úkol jako svou vnitřní povinnost v hlubokém uvědomění si jeho významu a nutnosti jeho symbolického ztvárnění. Námět ho zaměstnával po léta. Zúčastnil se první soutěže, vypsané 17. září 1947, kdy šlo o úpravu terezínského hřbitova, byl v této soutěži odměněn a vyzván spolu s dalšími šesti architekty – autory oceněných projektů – k soutěži další, pro niž byl vymezen termín od prosince 1947 do dubna 1948. Porota se po posouzení všech sedmi návrhů rozhodla pro neudělení prvních tří cen a pro rozdělení této částky mezi účastníky soutěže. V zájmu rychlého dokončení definitivního projektu navrhla pak porota sloučit návrhy arch. J. Hruzy a ing. arch. A. Mináře a pověřit oba vypracováním generálního projektu. Profesor Štipl se problematikou soutěží pro Terezín zabýval sám; v roce 1966 se znovu vrátil k nedořešeným, a právě proto naléhavým problémům terezínského památníku. Přípravoval se na třetí veřejnou celostátní soutěž urbanistického, architektonického i uměleckého dořešení Památníku, jejíž obelání končilo v roce 1968. Těžce nesl, že více než dvacet let po válce není Terezín definitivně upraven, a očekával, že třetí soutěž „čestně zlikviduje dluh, kterým jsme povinni obětem, jež tímto peklem hrozného utrpení prošly, a těm, které zde zahynuly“, jak napsal v průvodní zprávě svého soutěžního návrhu.

Dvě hlavní úlohy – památník obětem Malé pevnosti a památník ghetta – řešil tak, že symbolickou funkci vyjadřoval i ur-

banistickým řešením i architektonickým a plastickým tvarem, materiálem, velikostí hmoty, barvou i konkrétními motivy dekorativního charakteru. Architektura deseti pilířů – žulových monolitů propojených bronzovými spojnicí se znaky národů, vězňenských v Malé pevnosti, vyjadřovala jednak sounáležitost jejich boje proti fašismu a jednak umístěním, velikostí hmoty a tvarem měla též „funkci symbolické zábrany vstupu do Malé pevnosti“, což Terezín likvidovalo jako pevnost a vězení. Architektonický motiv převyšoval celý Terezín, tvořil zároveň dominantu prostranství, kde se konaly tržny a shromáždění. Řecké ohně a stožáry vlajek umístil po stranách památníku, jehož smysl ještě určovala plastika mezi prostředními monolity. Zároveň vyřešil jako moderní architekt i malé stavby, nezbytné pro velká shromáždění a pro případ nepohody.

V této koncepci, symbióze architektury, tvaru, materiálu, hmoty a symbolu se v profesoru Štiplovi projevil nejušlechtlejší vlastnosti Plečnikova žáka, v motivu žulových monolitů se vrátil na samý začátek své činnosti do roku 1920, kdy s Plečnikem pracoval na podobném úkolu, který zde v Terezíně rozvedl a transponoval.

Druhým pietním objektem byl pomník obětem ghetta, který umístil v ose krematoria, na plochu rámovanou zelení, a pro nějž vyšel z motivu vzniklém v Malé pevnosti na konci války. Původně sloup končící rukama a ratolestmi modifikoval v celý mohutný kmen vyrůstající z půdy, jehož větve byly odzdola osekávány a utínány a který na vrcholu raší novými ratolestmi. Naturalismus motivu byl úplně potlačen a sloup by působil jako monolitní plastika v černém leštěném syenitu, vysoká tři metry. Náčrt sloupu, obehnaný kovovou mříží, byl nejstarší a nejpůvodnější skicou a souvislost mezi ní a konečným návrhem, výtvarná i symbolická, je zřejmá, i když v obojím se posunul výraz i význam.

V pozůstalosti profesora Štipla je mnoho materiálů, skic a náčrtů i modely a většinou není snadné rozlišit, o kterou fázi soutěže se jedná, neboť základní myšlenky se vyvíjely a autor se vracel ke starším námětům. Další pietní místo na břehu Ohře, místo vzhazování popela terezínských obětí, vyřešil jako schodiště s podestou a bronz-

vým majákem, použil tu opět černý kámen jako v pomníku ghetta, s vytesanými nápisy ve dvou blocích, umístěných po stranách schodiště.

Vstup do dolu Richard navrhoval nechat v původním stavu, ale uzavřít jej masivní kovanou mříží a označit názvem, a shromážděné v tomto místě doplnit kamennými deskami s vyjmenováním národů, jejichž příslušníci zde v dole a v podzemní továrně živořili a zemřeli. V ose prostoru navrhoval pak umístit pylon zakončený nahoře symbolickým útvarem kladiv spoutaných okovy. Kromě toho navrhl, aby na nejvyšším místě bastionu pevnosti, na nároží proti silnici, byla umístěna zdaleka viditelná deska s nápisem a židovským emblémem, protože – pokud se pamatují na jeho slova, přestože byl sám politickým vězněm Malé pevnosti, viděl v Terezíně vzhledem k rozsahu nacistických zločinů hlavně památník

genocidia – proto pamětní deska na bastionu.

Z návrhů profesora Karla Štipla je zřejmé, že chtěl v ušlechtilém materiálu, tvrdém, leštěném kameni, v ušlechtilém bronzu, zlacené železné mříži, vytvořit umělecká díla, hodná památky obětí. V tom byla celá jeho osobní minulost sochaře a architekta, i osobní reakce na hrůzné podmínky vězeňského života. V tom je morálka jeho soutěžních projektů. Nešlo mu o úpravu, ale o vytvoření něčeho velkého, hodného zde prožité míry utrpení, beznaděje a ponížení všech obětí. A ještě bych chtěla připomenout, že zde se plně uplatnil jeho kultivovaný smysl pro emblém, pro symboliku, která není záležitostí jedné generace, ale trvá a musí být jen v každém díle znovu naplněna humánním obsahem. Tak i v ne-realizovaném projektu oceňujeme jeho velkorysost a vysokou uměleckou kulturu.

RESUMÉ

RESUMÉ

The following text is a very faint and illegible summary or abstract, likely containing technical or scientific information. It appears to be a multi-paragraph document, but the content is too light to transcribe accurately.

CONCLUSION

The following text is a very faint and illegible conclusion or summary, likely containing technical or scientific information. It appears to be a multi-paragraph document, but the content is too light to transcribe accurately.

Максимилиан Перглер
ЗАБОТА ГОСУДАРСТВА О ПАМЯТНИКЕ ТЕРЕЗИН

В своей вступительной статье председатель комиссии совета Северочешского областного национального комитета по делам Памятника Терезин, тов. Максимилиан Перглер приздумывается над прошлой историей трёх концлагерей, устроенных гитлеровцами вблизи Терезина (т. н. полицейская тюрьма в Малой крепости, концентрационный лагерь в городе — гетто, концлагерь в г. Литомержице) и над ответственной работой Памятника Терезин. Памятник Терезин является государственным учреждением, выполняющим важные, ответственные и нелёгкие задачи. В Малой крепости и в городе Терезине сохранилось немало объектов в первоначальном виде, в котором они использовались нацистами для заключения политических противников и чешских граждан, считавшихся по немецким расовым законам евреями. Особенно Малая крепость в сохранившемся до сих пор виде имеет уникальное значение, ибо нигде в Европе никакой концлагерь не сохраняется в вполне неизменном виде.

Памятник Терезин заботится о текущем ремонте всех объектов и о полном пиетета устройстве памятных мест (Национальное кладбище перед Малой крепостью, еврейское кладбище и крематорий недалеко от Богушовиц и рядом с ним расположенное кладбище военнопленных из времен первой мировой войны, место на реке Охрше, где гитлеровцы разбросали пепел приблизительно 22 тысяч сожжённых жертв, крематорий концлагеря Рихард). Полное пиетета устройство потребовало больших расходов из государственного бюджета.

Не менее неотложными являются и дальнейшие задачи работников Памятника Терезин. Пока не была написана история Малой крепости в виде монографии. Одной из главных задач Памятника является воспитание народа, особенно не пережившего войны, молодого поколения, в духе антифашистских традиций. Памятник был посещен в 1972 г. свыше 200 тыс. человек, из этого приблизительно 46 тыс. посетителей представляет учащаяся молодежь. Для молодёжи работники Памятника готовят дальнейшие действия, лекции, выставки, демонстрацию фильмов.

Главное назначение и смысл Памятника Терезин заключается в том, чтобы содействовать созданию идеологического облика нового человека, гражданина социалистического государства.

СТАТЬЯ О СТРУКТУРЕ ЗАКЛЮЧЁННЫХ В МАЛОЙ КРЕПОСТИ ТЕРЕЗИН
в 1944-45 гг.

Все написанные до сих пор труды о Малой крепости Терезин во время нацистской оккупации опирались в данных о численности и составе заключённых на определение, созданное на основе воспоминаний бывших заключённых, и на показания надзирателей этого концлагеря. В этой статье была сделана попытка разобрат структуру заключённых на основе записей в «Списках арестованных» панкрацкой тюрьмы гестапо за 1944-45 гг., в которых записывались лица, отправленные в Терезин пражским гестапо или его провинциальными конторами, насколько эти транспорты шли через Панкрац. В этом источнике имеются данные о возрасте заключённых, их профессии, причинах арестования, дата отправления в Терезин (если они туда отправлялись) и сообщение о дальнейшем транспорте из Терезина в тюрьмы и концлагери (или же о смерти в Терезине или освобождении). Таким образом мы приобрели материал приблизительно о 5500 заключённых терезинской Малой крепости, что представляет около 39 % всех лиц, заключённых в этот период в Малой крепости.

На основе изучения этих источников мы дошли к следующим заключениям: Большинство заключённых в Малой крепости в Терезине в 1944-45 гг. представляли мужчины, женщин здесь было приблизительно только 16 % общего количества всех заключённых. Что касается возраста, преобладали лица младшего и самое большее среднего поколения (около 40 % заключённых были моложе 30 лет). Подавляющее большинство заключённых в Малой крепости составляли чехи, лиц другой национальности, чем чешской, было здесь в 1944-45 гг. за-

ключено 7,5 %. (В начале 1944 г. эта доля была меньше, но она возросла в конце 1944 г. и в 1945 г. ссылками военнопленных). В рассматриваемый нами период были из представителей другой национальности, чем чешской, самые многочисленные советские граждане (военнопленные, «остарбайтеры» т.е. на каторжный труд в Германии угнанные советские граждане) и немцы. В число заключённых другой, чем чешской, национальности не включаются евреи (около 6 %), которые были в Терезине заключены большей частью за нарушение распоряжений для евреев (некоторые из них были другой, чем чешской, национальности, однако по нашему источнику нельзя эту долю определить).

На основе «Списков арестованных» нельзя, к сожалению, точно установить социальный состав заключённых в Малой крепости, так как в этом источнике приводится профессия во время ареста, а не (за некоторыми исключениями) первоначальная профессия. Однако в 1944 и 1945 гг. большая часть чешского народа была тотально мобилизована на работу и работала по другой, чем своей первоначальной профессии.

На основе нашего источника можно определить, что долю лиц, арестованных из-за подпольной деятельности в освободительном движении составляли в рассматриваемом нами материале около 43 % лиц, среди которых были прежде всего члены коммунистического освободительного движения. Другие лица были заключены в Терезине из-за индивидуальных антифашистских выступлений, из-за слушания зарубежного радио, как заложники, из-за бегства из лагерей для военнопленных и по расовым причинам. Приблизительно 29% рассматриваемых нами заключённых составляли лица, интернированные из-за трудовых проступков. Ввиду того, что из-за трудовых проступков отправлялись в Терезин заключённые прежде всего пражским гестапо, доля политических заключённых в транспорте из провинциальных контор гестапо (и таким образом и в общем количестве заключённых) была многим больше, и лиц, заключённых из-за трудовых проступков, явно меньше, чем в рассматриваемом нами материале. Очень немногочисленная была в Терезине группа лиц, заключённых из-за экономических, нравственных и уголовных правонарушений (всего около 2 % заключённых). Это значит, что Малая крепость была прежде всего тюрьмой для политических противников нацизма.

Что касается срока заключения, в первом полугодии 1944 г. было свыше 60 % тех, кто были в Малой крепости заключены менее чем 2 месяца. (Данные о второй половине 1944 г. и 1945 г. нельзя уже в этом отношении сравнивать, потому что транспорты в концлагери и в тюрьмы в Германии постепенно приостанавливались, между тем как транспорты, пришедшие в Терезин, остались здесь большей частью до освобождения.)

Больше чем одна половина заключённых в 1—3 четвертях 1944 г. была выслана из Терезина в тюрьмы в рейхе и в концлагери. Это были в подавляющем большинстве политические заключённые. Выпущена на свободу была почти одна четверть заключённых (большей частью арестованных из-за трудовых проступков). Остаток составляли заключённые, отданные полицейским органам, умершие в Терезине, или оставшиеся в Терезине до освобождения.

Йиндра Ярошова **ТЕРЕЗИН в 1945 г.**

Общая обстановка в Малой крепости в 1945 г. сильно ухудшилась. Приток новых заключённых не прекращался, но в виду военного положения прекратились транспорты из Малой крепости, и поэтому тюрьма была скоро настолько переполнена, что гигиенические и санитарные условия стали невыносимыми. Это стало причиной эпидемии дизентерии зимой 1944/45 г. и в особенности катастрофичной эпидемии сыпного тифа, возникшей в марте 1945 г. Зараза была сюда занесена с одной стороны из подземного завода Рихард, с другой стороны так называемыми транспортами смерти из эвакуированных концлагерей. Ряд этих транспортов кончился и в Малой крепости, прежде всего в концлагере в г. Терезине (т. н. гетто), куда был таким образом в апреле 1945 г. занесен сыпной тиф.

Комендант Малой крепости Г. Йёкл стал из-за своего отношения к этой эпидемии виновником того, что она приняла огромные размеры. Кроме того он по своей воле нарушил приказ Калтенбруннера, запретившего в апреле 1945 г. какие бы то ни были казни в Малой крепости, приказав ещё 2-го мая 1945 г. казнить пятьдесят чешских патриотов.

В тот же день явился в Малую крепость член социально-санитарной комиссии подпольного Чешского национального совета доктор Й. Рашка из пражского Гигиенического института. Целью его поездки было добиться разрешения принять меры и приступить к антиэпидемиологической работе в Малой крепости. Только после долгих переговоров, между прочим, и с заместителем К. Г. Франка Руделом, позволено было начать под именем Международного красного креста 4-го мая 1945 г. в Малой крепости медицинские работы по спасению заболевших сыпным тифом. Город Терезин ещё с апреля 1945 г. находился под покровительством Международного красного креста. После отхода гитлеровцев 5-го мая работа развернулась во всю. По призыву революционного радио начались стихийные действия на помощь Терезину и в Праге, Руднице, Подбрадах и др. Так как нельзя было в организационном порядке справиться со всеми действиями в городе Терезине, куда перевозились и больные из Малой крепости, было решено обратиться за помощью к Красной Армии, которая создала вокруг карантинного пространства военный кордон и предоставила пять полевых госпиталей. Совместным усилием удалось до 1-го августа 1945 г. эпидемию преодолеть, но её жертвой стали сотни мёртвых как среди бывших заключенных, так и среди врачей и медицинского персонала.

Мария Трглинова РАБОЧАЯ КОМАНДА ЛИТОМЕРЖИЦЕ

Статья посвящена концентрационному лагерю в г. Литомержице, возникшему весной 1944 г., в то время, когда началась стройка заводов. Заключенные этого концлагеря составляли большую часть рабочих сил на стройке и на производстве. Лагерь числился рабочей командой (арбайтскоммандо) концлагеря Флоссенбург и его официальное название было: СС-Коммандо Б 5, Лобосиц II. Ни фирмы, для которых заключенные работали, ни WVHA-SS не были больше в состоянии приобрести для заключенных хоть основное оборудование и снабжение, хотя обе стороны были заинтересованы в как можно лучших рабочих результатах. Этот концлагерь отличался на протяжении всего своего существования вполне провизорным характером, что и отражалось неблагоприятно в уровне жизненных условий. Примитивные жилищные условия и обмундирование, очень плохая пища и изнурительный труд под землёй истощали заключенных до крайности, создавая угрозу их жизни, — были причиной смерти многих из них. На работе и в лагере заключенные подвергались произволу надзирателей из рядов заключенных, т. н. капо. Их обращение с заключенными стало более серьёзной угрозой, чем мероприятия профессиональных надзирателей. Сторожевой отряд состоял до весны 1944 г. большей частью из солдат авиационных частей «Лuftваффе» и только, когда у организации СС не было никаких штатов, которые могли бы сторожить всё увеличивающееся число рабочих команд, прикомандировывали этих солдат к службе в концлагерях. Катастрофические жизненные условия заключенных, хаотичная обстановка и почти неограниченная власть «капо» — вот это были характерные черты разложения всей системы концлагерей, особенно рабочих команд, возникавших у заново строившихся, прежде всего подземных объектов.

Йожа Микула ПОЭТ ЗАКЛЮЧЁННЫЙ НАЦИСТАМИ В МАЛОЙ КРЕПОСТИ

Иван Явор (псевдоним Алойса Микулы) родился 10-го августа 1915 г. в моравском городе Кийёв. В статье о его литературном наследстве (Огонёк 1962) советский литературный

критик Ц. Трегуб назвал его «младшим братом Юлиуса Фучика». И чешские литературные критики и литературоведы (Ю. Гаек, Д. Барта и др.) ставят его в один ряд с Ю. Фучиком и М. Кудержиковой. Ещё до своего арестования во время террора после покушения на гитлеровского протектора Гейдриха (точнее 16-го мая 1942 г.) Иван Явор занимался в течение ряда лет литературной деятельностью. После войны его литературное наследие было собрано и постепенно издавалось. Оно содержит несколько десятков стихотворений, пьес, новелл, репортажей, и т. д. Самая ценная часть литературного наследия Явора была написана в тюремной камере № 3 терезинской Малой крепости. Оттуда она была доставлена чешскими патриотами тайком по разным ардесам. Здена Лахманова, которой он посвятил ряд стихотворений и писем, была арестована как член подпольной боевой организации молодых коммунистов «Пршедвой» (т. е. Авангард) в январе 1945 г. и 2-го мая, за несколько дней до прихода Советской Армии, в Малой крепости казнена.

Иван Явор погиб 25-го июля 1944 г. во время американской бомбардировки филиала концлагеря Маутхаузен в австрийском Штейере.

Вера Соукупова

РАЗМЫШЛЕНИЯ О ТВОРЧЕСТВЕ КАРЛА ШТИПЛЯ

Статья посвящена чешскому архитектору и скульптору Карлу Штиплю, который работал всю свою жизнь педагогом в пражской Художественно-промышленной школе (после войны в Высшем художественно-промышленном учебном заведении) в ателье орнаментальной скульптуры и позже стекла и глиптики. Во время войны он был ректором этой школы. Его творчество очень многообразное, оно включает как архитектурные проекты (конкурс на постройку Памятника освобождения в Праге Жижкове и стройки особняков, школ и т. п.), так проекты прикладного искусства — металл, стекло, дерево, камень. Его творчество развивалось почти параллельно с возникновением и развитием нашей республики, имея тесную связь с конкурсами и задачами молодого государства. Профессор Штипель, и под его руководством и его школа, создали целый ряд замечательных государственных гербов и эмблем республики и общественных учреждений.

Профессор Штипель был арестован в декабре 1944 г. вместе со своей женой. Его допрашивали на Панкраце и выслали в Терезин в Малую крепость. Можно следовать за ним от интернирования в IV-ом дворе, в тюремную камеру № 12 и в лазарет, где с помощью чешских врачей он пережил это время, интересуясь непрерывно художественной работой. Сохранилось несколько рисунков и две маленькие портретные пластики голов заключённых, единственные, сохранившиеся в Терезине пластики, и вероятно единственные, возникшие в Малой крепости. Замечательны эскизы, в которых в конце войны он набрасывал будущий памятник жертвам Терезина, политическим заключённым и погибшим в гетто. Эти мелкие наброски он продолжал потом в своих проектах для конкурса на устройство Терезина, который был объявлен в 1948, 1949 и 1968 гг. Его решения, хотя остались не осуществлёнными, исходят из глубоко обдуманной концепции всего Памятника народному страданию и их основой является совершенная работа с символами и эмблемами. В 1959 г. профессор Штипель был награжден Орденом труда. В августе 1972 г. он умер.

Maximilian Pergler

DIE FÜRSORGE DES STAATES FÜR DAS MAHNMAL TEREZÍN

Der Leitartikel des Kommissionsvorsitzenden des Rates des Nordböhmisches Bezirksausschusses für das Mahnmal Terezín Maximilian Pergler beschäftigt sich mit der vergangenen Geschichte dreier Konzentrationslager, die die Nazisten in der Nähe von Terezín errichteten (das sog. Polizeigefängnis in der Kleinen Festung, das KZ in der Stadt — das Ghetto, das KZ in Litoměřice), und mit der verantwortungsvollen Arbeit des Mahnmals Terezín. Das Mahnmal Terezín ist eine staatliche Institution, die wichtige, verantwortungsvolle und anspruchsvolle Aufgaben erfüllt. In der Kleinen Festung und auch in der Stadt Terezín sind viele Objekte in der ursprünglichen Gestalt erhalten geblieben, so wie sie die Nazisten für die Einkerkung der politischen Gegner und auch tschechischer Einwohner, von deutschen Gesetzen als Juden bezeichnet, benutzten. Besonders die Kleine Festung ist in der bisher erhaltenen ursprünglichen Gestalt von unikatener Bedeutung, denn nirgends in Europa wird ein KZ in einem völlig unveränderten Zustand erhalten.

Das Mahnmal Terezín sorgt für die Instandhaltung aller Objekte und für die pietätvolle Herrichtung der denkwürdigen Orte (der Nationalfriedhof von der Kleinen Festung, der jüdische Friedhof und das Krematorium bei Bohušovice und der daran grenzende Friedhof der Gefangenen aus dem 1. Weltkrieg, die Stelle an dem Fluss Ohře, von wo die Nazisten die Asche von ungefähr 22 000 verbrannten Opfern hineinwarfen, das Krematorium des KZ Richard). Die pietätvollen Herrichtungen verlangten hohe Kosten, die der Staat aus seinem Budget widmete.

Nicht weniger dringend sind auch die weiteren Aufgaben des Mahnmals Terezín. Bisher wurde die Geschichte der Kleinen Festung noch nicht monographisch bearbeitet. Eine der Hauptaufgaben des Mahnmals ist die Erziehung des Menschen, besonders der jungen Generation, die keinen Krieg erlebte, im Geiste der antifaschistischen Tradition. Das Mahnmal besuchten im Jahre 1972 200 000 Menschen, darunter waren 46 000 Besucher aus den Reihen der Schuljugend. Für die Jugend bereiten die Angestellten des Mahnmals weitere Aktionen, wie Vorträge, Ausstellungen, Filmveranstaltungen, vor.

Die Hauptsendung und der Sinn des Mahnmals Terezín ist die Mitwirkung bei der Bildung des ideologischen Profils der neuen Menschen, Bürger eines sozialistischen Staates.

EIN BEITRAG ZUR FRAGE DER HÄFTLINGSSTRUKTUR DER KLEINEN FESTUNG TEREZÍN IN DEN JAHREN 1944—45

Alle bisherigen Arbeiten über die Kleine Festung Terezín in der Zeit der nazistischen Okkupation stützten sich in den Zahlen- und Strukturangaben auf Schätzungen, die auf Grund der Erinnerungen ehemaliger Häftlinge und Aufseheraussagen geschaffen wurden. Die vorliegende Studie bemüht sich um eine Analyse der Häftlingsstruktur auf Grund der Vermerke in dem „Gefangenenverzeichnis“ des Pankracer Gefängnisses der Gestapo aus den Jahren 1944—1945, die Personen unterfangen, die von der Prager Gestapo oder von ihren ländlichen Zweigstellen nach Terezín geschickt wurden, falls diese Transporte über Pankrác gingen. In dieser Quelle finden wir Angaben vom Alter der Häftlinge, den Verhaftungsgründen, vom Tag des Transportes nach Terezín (falls man sie hinschickte), und Berichte vom Weitertransport aus Terezín in die Gefängnisse und KZ (resp. vom Ableben in Terezín oder von der Freilassung). Wir haben so über ungefähr 5500 Häftlinge der Kleinen Festung Terezín Material erworben, was ungefähr 39 % aller Personen, die in dieser Zeit in der Kleinen Festung in Haft waren, vorstellt.

Durch das Studium dieser Quellen gelangten wir zu diesen Schlussfolgerungen: Die Mehrzahl der Häftlinge der Kleinen Festung Terezín bildeten in den Jahren 1944 bis 1945 Männer, die Frauen waren hier von der Gesamtzahl nur mit 16 % vertreten. Was das Alter betrifft, so waren hier überwiegend jüngere Personen, höchstens Vertreter der mittleren Generation (ungefähr 40 % der Häftlinge waren jünger als 30 Jahre). Überwiegend wurden in der Kleinen Festung Tschechen gefangengehalten, Personen anderer als tschechischer Nationalität waren im Verlaufe der Jahre 1944—45 nur 7,5 %. (Anfangs des Jahres 1944 war der Quotient niedriger, aber er erhöhte sich Ende 1944 und Anfang 1945 durch Deportationen der Kriegsgefangenen.) In dieser Zeit waren ausser Angehörigen der tschechischen Nationalität am häufigsten sowjetische Bürger vertreten (Kriegsgefangene, „Ostarbeiter“) und Deutsche. In die Zahl der Häftlinge anderer als tschechischer Nationalität sind die Juden nicht einbezogen (etwa 6 % der Häftlinge), die in Terezín meistens wegen Vorschriftenverletzungen gefangengehalten wurden. (Ein Teil davon war anderer als tschechischer Nationalität, aber aus unserer Quelle lässt sich dieser Anteil nicht feststellen).

Aus dem „Gefangenenverzeichnis“ kann man leider nicht einwandfrei die soziale Struktur der Häftlinge der Kleinen Festung feststellen, weil diese Quelle die Beschäftigung zur Zeit der Verhaftung angibt, und nicht (bis auf Ausnahmen) die ursprüngliche Beschäftigung. In den Jahren 1944 und 1945 war aber der Grossteil der tschechischen Bevölkerung im Totaleinsatz und übte einen anderen Beruf als ihren ursprünglichen aus.

Auf Grund unserer Quelle schätzten wir, dass der Anteil der Personen, die wegen illegaler Tätigkeit im Widerstandskampf verhaftet waren, ungefähr 43 % bildete, darunter waren in starker Vertretung Mitglieder des kommunistischen Widerstandes. Weitere Personen wurden in Terezín wegen individueller antinazistischer Äusserungen, Empfang des fremden Rundfunks, als Geisel, wegen Flucht aus Kriegsgefangenenlagern und aus Rassengründen gefangengehalten. Ungefähr 29 % der von uns verfolgten Häftlinge bildeten Personen, die wegen Arbeitsübertretungen interniert waren. Hinsichtlich dessen, dass wegen Arbeitsübertretungen hauptsächlich die Prager Gestapo Häftlinge nach Terezín schickte, war der Anteil politischer Häftlinge in den Transporten der ländlichen Amtsstellen beträchtlich höher (und dadurch auch der Gesamtstand der Häftlinge) und der Anteil der Personen, die wegen Arbeitsübertretungen gefangengehalten wurden, beträchtlich niedriger als bei unserem Muster. Eine kleine Zahl Häftlinge war in Terezín wegen wirtschaftlichen, Sittlichkeits- und Kriminaldelikten (im Ganzen etwa 2 % der Häftlinge). Die Kleine Festung war also in erster Reihe ein Gefängnis für die politischen Gegner des Nazismus.

Was die Dauer anbelangt, so waren es im ersten Halbjahr der Jahres 1944 über 60 %, die in der Kleinen Festung weniger als 2 Monate gefangen waren (die Angaben für die zweite Hälfte des Jahres 1944 und für das Jahr 1945 sind in dieser Hinsicht nicht mehr vergleichbar, weil nach und nach die Transporte in die KZ und Gefängnisse im Reich aufhörten, während die Transporte, die in den letzten Kriegsmonaten nach Terezín kamen, meistens hier bis Kriegsende blieben).

Mehr als die Hälfte der Häftlinge im 1.—3. Quartal 1944 wurde von Terezín in die Gefängnisse und KZ im Reich deportiert. Es waren überwiegend politische Häftlinge. Fast 1/4 der Gefangenen wurde freigelassen (überwiegend jene, die wegen Arbeitsübertretungen verhaftet waren). Den übrigen Teil bildeten Häftlinge, die den Polizeiorganen übergeben wurden, und die in Terezín starben, oder jene, die in Terezín bis zur Befreiung geblieben sind.

Jindra Jarošová **TEREZÍN IM JAHRE 1945**

Die allgemeine Lage in der Kleinen Festung verschlechterte sich im Jahre 1945 gewaltig. Der Zustrom neuer Häftlinge liess nicht nach, aber hinsichtlich militärischen Situation hörten die Transporte aus der Kleinen Festung auf, so dass das Gefängnis bald so überfüllt war, dass die hygienischen und Gesundheitsbedingungen bald unhaltbar waren. Die Folge war eine Ruhrepidemie im Winter 1944/1945 und hauptsächlich im März 1945 eine katastrophale Flecktyphus-Epidemie. Die Ansteckung schleppte man einerseits aus der unterirdischen Fabrik Richard ein, andererseits brachten sie die sog. Todestransporte aus den evakuierten KZ mit. Eine ganze Reihe dieser Transporte endete auch in der Kleinen Festung, vor allem aber in dem KZ in der Stadt Terezín (dem sog. Ghetto), wo sich der Flecktyphus ebenfalls im April 1945 zeigte.

Der Kommandant der Kleinen Festung H. Jöckel, verursachte durch seine Haltung, dass sich die Epidemie in riesigen Ausmassen verbreiten konnte. Überdies verletzte er mutwillig den Befehl Kaltenbrunners, der im April 1945 jegliche Hinrichtungen in der Kleinen Festung verbot, und liess noch am 2. Mai 1945 über 50 tschechische Patrioten hinrichten. Denselben Tag kam in die Kleine Festung das Mitglied der sozialen Gesundheitskommission des Tschechische Nationalrates MUDr. J. Raška aus der Prager Hygieneanstalt. Das Ziel seiner Reise war der Erhalt der Bewilligung zum Eingreifen und zur Inangriffnahme der antiepidemiologischen Arbeiten in der Kleinen Festung. Erst nach langen Verhandlungen, ausser anderen auch mit dem Vertreter K. H. Franks Rudek, wurde es der ärztlichen Aktion bewilligt, mit den Rettungsarbeiten in der Kleinen Festung im Zeichen des Internationalen Roten Kreuzes am 4. 5. 1945 zu beginnen. Die Stadt Terezín stand unter dem Schutz des Internationalen Roten Kreuzes schon seit April. Nach dem Abmarsch der Nazisten am 5. Mai lief die Arbeit auf volle Touren an. Auf den Appell des revolutionären Rundfunks entstanden spontane Hilfsaktionen für Terezín auch in Prag, Roudnice, Poděbrady u.a. Weil man die ganze Aktion in Terezín, wohin man auch Kranke aus der Kleinen Festung brachte, organisatorisch nicht bewältigen konnte, bat man die Rote Armee um Hilfe. Diese bildete um die ganze Stadt einen Militärkordon und stellte 5 Feldlazarette zur Verfügung. Durch gemeinsames Bemühen wurde die Epidemie bis zum 1. August 1945 bezwungen, sie forderte aber hunderte Opfer sowohl unter den ehemaligen Häftlingen, so auch unter den Ärzten und dem behandelnden Personal.

Marie Trhlínová **ARBEITSKOMMANDO LITOMĚŘICE**

Der Artikel ist dem KZ in Litoměřice gewidmet, das im Frühjahr 1944 gleichzeitig mit dem Aufbau der Fabriken entstand, und dessen Häftlinge die Mehrzahl der Arbeitskräfte bei den Bauherrichtungen und in der Produktion bilden sollten. Das Lager wurde als Arbeitskommando des KZ Flossenbürg geleitet und sein offizieller Titel lautete: SS-Kommando B 5, Lobositz II. Weder die Firmen, für welche die Häftlinge arbeiteten, noch die WVHA-SS waren imstande, für die Häftlinge wenigstens die primäre Ausstattung zu besorgen, obzwar beide Seiten an den besten Arbeitsergebnissen interessiert waren. Für das Lager war die ganze Zeit der Zustand eines absoluten Provisoriums charakteristisch, der sich ungünstig in dem Niveau der Lebensbedingungen spiegelte. Primitive Unterkunft und Bekleidung, armselige Verpflegung und anstrengende Arbeit unter der Erde erschöpften die Häftlinge bis aufs Äusserste, sie bedrohten ihr Leben und verursachten den Tod vieler von ihnen. Während der Arbeit und auch im Lager unterlagen die Häftlinge der Entscheidung und Willkür der Kapos, deren Handlung zur ernsteren Drohung wurde, als die Eingriffe der Aufseher. Die Mitglieder der

Wacheinheit waren überwiegend bis ins Frühjahr 1944 Soldaten der Luftwaffenformationen, und erst als die SS kein Personal mehr zum Besetzten der immer mehr werdenden Arbeitskommandos hatte, wurden diese Soldaten zum Dienst in den KZ zugeteilt. Katastrophale Lebensbedingungen der Häftlinge, ein chaotischer Zustand und eine fast unbeschränkte Macht der Kapos, das waren die charakteristischen Züge des Verfalls des ganzen Systems der KZ, hauptsächlich dann der Arbeitskommandos, die bei den neuerstehenden, vorwiegend unterirdischen Objekten, entstanden.

Joža Mikula
DICHTER DURCH DIE NAZI IN
DER KLEINEN FESTUNG
GESANGENGELTEN

Ivan Javor (eigentlicher Name Alois Mikula) wurde am 10. August 1915 in dem mährischen Dorf Kyjov geboren. In dem Artikel über seinen literarischen Nachlass (Ogonek 1962) nannte ihn der sowjetische Literaturkritiker C. Tregub „den jüngeren Bruder von Julius Fučík“. Auch die tschechischen Literaturkritiker und Wissenschaftler (J. Hájek, D. Bárta u. a.) stellen ihn an die Seite von J. Fučík und M. Kudeříková. Schon vor seiner Verhaftung in der Zeit der Heydrichiade (genau am 16. Mai 1942) war Ivan Javor schon einige Jahre literarisch tätig. Nach dem Krieg wurde sein literarischer Nachlass gesammelt und nach und nach herausgegeben. Er enthält mehrere Gedichte, Theaterstücke, Novellen, Reportagen usw. Der wertvollste Teil des Nachlasses von Javor war in der Zelle Nr. 3 der Kleinen Festung von Terezín geschrieben worden. Von dort wurde er von tschechischen Patrioten an die verschiedensten Adressen gebracht. Zdena Lachmannová, der er eine ganze Reihe von Briefen und Gedichten widmete, wurde als Mitglied der illegalen Widerstandsorganisation der jungen Kommunisten „Předvoj“ (Vortrupp) im Januar 1945 verhaftet und am 2. Mai, einige Tage vor dem Einzug der sowjetischen Armee, in der Kleinen Festung hingerichtet.

Ivan Javor kam am 25. Juli 1944 während eines amerikanischen Flugangriffes auf die Zweigstelle des KZ Mauthausen im österreichischen Steyr ums Leben...

Věra Soukupová:
EIN NACHSINNEN ÜBER DAS WERK
VON KAREL ŠTIPL

Der Artikel ist dem tschechischen Architekten u. Bildhauer Karel Štipl gewidmet, der sein ganzes Leben lang pädagogisch an der Prager Kunstgewerbeschule (nach dem Krieg Hochschule für Kunstgewerbe) im Atelier der ornamentalen Bildhauerei, und später des Glases und der Glyptik tätig war. Während des Krieges war er Rektor dieser Schule. Sein Werk ist vielseitig, es umfasst sowohl architektonische Projekte (Wettbewerb an den Gedenkstätten der Befreiung in Prag-Žižkov, und Zweckbauten — Villen, Schulen u. ä.), wie auch Vorschläge für angewandte Künste — Metall, Glas, Holz, Stein. Sein Schaffen verlief fast parallel mit dem Entstehen und der Entwicklung unserer Republik und war eng mit den Wettbewerben und Aufgaben des jungen Staates verbunden. Prof. Štipl, und unter seiner Leitung auch seine Schule, schuf eine ganze Reihe ausgezeichnete Staatswappen und Embleme der Republik und öffentlicher Institutionen. Prof. Štipl wurde im Dezember 1944 mit seiner Gattin verhaftet, am Pankrác verhört und nach Terezín in die Kleine Festung deportiert. Wir können ihn hier von der Internierung am IV. Hof bis in die Zelle Nr. 12 und in die „Krankenstube“ verfolgen. Hier überlebte er mit Hilfe der tschechischen Ärzte diese Zeit in nicht erlahmendem Interesse für die bildende Arbeit. Einige kleine Zeichnungen und zwei

kleine Porträtplastiken sind uns erhalten geblieben, wahrscheinlich die einzigen, die in der Festung entstanden sind. Beachtenswert sind die Skizzen, in denen er gegen Kriegsende die künftige Gedenkstätte für die Opfer von Terezín, die politischen Gefangenen und Ghetto-Opfer, entwarf. Diese Skizzen führte er dann in seinen Vorschlägen für den Wettbewerb für die Gestaltung von Terezín weiter, die in den Jahren 1948, 1949 und 1968 ausgeschrieben wurden. Seine Lösungen, auch trotzdem sie nicht realisiert wurden, gehen aus einer tief durchdachten Konzeption der gesamten Gedenkstätte des nationalen Leidens aus und fassen auf einer einwandfreien Arbeit mit Symbolen und Emblemen. Im Jahre 1959 wurde Prof. Stípl mit dem Orden der Arbeit geehrt. Er starb im August 1972.

Maximilián Pergler
ETAT PRENANT SOIN DU COMMÉMORATIF DE TEREZÍN

L'article de Maximilián Pergler, président de la commission pour le Commémoratif de Terezín, fait rappeler l'histoire reculée de trois camps de concentration, établis par les nazis au voisinage de Terezín (la prison de police dans la Petite citadelle, le camp de concentration situé dans la ville — ghetto, le camp de concentration à Lito-měřice) et fait une appréciation des travaux responsables du Commémoratif de Terezín. Ce dernier est un établissement d'Etat, accomplissant des tâches exigeantes et responsables. Dans la Petite citadelle, ainsi que dans la ville de Terezín, se trouvent de nombreux bâtiments ayant gardés leur aspect originaire, tels adversaires politiques et pour les Tchèques désignés Juifs selon les lois raciales allemandes. La Petite citadelle, en particulier, a une importance unique en raison de son apparence bien conservée car, nulle part en Europe, on ne trouve un camp de concentration qui soit entretenu en état tout à fait originaire.

Le Commémoratif de Terezín veille à l'entretien de tous les bâtiments et à l'adaptation pieuse des lieux commémoratifs (Cimetière national devant la Petite citadelle, cimetière juif et four crématoire près de Bohušovice, cimetière des prisonniers de la première guerre mondiale, un endroit au bord de la rivière Ohře où les nazis éparpillèrent les cendres d'environ 22 000 victimes, four crématoire du camp de concentration appelé Richard). Les adaptations sont très coûteuses et les frais en sont couverts du budget national. Même d'autres tâches, que les travailleurs du Commémoratif ont à accomplir, ne sont pas moins exigeantes. On n'a pas encore élaboré l'histoire de la Petite citadelle en monographie. Une des plus principales tâches du Commémoratif est la formation particulièrement de la jeune génération, conformément aux traditions antifascistes. Le nombre de visiteurs du Commémoratif, en 1972, atteint le chiffre de 200 000 dont à peu près 46 000 écoliers et étudiants. Les travailleurs du Commémoratif préparent des conférences, des expositions et des projections des films destinés à la jeunesse.

Le but essentiel de toutes ces activités est de former l'esprit et le caractère des hommes — citoyens de l'Etat socialiste.

ARTICLE CONSACRÉ AUX PROBLÈMES CONCERNANT LA STRUCTURE DES PRISONNIERS DANS LA PETITE CITADELLE DE 1944 À 1945

Tous les travaux au sujet de la Petite citadelle, sous l'occupation nazis, s'appuient, en ce qui concerne les données indiquant le nombre et la structure des prisonniers, sur les évaluations ayant pour base les réminiscences des prisonniers et les dépositions des surveillants du camp de concentration. L'étude en question essaie de faire l'analyse de la structure des prisonniers, fondée sur l'étude des enregistrements dans les „Listes des arrêtés“ de la prison à Pankrác, dans la période de 1944 à 1945, comportant toutes les informations sur les personnes déportées à Terezín par la gestapo de Prague ou par ses sections de province, au cas où ces transports passèrent par Pankrác. Cette source contient les données sur l'âge des prisonniers, leurs métiers, raison de l'arrestation, date de la déportation à Terezín et le rapport sur d'autres déportations (éventuellement les décès et mises en liberté). Ainsi nous avons obtenu les matériaux sur 5500 prisonniers détenus dans la Petite citadelle ce qui représente environ 39 % du nombre de tous les détenus en ce temps-là.

L'étude de tous ces matériaux nous permet de tenir la conclusion suivante: La plus part des prisonniers détenus dans la Petite citadelle étaient les hommes, les femmes ne représentent que 16 % du nombre total des détenus. Du point de vue de l'âge, les jeunes furent en majorité, tout au plus les personnes d'un certain âge (40 % de

prisonniers n'ayant pas atteint l'âge de 30 ans). Les Tchèques représentaient la majorité absolue dans la Petite citadelle. Outre les Tchèques, on y trouve encore d'autre nationalités: 7 % dans les années de 1944 à 1945. Au début de l'année 1944, cette proportion fut moins grande mais elle augmenta au but de l'année 1944 et en 1945 par suite des déportations de prisonniers de guerre. Dans cette période, des citoyens soviétiques, après les Tchèques, comptaient parmi les plus nombreux. Dans le nombre de prisonniers d'une autre nationalité que tchèque, ne figurent pas les Juifs ayant été tenus en prison pour la violation des règlements concernant les Juifs (une part d'entre eux furent d'une autre nationalité que tchèque mais notre source ne permet pas de révéler cette proportion).

„La liste des arrêtés“ ne permet non plus de mettre en lumière la structure sociale des prisonniers de la Petite citadelle étant donné que la source à l'étude ne comporte que les données sur l'emploi au moment de l'arrestation mais absolument pas celles sur l'ancienne profession. Dans les années de 1944 à 1945, la plus part de la population tchèque travaillaient dans les domaines hors de sa profession.

Nous avons constaté, partant de la source en question, que 43 % du nombre des détenus étaient les personnes arrêtées pour l'action clandestine parmi lesquelles figuraient notamment les membres de la résistance communiste. D'autres personnes furent tenues en prison à cause de manifestation de l'esprit antinaziste, pour l'écoute des émissions étrangères, en qualité d'otage, pour l'évasion du camp des prisonniers de guerre et pour des raisons raciales. Environ 27 % de prisonniers furent internés pour les délits de travail. Vu que ce fut pour la plus part la gestapo qui envoyait des prisonniers à Terezín, pour les délits mentionnés, la proportion de prisonniers, dans les déportations envoyées des provinces, ressort plus grande et, par contre, plus faibles chez les emprisonnés pour les délits de travail en comparaison avec notre échantillon étudié. En nombre peu important, se trouvaient les personnes tenues en prison pour les délits du caractère moral ou criminel (environ 2 % au total). La Petite citadelle servait donc, avant tout, de prison pour les ennemis politiques du régime fasciste.

Quant à la durée de l'internement, dans la première moitié de l'année 1944, on trouve plus de 60 % de prisonniers ayant passé tout au plus deux mois dans la Petite citadelle. (Les données du deuxième semestre 1944 et celles de l'année 1945 ne sont pas comparables étant donné que les déportation dans les camps de concentration et dans les prisons furent arrêtées progressivement, tandis que les déportés qui arrivaient à Terezín aux derniers mois de la guerre restèrent là pour la plus part jusqu'à la libération du pays.

Plus de 50 % de prisonniers furent déportés, dans la période du premier à troisième trimestre, de Terezín dans des prisons et dans des camps de concentration. Ce furent pour la plus part des prisonniers politiques. 25 % de prisonniers furent mis en liberté (généralement ceux qui furent arrêtés pour les délits de travail. Le reste représentaient les prisonniers transférés à la police, ceux qui sont mort à Terezín et finalement ceux qui restèrent à Terezín jusqu'à la libération.

Jindra Jarošová **TEREZÍN EN 1945**

La situation générale dans la Petite citadelle s'empira considérablement en 1945. L'afflux de nouveaux prisonniers ne cessa pas d'augmenter. Par contre, on arrêta les déportations du sein de la Petite citadelle à l'égard de la situation militaire. Ainsi, la prison fut bientôt encombrée à tel point que les conditions hygiéniques et sanitaires devinrent insupportables. Cette situation eut pour conséquence l'épidémie de typhus exanthématique qui éclata en mars 1945. L'infection y fut entraînée, d'une part, de l'usine souterraine, appelée Richard, d'autre part par les soit disant déportations de la mort

venant des camps de concentration évacués. Une série de ces déportations finirent leur parcours dans la Petite citadelle, notamment dans le camp de concentration situé dans la ville de Terezín (Ghetto) où l'infection fut entraînée de même.

L'attitude indifférente de H. Jöckel, commandant de la Petite citadelle, causa que l'épidémie s'accrût à un point excessif. En plus, il ne respecta pas l'ordre de Kaltenbrunner qui, en avril 1945, interdit toutes les exécutions dans la Petite citadelle et, encore le 2 mai, il fit exécuter plus de 50 patriotes tchèques.

Le jour même parvint, dans la Petite citadelle, J. Raška, membre de la commission sanitaire du conseil national tchèque clandestin. Il s'était proposé d'obtenir l'autorisation pour pouvoir ouvrir les travaux antiépidémiologiques. Ce n'est qu'après de longues négociations, entre autre avec Rudel, adjoint de K. H. Frank, que l'intervention médicale fut autorisée et dut commencer, à la tête du Croix rouge international, le 4 mai 1945. La ville de Terezín se trouvait sous la protection du Croix rouge depuis le mois d'avril. Après le départ définitif des nazis, le 5 mai 1945, les travaux entrèrent dans une phase de pleine activité. A l'appel lancé par la radio, les actions de secours spontanées se formèrent même à Prague, à Roudnice, à Poděbrady et ailleurs. Etant donné que l'organisation de toute cette action était difficile dans la ville de Terezín où furent transportés même des malades de la Petite citadelle, on demanda l'aide à l'Armée rouge qui enferma tout l'espace mis en quarantaine par un cordon de soldats, et, en plus, elle offrit cinq ambulances de campagne. L'épidémie fut vaincue, grâce aux efforts unis, avant le 1er aout 1945, toutefois elle a eu pour conséquence des centaines de victimes parmi les prisonniers ainsi qu'au milieu du personnel sanitaire.

Marie Trhlínová

LE COMMANDO DE TRAVAIL À LITOMĚŘICE

Le présente article concerne le camp à Litoměřice, créé au printemps 1944, en même temps avec la construction des usines dont les prisonniers devaient constituer la plus part des mains d'oeuvre au cours des travaux de construction et dans la production même. Le camps était une sorte de commando de travail et faisait partie du camp de concentration à Flossenbürg. Il portait le nom officiel: SS-Kommando B 5, Lobositz II. Ni les firmes, pour lesquelles les prisonniers travaillaient, ni WVHA-SS n'étaient plus en mesure de pourvoir des prisonniers d'équipement nécessaire même si les deux parties visèrent à ce que les résultats soient les meilleurs. Le camps avait, pendant toute son existence, l'air tout à fait provisoire ce qui se reflétait défavorablement sur les conditions de vie. Le logement et l'habillement primitifs, la nourriture misérable et le travail pénible au sous-sol, tout cela épuisait des prisonniers à l'extrême, les mettait en danger et causait la mort de plusieurs d'entre eux. Les prisonniers étaient remis à la licence redoutable des supérieurs et des surveillants. La plus part des membres du corps de garde étaient soumis, jusqu'au printemps 1944, à la formation „Luftwaffe“ et ce fut seulement après que l'organisation SS manquait de personnel pour les commandos au nombre croissant que ces membres furent affectés au service dans des camps de concentration. Les conditions de vie catastrophiques des prisonniers, la situation chaotique et le pouvoir ne connaissant pas de bornes, c'étaient les traits typiques aboutissant à la destruction de tout le système des camps de concentration et particulièrement des commandos qui se formaient surtout auprès des objectifs souterraines alors en construction.

Joža Mikula
POÈTE DÉTENU DANS LA PETITE CITADELLE

Ivan Javor (son nom propre Alois Mikula) est né le 10 août 1915 à Kyjov, une commune de Moravie. Dans un article consacré à son héritage littéraire, C. Tregub, critique littéraire soviétique, l'appelle „le frère cadet de Julius Fučík“. Même les critiques littéraires et les savants tchèques (J. Hájek, D. Bárta et autres) le mettent aux côtés de Julius Fučík et de Marie Kudeříková. Encore avant son arrestation, au temps des repressailles après l'assassinat de Heydrich (plus précis le 16 mai 1942), il fut en activité littéraire depuis plusieurs années. Après la guerre, son héritage littéraire fut recueilli et publié successivement. Il contient plusieurs dizaines de poèmes, pièces de théâtre, nouvelles, reportages etc. Une partie de plus grande valeur de cet héritage littéraire fut rédigée dans la cellule N° 3 de la Petite citadelle et envoyée à de différentes adresses. Zdena Lachmanová, à qui il a offert toute une série de ses poèmes et lettres, fut arrêtée, en janvier 1945, pour son appartenance à l'organisation clandestine „Předvoj“ regroupant les jeunes communistes et, quelques jours avant l'arrivée de l'armée soviétique, elle fut exécutée dans la Petite citadelle.

Ivan Javor périt dans un camps de concentration autrichien, associé à celui de Mauthausen, au cours du bombardement par les Américains.

Věra Soukupová
KAREL ŠTIPL ET SON OEUVRE

Le présent article est consacré à l'oeuvre de Karel Štípl, architecte et sculpteur tchèque qui, pendant toute sa vie, était en activité pédagogique à l'atelier de la sculpture ornementale, plus tard du verre et de la glyptique, à l'Ecole des arts et métiers à Prague. Pendant la guerre, il fut recteur de cette école. Son oeuvre est très varié. Il embrasse des projets architectoniques (le concours sur les commémoratifs de la libération de Žižkov à Prague et autres construction — villas, écoles etc.) ainsi que des projets des arts appliqués — métal, verre, bois, pierre. Ses travaux furent, pour ainsi dire, parallèles à la naissance et l'évolution de notre république et ils se trouvèrent en relation étroite avec les activités du jeune Etat. Le professeur Štípl et son école dont il fut directeur donnèrent naissance à toute une série d'armoiries et emblèmes de la république et des établissements publiques. Le professeur Štípl fut arrêté en même temps que sa femme, en décembre 1944, il subit un interrogatoire à Pankrác et fut déporté ensuite dans la Petite citadelle de Terezín. On peut suivre ses traces à partir de son internement dans la 4e cour jusqu'à la cellule et l'infirmerie où il put survivre grâce aux médecins tchèques en s'intéressant sans cesse aux arts plastiques. Quelques de ses desseins se sont conservés ainsi qu'une plastique représentant les têtes de prisonniers, la seule qui a subsisté et peut-être même la seule qui fut créée dans la Petite citadelle. Remarquables sont les esquisses dans lesquelles il a tracé le futur commémoratif aux victimes de Terezín, aux détenus politiques et aux victimes du ghetto. Il continua ses esquisses encore plus tard et les fit entrer dans les projets d'adaptation de Terezín, mis au concours en 1948, 1949 et en 1968. Quoique ses projets ne fussent pas réalisés, il reste toujours qu'ils sont issus d'une conception bien élaborée du Commémoratif de la souffrance nationale et sont basés sur le maniement parfait de symboles et d'emblèmes. Le professeur Štípl a été décoré, en 1959, de l'Ordre du travail. Il est mort en août 1972.